

Christen Democratische Verkenningen

Winter 2006

Noblesse Oblige

Boom Tijdschriften

Inhoud

- 7 Ter introductie / Redactioneel
- 14 DWARS: JAN SCHINKELSHOEK & HANS WANSINK
Over de verkiezingscampagne
-
- KOMT DE MORAAAL VAN DE ELITE?
-
- 20 PAUL VAN VELTHOVEN
De elites: van hiërarchie naar anarchie
- 27 LEN DE KLERK
Richesse oblige
De betrokken Nederlandse liberale elite van de negentiende eeuw
- 36 PETER CUYVERS
Kleine luyden, grote moraal
-
- IS DE ELITE VERANDERD?
-
- 42 JAAP DRONKERS & YME KUIPER
Zeven foute opvattingen over de huidige Nederlandse adel
- 52 JOS VAN HEZEWIJK
Nederlandse elites krijgen aristocratische trekjes
-
- GOED VOORBEELD DOET GOED VOLGEN
-
- 62 JAN PRIJ
In gesprek met Edu Jansing
Topsporters, geloofwaardige rolmodellen
- 67 PAUL VAN TONGEREN
Noblesse oblige...of virtus nobilitat?

DE GROENE ELITE

- 76 JAN PRIJ
In gesprek met Wouter van Dieren
 De politiek-bestuurlijke elite moet niet preken maar doen
- 84 ALEXANDRA GABRIELLI
In gesprek met Pieter van Geel
 Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen
- 92 B. ZWAAL
Wind vlokt de wieken

DE DUURBETAALDE ELITE

- 94 EWALD ENGELEN
 Eerherstel voor grootmoedigheid
- 101 JOHAN WEMPE
 Waarom de hoogte van de topsalarissen aan betekenis wint

DE INTELLECTUELE ELITE

- 114 JAN PRIJ & THIJS JANSEN
In gesprek met Wim van de Donk
 Eenzijdig economisch ethos van huidige elite leidt tot verschraling
- 121 FRANK VAN DEN HEUVEL
In gesprek met Rob Riemen
 Nederlandse politiek is een groot intellectueel zwart gat
- 126 MARIA BARNAS
's Avonds wordt het meest gehuild

BOEKEN

- 128 WIM VAN DE CAMP
Bespreking van Leo Prick
Drammen, dreigen draaien
- 133 ANNEKE LUGTIGHEID
Bespreking van Martin Sommer
Over onderwijzers en andere gemengde berichten
- 137 ARIE OOSTLANDER
Bespreking van Leo Tindemans
De memoires. Gedreven door overtuiging
& Wilfried Martens
De memoires. Luctor et Emergo
- 142 JOB DE RUITER
Bespreking van Arno Bornebroek
Een heer in een volkspartij
- 147 JAN JACOB VAN DIJK
Bespreking van Steinar Stjernø
Solidarity in Europe: the history of an Idea
- 150 JAN SCHINKELSHOEK
Bespreking van Luc Panhuysen
De ware vrijheid. De levens van Johan en Cornelis de Witt
& Ben Knapen
De Man en zijn staat. Johan van Ornebarneveldt 1547-1619

BEZINNING

- 156 ROZALIE HIRS
UB₃₁₃ Eris

Ter introductie / Redactioneel

OPVALLEND IN DE UITSLAG VAN DE Tweede Kamerverkiezingen 2006 was dat de kiezers massaal hebben gekozen voor politieke leiders die *'practice what they preach'*. Balkenende is overeind gebleven omdat andere lijsttrekkers zijn ethos niet wezenlijk hebben weten aan te tasten. Het consequent vasthouden aan de eigen lijn, ondanks jarenlange aanvallen op zijn persoon en agenda, hebben hem geloofwaardig gemaakt. De opvallende winsten van de SP, de ChristenUnie en de PvdV zijn ook vanuit dit gezichtspunt te verklaren. Interessant is de verkeerde inschatting van de positie van de SP. Lange tijd gingen commentatoren en peilers ervan uit dat de kiezers wel weer 'strategisch' op de PvdA zouden stemmen en de SP in de steek zouden laten. Dit was een enorme misrekening. Veel kiezers hebben juist genoeg van tactiek en strategie. Men heeft ernstig onderschat hoe

sterk kiezers snakken naar morele geloofwaardigheid. En dan helpt het bijvoorbeeld als de SP in eigen kring van wethouders, Kamerleden en straks misschien ministers een flinke afdracht van salarissen aan de partijkas eist.

Kortom, de verkiezingen 2006 leren de verliezers *'It's moral credibility, stupid!'*.

Deze les is niet alleen relevant voor de politiek.

Hij is ook van toenemend belang voor degenen die werkzaam zijn in de publieke, semi-publieke en private sectoren. In dat licht komt dit nummer als geroepen. Het gaat over het herlevende belang van de moraal van noblesse oblige, adel verplicht.

Een voorbeeld maakt het beste duidelijk wat hiermee wordt bedoeld. In oktober sprak staatssecretaris

Van der Knaap van Defensie bij de baretuitreiking de afgestudeerde adelborsten — officiers marinier in opleiding

— als volgt toe:

'Jullie behoren nu tot een elitekorps van de Nederlandse krijgsmacht, een status die naast aanzien ook verantwoordelijkheden met zich meebrengt.

(...) Zo trots als wij vandaag op jullie zijn, zo trots wil ik ook dat Nederland op het korps is. Ook jullie moeten ervoor zorgen dat dat in de toekomst zo blijft. Gooi de status die jullie vandaag met zoveel bloed, zweet en tranen hebben verdiend, niet te grabbel. Let op jezelf en op je collega's. Adel verplicht.'¹

Dit morele appèl gaat ervan uit dat status verantwoordelijkheden met zich mee brengt. Net zoals het woord adelporst is de aanduiding adel een figuurlijke manier van spreken geworden om diegenen aan te duiden met veel macht, invloed, of van wie wij een voorbeeldig gedrag verwachten. Waar komt de norm vandaan? Wat betekent deze? Waarom is deze opnieuw actueel? En wat hebben we er nu nog aan? Over die vragen gaat dit nummer, dat kan worden gezien als een vervolg op *Verheffende stemmen*, het CDV-zomernummer 2003 dat geheel gewijd was aan het thema 'waarden en normen'.

DE MORELE KERN

Letterlijk genomen gaat het in de leuze noblesse oblige om een beroep op de morele verantwoordelijkheid van de adel. De leuze lijkt daarmee een moraal voor te houden aan de hoogste klasse uit de standenmaatschappij, waar posities vooral door geboorte en privilege werden verworven. Wie met een zilveren lepel in de mond was geboren, moest het verantwoordelijkheidsbesef hebben om zijn maatschappelijke verantwoordelijkheid te nemen en zich onder meer te ontfemen over degenen met minder geluk. Zoals straks duidelijk zal worden, is de leuze niet voor niets door een Franse graaf geïntroduceerd.

Het morele appèl wordt tegenwoordig meer in figuurlijke zin gebruikt. Dit wil zeggen dat al degenen met goede posities en macht in de maatschappij – kortom, de elite – zich verantwoordelijk dienen te voelen en te gedragen. Zij moeten zich bewust zijn van hun verantwoordelijkheid en voorbeeldfunctie. Dat deze moraal in opkomst is, blijkt wel uit de iedere keer weer oplaaierende debatten over topsalarissen.

De grond voor deze morele plicht kan divers zijn. Het veronderstelt echter in alle gevallen het besef dat zegeningen als rijkdom of gezondheid niet uitsluitend van jezelf afhankelijk zijn, maar tenminste voor een deel van toeval, geluk of genade. Afhankelijk van het talent dat je hebt meegekregen van de maatschappij waarin je bent opgegroeid, of bijvoorbeeld van wat je ouders hebben bereikt. Uit dat besef van een zekere schatplichtigheid aan een groter geheel, waarvan je deels afhankelijk bent, komt een gevoel van dankbaarheid voort en de drang om iets terug te doen. Het heeft iets te maken met een zekere deemoedigheid; met het besef dat men die goede of

machtige positie niet aan zichzelf te danken heeft. Dit leidt vervolgens tot een moreel besef, een besef dat men iets verschuldigd is. Het is een plichtsethiek geworteld in giftervaringen: het is een moraal die te maken heeft

De grond voor deze morele plicht is een interpretatie van het eigen leven in termen van een gift

met een interpretatie van het eigen leven in termen van een gift.

De precieze historische verbinding tussen de leuze adel verplicht en de christelijke theologie is niet klip en klaar, maar duidelijk is wel dat deze uit giftervaring voortkomende plichtsethiek in het chris-

tendom geworteld is. Sommigen verwijzen bijvoorbeeld naar Lucas 12: 48: 'Van een ieder, wie veel gegeven is, zal veel geëist worden, en aan wie veel is toevertrouwd, van hem zal des te meer worden gevraagd.' Er zijn echter meer vindplaatsen in de Bijbel, bijvoorbeeld in de brieven van Paulus, onder meer 1 Corinthiërs 4,7: 'En wat hebt gij, dat gij niet ontvangen hebt? En indien gij het dan ontvangen hebt, wat beroemt gij u, alsof gij het niet ontvangen hadt?'

DE HISTORISCHE OORSPRONG

Het letterlijke adagium noblesse oblige lijkt voor het eerst te zijn opgedoken in Frankrijk in de eerste helft van de negentiende eeuw. Als bron wordt wel verwezen naar het werk van graaf Pierre Marc Gaston de Lévis (1764-1830). Deze zou de leuze voor het eerst hebben gebruikt in zijn *Maximes et réflexions sur différents sujets* (Aforismen en gedachten over verschillende onderwerpen) uit 1808. De Lévis was zoon van een aanzienlijke hoge militair uit het Franse leger, die in 1784 vanwege zijn grote verdiensten tot graaf werd geslagen. Deze overleed in 1787 en zijn zoon erfde de adellijke titel van zijn vader. Pierre Marc was lid van de grondwetgevende vergadering van 1789 tot en met 1791, en emigreerde in 1792 vanwege het toenemende revolutionaire schrikbewind. Zijn moeder en zussen werden in 1794 onder de guillotine ter dood gebracht. Hij keerde pas terug in 1799, toen het revolutionaire geweld was geluwd en Napoleon aan de macht kwam. Hij schreef boeken over politieke economie en literaire teksten. In 1816 werd hij benoemd tot lid van de beroemde Académie Française.

Misschien is het voor sommigen enigszins verbazingwekkend dat deze leuze uitgerekend stamt uit het Europese land waar de standenmaatschappij, en dus ook de adel, in de Franse Revolutie zo bruusk aan de kant was geschoven. De familiegeschiedenis van De Lévis vertelt er de tragische

geschiedenis van. Toch is het bij nader inzien niet zo verbazingwekkend. De terugkeer van De Lévis geeft al aan dat de geschiedenis misschien wel scherpe breuken kent, maar dat er zelden sprake is van het totaal in één keer verdwijnen van machtsposities en instituties. Zelfs niet in Frankrijk. De adel en de monarchie waren niet zomaar verslagen. Met Napoleon Bonaparte aan de macht kwam er al meer ruimte en toen deze aan het eind van zijn Latijn was, kwam in de eerste helft van de negentiende eeuw de monarchie zelfs terug. Van 1814 — met een kleine onderbreking — tot 1848 kregen koningen het in Frankrijk weer voor het zeggen. In die historische context van de restauratie van de oude verhoudingen is de leuze noblesse oblige gemunt. Even los van de precieze tekstuele context waarin De Lévis het adagium gebruikte, staat dus in ieder geval vast dat de historische context was dat Frankrijk steeds openlijker streefde naar terugkeer van de monarchie in een postrevolutionair Frankrijk. Dit streven werd — letterlijk — bekroond met de terugkeer van de koning in 1814. Het is lang geleden, maar het is leerzaam om in de spiegel van het verleden te kijken. Wanneer de moraal van noblesse oblige in het Nederland van nu een comeback maakt, is het instructief om ons te realiseren dat er sprake is van zekere overeenkomsten.

OP ZOEK NAAR EEN DEMOCRATISCH GELEGITIMEERDE ELITE

In de eerste helft van de negentiende eeuw wilde men kost wat kost voorkomen dat de Franse samenleving opnieuw ten prooi zou vallen aan bloedige volksoptstanden. Daaruit had men de conclusie getrokken dat het volk aan de macht tot uitwassen leidde. Men was daarom op zoek naar een alternatief voor volkssoevereiniteit, en dat was een democratisch gelegitimeerde elite om het land te besturen. Men was zich er na de Franse revolutie wel van bewust dat de elite niet meer geheel gebaseerd kon zijn op privileges en geboorte. Men zocht daarom een compromis tussen de noodzaak van leiding door een voorbeeldige elite en de noodzaak van een democratische legitimatie daarvan. Mogelijk moet de betekenis van noblesse oblige worden geplaatst in die postrevolutionaire zoektocht naar die ideale oplossing.

Hoe lastig die twee doelen zijn te verenigen, blijkt uit de ideeën van François Guizot (1787-1874). Hij was politiek filosoof, die als politicus een enorm stempel heeft gedrukt op het beleid van de regeringen tijdens de zogenoemde julimonarchie van 1830 tot 1848 onder het bewind van koning Louis-Philippe. Guizot stond een representatieve democratie voor ogen, die zou leiden tot de keuze van een elite die in staat zou zijn het land leiding te geven op basis van rationaliteit (als weermiddel tegen de gevaarlijke destructieve passies van de revolutie). Het doel van verkiezingen zou

zijn om die politici de leiding te geven die daartoe gekwalificeerd waren. Hoewel hij groot belang hechtte aan democratische legitimatie van die elite, bleef Guizot bleef zich fel verzetten tegen uitbreiding van het kiesrecht. En dit betekende dat in een land met 35 miljoen inwoners slechts 60.000 burgers zich verkiesbaar konden stellen en 250.000 stemrecht hadden. Zijns inziens moesten immers niet alleen de politici, maar ook de kiezers gekwalificeerd zijn om te mogen kiezen.²

De spanning tussen een elite die haar verantwoordelijkheid moet nemen en de democratische legitimatie ervan, speelt ook in deze tijd volop na onze eigen 'revolutie'. Pim Fortuyn zag het dilemma al in de jaren negentig in zijn boek *De Verweesde Samenleving*. Hij vond dat sinds de jaren zestig de mensen in de steek zijn gelaten, vooral door de elite. Fortuyn pleitte, zoals hij zelf aangaf, voor 'herstel van verantwoordelijkheden van mijn klasse, de elite'. Tegelijkertijd leek hij zich met zijn leuze 'At your service' dienstbaar op te stellen naar het volk.

Sinds Fortuyn is het verlangen naar een nieuwe elite opgevlamd. Een elite, die niet zozeer met afkomst, geld of macht van doen heeft, maar met inhoud. Zo ziet politicoloog De Beus deze noodzaak: 'We zijn geen manische, maar een panische natie. Momenteel zitten we in een overgangsfase, waarbij de politieke en culturele elites in de war zijn. Bij de affaire rond Hirsi Ali (...) was de politieke bovenlaag duidelijk uit het lood geslagen. Politici zijn bang voor het volk en passen hun mening na elk opiniepeilinkje aan. Ze durven hun eigen ideeën niet aan het volk uit te dragen. Ook in cultureel opzicht laat de elite steeds meer haar oren hangen naar de laagcultuur.'³ De journalist Bas Heijne van *NRC Handelsblad* schrijft regelmatig met afkeer over 'de elite, die diep buigt voor mensen die zeggen dat ze namens het volk spreken, terwijl het volk niets van die zelfbenoemde profeten moet hebben. De burger wordt tot een potentaat gemaakt — door mensen die denken diezelfde burger klakkeloos voor hun commerciële kar te kunnen spannen. (...) Zo'n elite is de echte vijand.'⁴ Heijne schrijft verder over de revolve van de laatste jaren dat 'de oude orde hopeloos verzwakt wordt, maar de uitdagers niet in staat zijn hier iets blijvends voor in de plaats te zetten.'⁵ Op de vraag hoe we aan zo'n elite moeten komen en hoe deze democratisch gelegitimeerd kan blijven, heeft men vaak weinig overtuigende antwoorden. De adviezen blijven steken in meer moed tonen en niet buigen voor wat het volk wil.

UITWEG

De leuze noblesse oblige lijkt in deze tijd opnieuw een uitweg te bieden voor het dilemma waarin al diegenen verstrikt raken die streven naar een

democratisch gelegitimeerde elite. In een tijd waarin we — anders dan in de tijd van Guizot — wél algemeen kiesrecht hebben, worden er hoge morele eisen gesteld aan regeringsleiders, politici en bestuurders. Wij verwachten van degenen die veel macht, verantwoordelijkheid en invloed hebben, in toenemende mate moreel voorbeeldig gedrag. Alleen zo kunnen zij hun positie legitimeren. Het zou kunnen zijn dat de kiezers in 2006 dat hebben willen laten merken.

Thijs Jansen, hoofdredacteur

Noten

-
- 1 <http://mailgate.supereva.com/nl/nl.defensie.marine/msg21960.html>
 - 2 Zie Pierre Rosanvallon, *La démocratie inachevée. Histoire de la souveraineté du peuple en France*. Paris, Gallimard 2000. En François Furet, *Revolutionary France*

1770-1880. Oxford, Blackwell Publishing 2004.

- 3 Intermediair, 29 juni 2006
- 4 NRC Handelsblad, *De burger als potentiaat*, Bas Heijne, 8 oktober 2005
- 5 NRC Handelsblad, *Zuipen, roken, neuken*, Bas Heijne, 28 januari 2006

Verkiezingscampagne [I]

Ondraaglijke leegheid

door Jan Schinkelshoek

Voorzitter van de redactie van CDV, was tijdens de verkiezingscampagne kandidaat-kamerlid voor het CDA.

‘We nemen als vanzelfsprekend aan dat onze maatschappij wordt geleid door beelden, door foto’s van belangrijke gebeurtenissen, door reclame en andere visuele prikkels. Het is moeilijk een wereld zonder beelden voor te stellen. Communicatie via beelden is krachtiger geworden dan mondelinge of schriftelijke communicatie.’

Nee, het was geen commentaar op de verkiezingscampagne. Maar wat prins Willem-Alexander twee dagen na de Tweede Kamerverkiezingen beweerde ter gelegenheid van de overhandiging van de *Erasmusprijs 2006* aan de Franse ontwerper Pierre Bernard, had zo kunnen zijn gekopieerd uit het campagnehandboek van Jack de Vries of één van zijn collega’s.

Zelden zal een verkiezingscampagne zo openlijk visueel zijn uitgevochten als die van dit jaar. Dat begon al met affiches, bijna stuk voor stuk zeer beeldend. Het bleek uit alle campagnematerialen en andere hebbedingetjes die meer dan ooit ‘verbeeldden’ waar de partij voor stond: van de soepkommen van de SP tot de zuurzoete snoepjes van

het CDA. Maar het duidelijkst was het avond aan avond op televisie te zien.

De verkiezingscampagne 2005 is in hoofdzaak via televisie gevoerd.

Wat zeg ik? De tv heeft ons overvoerd.

In november is Nederland doodgegooid met televisieprogramma’s over de verkiezingen. Ze rolden over elkaar heen. Elke omroep wilde z’n eigen show, de ene nog gekker, nog speelser dan de andere. Soms leek ‘Hilversum’ zichzelf te overbieden in onbenulligheid en opgeklopte nietszeggendheid. Opgezweept door concurrentiedrift, kenden de omroepen geen maat.

* * *

Nee, visuele communicatie is niet per definitie schraal, laat staan inhoudsloos. Integendeel: zoals een verpakking-met-strik een cadeau extra aantrekkelijk maakt, versterken vorm en inhoud elkaar. Maar in een televisiedemocratie wil dat kennelijk maar moeilijk lukken, zoals de verkiezingscampagne opnieuw heeft laten zien.

Televisiedemocratie heeft de onhebbelijkheid politiek te reduceren tot een bokswedstrijd, een stierengevecht of in het beste geval een verkiezing van *Idols*. Nee, ik doel niet eens zo zeer op vvd-voorman Mark Rutte op een snowboard. Of Alexander Pechtold (D66) dansend bij Lama’s. Dat infotainment was bij tijd en wijle tenenknijpnd genoeg.

Geen misverstand: op zichzelf kan ik me

voorstellen dat een lijsttrekker optreedt in programma's die ándere kijkers trekt dan, zeg, *Den Haag Vandaag* of de lezers van de bijlage *Opinie & Debat* van *NRC Handelsblad*. Maar ook in zo'n omgeving moet hij bij zijn leest blijven, zoals — inderdaad — Jan Peter Balkenende deed in *RTL Boulevard*.

Veel treuriger waren programma's die suggereerden dat het ergens over zou gaan. Het dieptepunt voor mij was het zogenaamde lijsttrekkersdebat op — nota bene — de Erasmus Universiteit, georganiseerd in samenwerking met het tv-programma *Vandaag*. Dat waren niet veel meer dan reeksen salvo's soundbites, afgevuurd door *talking heads* op een voorgeprogrammeerd publiek.

Ik kan me niet voorstellen dat één kiezer van die rondjes afbekken wijzer is geworden.

* * *

Algemeen was de klacht dat de verkiezingscampagne nergens over ging. Dat verwijt is van alle tijden. Met name intellectuelen en wie ervoor doorgaan mogen zich graag die vermoeide air aanmeten.

Ik hoor het al meer dan dertig jaar. Toen ik als jong parlementair verslaggever voor het eerst plaats nam op de perstribune van de Tweede Kamer — het was begin 1973 — werd ik welkom geheten door een journalistieke veteraan die me veel sterkte wens met 'saaie' politici als Den Uyl, Wiegel en Van Agt. Hij had Drees, Romme en Schouten nog meegemaakt...

Na zo'n lijsttrekkersdebat op Nederland ben je inderdaad geneigd te denken dat het politieke debat is doodgebloed. Maar die verschraling staat dan wel minstens zo zeer op het conto van de media, met name de televisie. Kennelijk is tv geen geschikt medium om een inhoudelijk debat te voeren. Het gaat over alles, letterlijk alles, behalve over dat waar het over moet gaan. Wie erover klaagt dat verkiezingscampagnes versmallen tot 'mannetjesmakerij', moet er minstens zo

zeer programmamakers-nee, geen journalisten- op aan kijken als spindoctors. En omdat een politicus een *tv personality* moet zijn om 'over te komen', ontstaat een vicieuze cirkel.

De lijsttrekkers liepen om belangrijke thema's heen, zo heb ik her en der gehoord. De

.....
*Waarom legde de journalistiek
 zichzelf zo veel schaapachtige
 volgzaamheid op?*

verkiezingscampagne had moeten gaan over 'Europa', klimaatverandering, globalisering en wat niet al meer. Maar waarom heeft geen enkele omroep over die onderwerpen een groot debat georganiseerd? Wat belette de media om dat soort thema's aan te snijden? Waarom legde de journalistiek zichzelf zo veel schaapachtige volgzaamheid op?

Als me, als oud-journalist, tijdens de verkiezingscampagne iets is opgevallen, is het een hoge mate van journalistieke gemakzucht. Ik ben helaas te veel voormalige collega's tegengekomen, met name bij de vluchtige media, die inhoudelijk geen idee hadden waarover het ging. Geen benul... Vermoedelijk nog nooit een partijprogramma opengeslagen, zich niet verdiept in verschillen tussen de ene en de andere partij. Slechts geïnteresseerd in een quoteje, probeert iemand-met-een-microfoon een politicus te laten reageren op wat een ander heeft gezegd, bij voorkeur iets lelijks en graag over een partijgenoot. Om vervolgens onverstoorbaar vast te stellen dat de politiek zich tot incidenten verlaagt en politici zich laten leiden door de waan van de dag.

Oké, ook politici konden vaak wijzer wesen. Maar dat pleit de media nog niet vrij. Misschien in het vervolg iets minder gemakkelijk klagen over de ondraaglijke leegheid van de politiek?

Verkiezingscampagne [2]

De mediacratie bestaat niet

door *Hans Wansink*

Politiek commentator van *de Volkskrant*. Hij promoveerde in 2004 op *De erfenis van Fortuyn. De Nederlandse democratie na de opkomst van de kiezer*. Met Sara Berkeljon publiceerde hij onlangs *De orkaan Ayaan. Verslag van een politieke carrière*.

Het geklaag over de leegheid en de voosheid van de politiek was tijdens de laatste campagne weer niet van de lucht. Het is een populair discours: goedgebekte politieke leiders nemen de kiezers als rattenvangers van Hamelen op sleeptouw. Ze ontwijken kritische verslaggevers van kranten en publieke omroep en laten zich fêteren door lolbroeken in commerciële pretprogramma's. De tv-kijkende kiezer is in deze voorstelling een minderjarige puber, die niet zijn hoofd, zelfs niet zijn hart, maar uitsluitend zijn onderbuik laat spreken. Ik geloof niet in deze voorstelling van zaken.

De theorie van de misleide kiezer kent aan de media een overheersende macht toe. De televisiekijker wordt voorgesteld als een onnozele hals die gemakkelijk kan worden gemanipuleerd. Slechts door permanente begeleiding van een beschaafde elite kunnen de emoties van de massa in toom worden gehouden.

Deze verklaring van de misleide kiezer (die sterk doet denken aan de 'massamens' van de beroemde Spaanse doemdenker Ortega y Gasset) was van oudsher het handelsmerk van het conservatisme, dat weinig

vertrouwen had in het onderscheidend vermogen van de 'gewone man'. Conservatieven keerden zich tegen nieuwlichterijen als het algemeen kiesrecht, met het argument dat de ongeletterde arbeider niet in staat zou zijn zelfstandig tot een politiek oordeel te komen. Invoering van de leerplicht (in 1901) was het antwoord van de progressieve krachten in de samenleving.

Een eeuw later zijn het niet alleen conservatieven die twijfelen aan de toerekeningsvatbaarheid van de gewone man, maar stellen ook linkse intellectuelen zich paternalistisch op. De stelling van de misleide kiezer, bij wie de (commerciële) televisie zelfs autoritaire en antidemocratische neigingen zou aanwakkeren, is beeldend verwoord door de Belgische socioloog Elchardus in zijn beschouwing *De Dramademocratie*.

De zienswijze van de misleide kiezer legt de nadruk op de wisselvalligheid van de kiezers. Een snelle blik op de uitslagen van de verkiezingen sinds 1989 bevestigt het beeld van een electoraat dat geen enkele binding meer heeft met een zuil of een klasse, maar bij elke verkiezing totaal onvoorspelbaar reageert. Vast staat dat de verzuilde, verticale bindingen tussen kiezers en 'hun' politieke beweging zijn weggevallen.

Maar dat betekent nog niet dat die kiezer 'op drift', dat wil zeggen onberekenbaar is. Zo blijken de opvattingen van de kiezers over belangrijke beleidsterreinen opvallend consistent te zijn. De stelling: 'er zijn teveel

buitenlanders', door Pim Fortuyn gepromoveerd tot het belangrijkste thema van de verkiezingen van 2002, werd al in 1991 door 46 procent van de Nederlanders onderschreven. In 1995 was dat 44 procent, in 2001 53 procent en in 2002 49 procent.

Hoe verhoudt zich nu deze continuïteit met de enorme verschuivingen die tijdens de verkiezingen zijn opgetreden? Het antwoord luidt dat die verschuivingen plaatsvinden tussen partijen die op de links-rechts dimensie dicht bij elkaar liggen. De kiezers blijken heel goed in staat zich zelf te plaatsen op een links-rechts schaal en die positie blijkt zowel in 2002 als in 2003 en in 2006 een grote voorspellende waarde te hebben gehad op de partijkeuze. De verschuivingen in het aantal zetels in de Tweede Kamer illustreren dit verschijnsel. Wat het CDA verliest, wint de ChristenUnie, wat de VVD verliest, wint de Partij voor de Vrijheid (Groep Wilders) en wat de PvdA verliest, wint de SP.

De mediocratie bestaat dus niet, maar de televisiedemocratie wel. Nieuwsorganisaties en journalisten zijn geen trendsetters, maar trendvolgers die informatie, denkbeelden en culturele ontwikkelingen die elders in de maatschappij zijn ontstaan, aan de lezers, luisteraars en kijkers doorgeven. Dat gebeurt vaak met vertraging.

De invloed van de media op het gedrag van politici is niettemin de laatste twintig jaar enorm toegenomen. Dit was het gevolg van de ontzuiling die weer tot gevolg had dat levensbeschouwelijke organisaties hun kranten verkochten, hun greep op de omroepen verloren en het grootste deel van hun marktaandeel verloren aan nieuwe, ontzuilde en/of commerciële nieuwsorganisaties. De media identificeerden zich niet langer met hun zuil of met het politieke bedrijf, maar kozen steeds meer de kant van de kijkers/lezers/kiezers.

Tijdens de verkiezingscampagnes

moeten de partijen en de lijsttrekkers zich aanpassen aan de formats van de televisierubrieken. De televisie is niet het meest informatieve medium, maar wel de politieke nieuwsbron met het grootste bereik.

De weinig mediagenieke Jan Peter Balkenende, die in het voorjaar van 2002 veel minder in de media aan bod kwam dan Fortuyn, Melkert of Dijkstal, won de verkiezingen van 2002. Hij veroverde de macht niet met zijn presentatie, maar met zijn programma. In 2003 versloeg Balkenende de zeer mediagenieke jonge belofte Wouter Bos: zowel in

.....
*Oorspronkelijkheid en een
 overtuigende boodschap geven
 bij de kiezers de doorslag*

de verkiezingen als in de formatie. In 2006 strafte de gelouterde premier Balkenende de *superbia* [hoogmoed; red.] van de niet meer zo jonge aspirant-premier Bos af.

Natuurlijk werd de lijsttrekker van het CDA daarbij geholpen door gisse communicatiejongens als Jack de Vries en Jan Schinkelshoek (de laatste verdenk ik ervan de ghostwriter te zijn van Balkenendes *Aan de kiezer*). Talent in het bespelen van de media is onontbeerlijk voor een politieke leider, maar oorspronkelijkheid en een overtuigende boodschap geven bij de kiezers de doorslag. Gelukkig maar!

Hilversum 25 november 2001. Fortuyn pleitte, zoals hij zelf aangaf, voor 'herstel van verantwoordelijkheden van mijn klasse, de elite'. Zijn leuze *at your service* gaf de indruk dat verantwoordelijkheid van de elite en dienstbaarheid aan het volk te combineren waren.

Foto: Werry Crone | Hollandse Hoogte

Komt de moraal van de elite?

De elites: van hiërarchie naar anarchie

Hoe krijgen we greep op het fenomeen van de elite? Elites zijn er vandaag de dag in allerlei soorten en maten, maar één duidelijke, allesomvattende definitie ontbreekt. Bovendien: moet de elite per se positief worden geduid of roept een groep die zich in de samenleving als elite manifesteert, ook schaduwkanten op? Door een sociologische en historische analyse van het verschijnsel krijgen we een scherper beeld van het verschijnsel en tevens oog voor de mogelijke problematische kanten van elites in de moderne democratie.

.....
 door Paul van Velthoven

Redacteur CDV

ELITES HEBBEN IN DE GESCHIEDENIS ALTIJD een rol gespeeld, maar pas bij het nieuwe soort van onderzoekers die in de negentiende eeuw het functioneren van een samenleving proberen te begrijpen, worden zij voorwerp van onderzoek en krijgt het woord elite burgerrecht. Met name Italiaanse sociologen als Gaetano Mosca (1858-1941) en Vilfredo Pareto (1848-1923) definiëren niet alleen de term, maar pogen tevens de rol van de elites een onmisbare plaats te geven in hun maatschappijanalyse. Dit sloot persoonlijke stellingnames bepaald niet uit, want de vertegenwoordigers van de nog jonge sociologische wetenschap wilden niet alleen vat krijgen op een samenleving die steeds duidelijker op drift aan het raken was, maar ook een voorkeur uitspreken voor wat in hun ogen de meest verantwoorde inrichting van die samenleving was. De rol van elites kon dan niet over het hoofd worden gezien. Een verhit debat met ideologische ondertonen was het gevolg. Mosca en Pareto reageerden met name op maatschappijhervormers als Rousseau en Marx. De laatste bepleitte een ingrijpende sociale omwenteling en stelde het daarbij voor alsof het mogelijk was dat deze zonder een leidende minderheid tot stand zou kunnen komen. De praktijk van de

revoluties in de twintigste eeuw liet zien dat Mosca en Pareto gelijk hadden: er was steeds een specifieke voorhoede van (beroeps)revolutionairen die het voortouw nam bij het doorvoeren van revoluties, of deze nu socialistisch of conservatief waren.

Daarmee zijn we meteen aanbeland bij wat historisch gezien de elites van meet af aan heeft gekarakteriseerd. Elites zijn voortrekkers. Dit impliceert niet dat hun rol altijd bij voorbaat positief moet worden geïdentificeerd. Elites functioneren steeds in wat de socioloog Piet Thoenes heeft genoemd het spanningsveld tussen zijn en behoren¹. Steeds is de prikkel het onbehagen over een bepaalde situatie die moet worden overwonnen en steeds is het een wel omschreven groep die zich er toe zet om daarin verandering te brengen. De maatschappij is immers onvolmaakt en steeds voor verbetering vatbaar. Thoenes noemt als historisch voorbeeld de wederdopers in de zestiende eeuw, een revolutionaire protestantse sekte die een radicale maatschappijhervorming beoogde en daarbij geleid werd door religieuze motieven. Hij zou ook Spartacus hebben kunnen noemen, de leider van de opstand van de slaven in het Romeinse rijk.

Aan deze voorbeelden valt meteen een ander aspect van deze elites op, namelijk hun maatschappelijk niet geaccepteerde, aanvankelijk illegale

karakter. Een maatschappelijke elite is volgens Thoenes een deelgroep die de rol opeist de geboden (die structuur of ontwikkeling van een samenleving bepalen) te kennen, te verwezenlijken of te handhaven. Anders gezegd, een elite is 'een groep die een machtspositie

*Elites functioneren
steeds in het
spanningsveld tussen
zijn en behoren*

uitoefent vanuit een bepaalde overtuiging'². Een maatschappelijke elite keert zich dus tegen de gevestigde orde of wil haar in ieder geval op een ingrijpende wijze beïnvloeden. In het democratisch bestel valt dat aspect minder op. Daar leiden elites eerder een verborgen leven, maar ook daar combineren zij hun voortrekkersrol met een gebrek aan democratisch verworven legitimatie. Noodzakelijkerwijs: anders kunnen zij geen voortrekkers in de samenleving zijn. Zo stuwden in de negentiende eeuw twee groepen de maatschappelijke ontwikkelingen, de ondernemers en de technici. De eerste groep stond lange tijd onder zware socialistische, antikapitalistische kritiek, maar die kritiek is in de afgelopen eeuw geleidelijk aan als sneeuw voor de zon verdwenen. Hun rol als pioniers is maatschappelijk volkomen geïncorporeerd en zo veel mogelijk in wetgeving verankerd. Idem dito geldt dit voor de technici, die lange tijd bij uitstek de vooruitgang symboliseerden en door hun aanwezigheid het aanschijn van

de samenleving wezenlijk veranderden. Thoenes spreekt in dit verband van terugtrekkende elites: hun macht is minder groot dan voorheen, hun speelruimte is ingekaderd. Hun rol is overgenomen door nieuwe elites. In het spoor van zijn analyse ligt het vandaag de dag dan voor de hand te denken aan de steeds grotere greep van managers op allerlei sectoren van de maatschappij.

Het opvallendst in de sociologische analyse van Thoenes is dat de politici als elitegroepering worden genegeerd. Vanuit zijn opvatting over elites is dit overigens volstrekt logisch. Politici worden in zijn ogen democratisch gelegitimeerd en zijn daarom geen voortrekkers die zich aan democratische of maatschappelijke controle onttrekken.

MACHTSSPEL

Het is hier de plaats over te schakelen naar een tweede sociologische opvatting over elites, die van de Italiaanse socioloog Pareto. Pareto had een bij uitstek illusieeloos mens- en maatschappijbeeld. Hij was gebiologeerd door de kwestie welk soort mensen het in de samenleving steeds weer voor het zeggen krijgt. Hij bekommerde zich niet om de vraag of zij wel of niet voortrekkers waren en of hun macht al dan niet illegaal was, maar wel door welke oorzaken een bepaalde groep in het maatschappelijk krachtenspel erin slaagt de macht te veroveren. Een elite in welke sector van de maatschappij dan ook — maar hij dacht in de allereerste plaats aan de politiek — is die groep van mensen die psychologisch daartoe het best is uitgerust, zo zette hij uiteen in zijn *Traité de sociologie générale*.

De maatschappij dient men immers, aldus Pareto, en daarin volgt hij Mosca na, in twee lagen te verdelen: de toplaag die de regerenden omvat, en een lagere die door de eerst genoemden wordt bestuurd. Maar eenmaal aan de macht hebben regerende elites voortdurend de neiging te degenereren en nemen andere, levenskrachtigere personen hun positie over. Pareto concludeert daarom dat de geschiedenis wordt gevormd door ‘een kerkhof van elites’. In zijn *Traité* analyseert hij niet alleen over welke eigenschappen de (regerende) elite moet beschikken, maar hij wilde deze studie tevens slechts gelezen zien door de onverschrokken elite die hij in het zadel wilde houden.

De voorstellingswijze van Pareto is bij uitstek ahistorisch. Zoals Thoenes over hem opmerkt, is de geschiedenis van de samenleving bij hem niet meer dan de ‘geschiedenis van aan psychologische wetten gebonden individuen’³. Bij Pareto is er geen sprake van voor- of achteruitgang, alles is in feite één pot nat. Hoe de geschiedenis zich specifiek ontwikkelt interesseert hem niet. Gewapend met zijn theorie probeerde hij slechts de in zijn

tijd krachtdadig opererende (regerings)elite zoveel mogelijk te wapenen tegen verval. Dit bracht hem in fascistisch vaarwater, maar hij stierf te vroeg — in 1923 — om de werkelijke omvang van de fascistische machts-

greep van Mussolini te kunnen meemaken.

De heldere hiërarchie van de elite maakt in de moderne tijd plaats voor een veelheid en daarom voor een anarchie van elites die hun oorspronkelijke voorhoedepositie steeds meer verliezen

Wat alle sociologische theorieën over de elite met elkaar gemeen hebben, is dat zij deze opvatten als een groepering die een exclusieve opdracht heeft. Tegelijkertijd neemt in deze theorieën het aantal groepen dat met zo'n speciale opdracht begiftigd is, verder toe. De heldere hiërarchie van de elite tegenover de rest van de samen-

leving, waarvan in de primitieve samenleving sprake zou zijn geweest, maakt in de moderne tijd plaats voor een veelheid en daarom voor een anarchie van elites die hun oorspronkelijke voorhoedepositie steeds meer verliezen. De Nederlandse schrijver en criticus Menno ter Braak (1902-1940) heeft zich tot stem van deze opvatting gemaakt. Een historische analyse van de elite maakt dat volgens hem duidelijk.

FUNCTIEVERLIES

In zijn kort voor de Tweede Wereldoorlog uitgekomen brochure *De Nieuwe Elite* schetst Ter Braak in kort bestek een historisch panorama van het ontstaan, de opkomst en het verval van de elites in het (christelijke) Europa⁴. Zijn opvatting staat lijnrecht tegenover de ahistorische opvatting van Pareto. Het uitgangspunt voor zijn beschouwing was dat de ooit leidende minderheden in zowel politieke als culturele zin aan de vooravond van de oorlog definitief in verval waren geraakt. De intellectuelen die traditioneel voor de denkende elite werden aangezien, stonden even machteloos tegenover het opkomende nazidom als de handelende elite van de politici. Ter Braak beziet in vogelvlucht de historische ontwikkelingsgang van de elites in het Westen, hun uiteenvallen in talloze deelelites en ten slotte de devaluatie van hun rol in de contemporaine geschiedenis.

De klassieke tweedeling in denkende en handelende elites ontleent Ter Braak aan de (christelijke) geschiedenis van Europa. Er was volgens hem vanaf het begin in het christelijke Europa een elite die heerste met het woord, en een elite die heerste met het zwaard. Deze maatschappelijke tweedeling acht hij het kenmerk bij uitstek van de maatschappijordening

van het Europa dat door de mal van het christendom is heen gegaan. Aan de eeuwenlange internalisering die de christelijke kerk met haar invloed op de zielen heeft bewerkstelligd, danken we niet alleen de principiële gelijkheid van alle mensen, de moraal, onze inzichten dus over goed en kwaad, maar in eerste aanleg ook de organisatie van de samenleving met behulp van twee gezichtsbepalende elites. Deze werd en wordt, aldus Ter Braak, gekenmerkt door wat hij noemt het *sacerdotium* en het *regnum*. Het *sacerdotium* staat voor de geestelijke macht, het priesterdom en, in de latere gesecculariseerde vorm, zijn intellectuele nazaten; het *regnum* staat voor de wereldlijke macht, de heersers die de orde op aarde bewaren met het zwaard. In de christelijke visie op de mens die na zijn verblijf in het ondermaanse zijn definitieve bestemming vindt in het hiernamaals, waren de geestelijke en wereldse machthebbers de noodzakelijke, elkaar aanvullende elites. De geestelijke elite zorgde voor de voorbereiding van de zielen op het hiernamaals, de wereldse elite was belast met de leiding in de aardse zaken. Samen vormden deze twee machten de hiërarchie, maar tegelijkertijd waren zij doordrongen van het besef dat zij slechts een voorlopige status hadden. Gelet op het grote einddoel in het hiernamaals waren zij immers slechts plaatsvervangend. De twee machten waren op elkaar aangewezen in het ene grote christelijke rijk dat ten tijde van de Middeleeuwen grotendeels intact bleef. Maar de geestelijke en wereldlijke macht komen in de loop der tijd steeds vaker met elkaar in conflict en gaan dan elkaars bevoegdheden betwisten (denk als duidelijkste symptoom van die strijd aan de Investituurstrijd tussen paus en keizer in de elfde en twaalfde eeuw). Tenslotte zal uiteindelijk door de versnippering van het christelijke rijk de eenheid van het *sacerdotium* en van het *regnum* ook als theorie onzichtbaar worden. De geestelijke en wereldse macht groeien als elites steeds verder uit elkaar uit elkaar. Erasmus als representant van de geestelijke macht en Machiavelli als theoreticus van de wereldlijke macht staan, aldus Ter Braak, in de zestiende eeuw al lijnrecht tegenover elkaar. ‘De anarchie zet in met het wegvallen van de ene hiërarchie’⁵.

Er ontstaat in de loop der tijd vervolgens een toenemende wirwar van elites, die de sociologen vanaf de negentiende eeuw in kaart pogen te brengen. Maar de twee tegengestelde prototypes van de intellectuele en de handelende elites met hun onderscheiden functies, blijven desondanks volgens Ter Braak, maar ook naar de mening van menig vaksocioloog, in de moderne tijd duidelijk herkenbaar; de spanningsrelatie tussen die twee die elkaar voortdurend bekritisieren, blijft zichtbaar.

In het jaar 1939, waarin Ter Braak *De Nieuwe Elite* schreef, verklaarde hij zowel de denkende elite van priesters, schrijvers en intellectuelen kaduuk als de handelende elite van politici en andere machthebbers. De eerste

had met haar ivorentorenidealen volgens hem haar irrelevantie bewezen, de dienaren van de macht waren verschrompeld of hadden zich getransformeerd tot bruten. Het grote einddoel waarvoor beide in het christelijke tijdperk ooit in het leven waren geroepen, was geheel uit het zicht verdwenen. Tegenover de anarchie van onmachtige, elkaar bestrijdende elites stelde hij daarom de democratie. Ter Braaks grote weerzin tegen distinctiedrift, gevoegd bij zijn analyse van het failliet van de denkende en de handelende elite in de jaren dertig, maakte hem alsnog tot een overtuigde democraat. De Nieuwe Elite, die niet meer als de oude handelende en denkende elite het grote einddoel kent, kon daarom in zijn ogen slechts een schipperende elite zijn, die van geval tot geval bekijkt waarnaar zij moet streven.

CONCLUSIE

In het voorgaande zijn via sociologische en historische analyse verschillende opvattingen over elites aan de orde gesteld. Elites bestaan uit voortrekkers die de kloof tussen zijn en behoren proberen te overbruggen (Thoenes); elites verschijnen en verdwijnen (het kerkhof van de elites, aldus Pareto); de oude elites, de denkende en de handelende, hebben in de loop der tijd in de Europese geschiedenis hun aureool en hun gezag verloren (Ter Braak).

Feit is dat er van een duidelijke hiërarchie niet langer sprake is. De anarchie van de elites is vandaag de dag een onontkoombaar feit. Hun rol kan zowel positief als in bepaalde gevallen negatief worden geduid. Dit laatste blijkt uit Thoenes' nog steeds geldige analyse van de elite in de verzorgingsstaat. Als voortrekkers of pioniers zullen elites zich steeds weer manifesteren. Zij kunnen een voorbeeldwerking hebben, maar kunnen zich tevens aan democratische controle onttrekken en daardoor een on-

Het gevaar voor de activiteit van nieuwe elites, die zich onttrekken aan democratische controle, blijft reëel

evenredig grote invloed uitoefenen. Thoenes had in zijn tijd kritiek op de functionarissenelite achter de politici in de jaren zestig. Deze had (en heeft!) een grote invloed op het (sociaal-economische) beleid. Zelf typeerden prominente economen uit deze elite hun bijdrage als

waardenvrij, dat wil zeggen objectief wetenschappelijk. Maar waardevrije adviezen ter sturing van sociaal-economische politiek zijn een fictie, aldus Thoenes⁶. Het gevaar voor de activiteit van nieuwe elites — gedefinieerd in de zin van Thoenes — die zich onttrekken aan democratische controle, blijft reëel. Is de nieuwe klasse van de managers die in allerlei sectoren van

de maatschappij de kop opsteekt, niet het voorbeeld van een elite die zich aan democratische controle onttrekt? Of, om een ander voorbeeld te noemen, waarom niet de grote invloed genoemd van welstandcommissies die vergaand het stadsbeeld kunnen bepalen. Valt deze te rijmen met democratische controle? Positieve voorbeelden van de werking van elites zijn er ook. Deze komen elders in dit nummer aan bod.

Noten

1 P. Thoenes, <i>De elite in de verzorgingsstaat</i>. Leiden 1962. Bij het schrijven van dit artikel is een dankbaar gebruik gemaakt van zijn inzichten. Het boek van Thoenes is een van de weinige pogingen in de Nederlandstalige sociologische literatuur om het begrip elite theoretisch te funderen en aan te wenden voor een kritische blik op de Nederlandse situ-	atie. Thoenes zelf verklaart het gebrek aan onderzoek naar de functie van elites in Nederland door de sterk heersende egalitaire traditie. 2 Idem, a.w. p. 5 3 Idem, a.w. p. 79 4 Menno ter Braak, 'De Nieuwe Elite' in <i>Verzameld Werk</i> 3, p. 631-664. 5 Idem, <i>VW</i> 3, p. 642. 6 P. Thoenes, a.w. p. 204-210

Richesse oblige

De betrokken Nederlandse liberale elite van de negentiende eeuw

Dienen, maatschappelijk plichtsbesef, verantwoordelijk burgerschap, het zijn idealen uit de liberale leer, midden negentiende eeuw. Kleine minderheden onder de stedelijke notabelen en de elite uit het bedrijfsleven voelden zich daardoor aangesproken. Wie waren dat en wat dreef hen?

door *Len de Klerk*

Hoogleraar Algemene Planologie aan de Universiteit van Amsterdam

‘LEZING VAN *Les sociétés ouvrières de Gand* VAN Laurent heeft mij weder levendig gemaakt het gevoel dat “Richesse oblige” en dat veel kan en moet worden gedaan voor de mindere standen’, schreef de bekende Rotterdamse bankier Marten Mees in een memorandum in 1877¹. De variant noblesse oblige reserveerde hij voor de opwekking van zijn eigen klasse om te investeren in de handel en de scheepvaart op Amerika. Marten Mees (1828-1917, *zie kader*) was lange tijd leidend firmant in de bekende bank Mees & Zoonen (1720) en behoorde tot de smalle groep stedelijke notabelen die in de negentiende eeuw talrijke initiatieven namen op economisch en sociaal-cultureel gebied. Hij vond het een maatschappelijke plicht van de hogere standen om zich in te zetten voor hervormingen in de samenleving en wist zich daarbij ten diepste door godsdienstige gevoelens gedreven.

Dienen, maatschappelijk plichtsbesef, verantwoordelijk burgerschap, het zijn begrippen die kleven aan de liberale leer uit het midden van de negentiende eeuw. Ze stonden voor zoveel als een opdracht aan de elite om hun financieel (werkkring, inkomen, vermogen), sociaal (status, sociale netwerken) en cultureel kapitaal (vorming en opleiding) in te zetten voor de samenleving, in het bijzonder de minder bedeelde groepen. Jhr. mr. Jeronimo de Bosch Kemper, Kamerlid en hoogleraar, die in ons land de sociologie van Comte introduceerde, vatte in 1851 het liberale programma als

volgt samen: onderwijs en werk als sleutel tot ontsnapping aan armoede en de maatschappelijke plicht van de elite om daaraan actief dienstbaar te zijn: 'De meer onderwezen en meer vermogende klasse heeft voorzeker grote plichten jegens minkundigen en armen te vervullen; maar de onderlinge betrekking moet zodanig zijn, dat de meer beschaafde klasse zich

'De meer behoeftigen moeten leren niet te steunen op de hogere klassen, maar door opwekking van eigen krachten zich zelve en hun toestand leren te verbeteren'

niet hoger wane in zedelijkheid en godsdienst dan de minkundige bevolking, en dat de meer behoeftigen niet leren te steunen op de hogere klassen, maar door opwekking van eigen krachten zich zelve en hun toestand trachten te verbeteren.² De invloedrijke filosoof Cornelis Opzoomer (*zie kader*) propageerde 'dat wij niet alleen voor ons zelf behoren te leven, maar ook voor ande-

ren, ja, dat het onze plicht kan zijn, ons eigen genot aan anderer belang ten offer te brengen.'³ Liberale vrijheid was geclausuleerde vrijheid, binnen de kaders van 'een hechte gemeenschap van moreel gelijkgezinden'.⁴ Publieke moraal deed er toe in het morele kompas van de liberaal.

Onder de stedelijke notabelen en de elite uit het bedrijfsleven (dikwijls samenvallend) voelden kleine minderheden zich aangesproken door het leerstuk verantwoordelijk burgerschap. Zij zochten inspiratie in verschillende bronnen. Ten eerste een wezenlijk christendom, dat persoonlijk werd beleefd en ontdaan van theologische haarkloverijen. Uit de filosofie was de Kantiaanse plichtsethiek komen overwaaien, die goed paste bij zo'n gezuiverde christelijke leer en aanzette tot handelen en het stellen van voorbeelden tot zedelijke verbetering.⁵ Men putte inspiratie in de nieuwe sociaal-utopische literatuur en in tal van buitenlandse voorbeelden van hervorming en vernieuwing. De kracht van het goede voorbeeld dat navolging verdient was een typisch negentiende-eeuws middel dat serieus werd genomen. Van de eerste grote werelddtentoonstelling in het Crystal Palace in Londen (1851) ging niet alleen op economisch, maar ook op sociaal gebied een enorme stimulans uit. Fabrikanten en hervormers, zoals de arts-hygiënist-projectontwikkelaar dr. Samuel Sarphati (1813-1866), kwamen er vol plannen vandaan, onder meer tot verbetering van de volkswoningbouw.

DE SOCIALE PROBLEMATIEK

Er was veel om je voor in te zetten. Omstreeks 1860 verkeerden de Nederlandse steden al driekwart eeuw in een hevige structurele crisis. De werk-

Prof. mr. Cornelis Willem Opzoomer (1821-1892)

De Rotterdammer Cornelis Opzoomer (wiens naam voortleeft in Opzoomeren, dat in 1991 begon in de naar hem vernoemde straat), was meer dan 40 jaar hoogleraar filosofie in Utrecht. Zijn elfdelig commentaar op het Burgerlijk Wetboek is tot diep in de 20ste eeuw gebruikt.

Opzoomer mengde zich graag in politieke discussies. Hij keerde zich af van de protestantse orthodoxie, voelde zich aangetrokken tot de moderne richting in de theologie, die hij op de rede trachtte te baseren. Deze medeoprichter van de Nederlandsche Protestantenvbond was een overtuigde liberaal, die de opvattingen van Groen van Prinsterer bestreed. Opzoomer was een bewonderaar van Darwin. Als filosoof behoorde hij tot de empirische richting die hij op eigen wijze met een later vergeten gevoelsleer verrijkte, omdat er plaats moest blijven voor een rationeel idealisme en het geloof in God. In 1871 weigerde hij de post van minister van Justitie, omdat de filosofie hem te lief was.

Bron: *Cornelis Opzoomer, Het wezen der kennis*. Uitgegeven, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Wim van Dooren. Baarn: Ambo.

loosheid was groot, het bijstandgebruik hoog en verslavend, de bedrijvigheid lag sterk achterop bij de omringende landen waar de industriële revolutie al volop huishield. Tal van stadsbewoners leefden in schrijnende armoede, vervuiling en hopeloze krotten. Schoon drinkwater ontbrak, riolering was onbekend, stadsvuil lag overal. Het moet nog eens gezegd dat niet de industriële revolutie de grote sociale problemen in de Nederlandse steden veroorzaakte, die waren er al voor 1800. Nederlandse steden traden in een staat van grote armoede de negentiende eeuw binnen.

Na 1870 trok de industrialisatie aan. Deze had twee effecten. Eerst werden de sociale problemen omvangrijker door de aantrekkende bevolkingsgroei. In fabrieken en werkplaatsen heersten soms miserabele omstandigheden. De welvaartsstijging maakte echter ook middelen vrij om er wat aan te doen. Er brak een tijd aan van stadsuitbreiding, aanleg van drinkwaterleidingnetten, demping van vervuilde grachten en aanleg van wegen en spoorwegen. Ook op verkeersgebied was Nederland achtergebleven. In 1860 werden er nog maar twee grotere spoorlijnen geëxploiteerd, zodat de regering zich gedwongen zag om, dwars tegen de heersende politieke

mode van staatsonthouding in, zelf een spoorwegnet aan te leggen. De grote staatsman Thorbecke had daar overigens weinig moeite mee. Hij was al heel vroeg tot de overtuiging gekomen dat de staat heeft in te grijpen waar de markt faalt. Daarmee werd eigenlijk de draad weer opgepakt die met het aftreden van koning Willem I in 1840 was blijven liggen. Deze koning begreep wat de nieuwe economie van toen nodig had: kanalen, spoorwegen, wegen, bruggen en vrije entrepots. Hij stak staatsgeld en eigen geld — wat uit welke bron kwam was niet altijd duidelijk — in de aanleg van kanalen en de Rhijnspoorweg. Zijn politiek leidde tot de financiële crisis van 1840, waardoor achtereenvolgende regeringen bijna een kwart eeuw lang een sanerings- en bezuinigingsbeleid moesten voeren. Vanaf 1860 ging het dankzij de Indische baten weer beter met 's rijks financiën.

EIGENBELANG X ALGEMEEN BELANG

Veel hervormingen en vernieuwingen zijn begonnen door enkelingen, die zich boos of ongerust maakten over een misstand. Het ene initiatief ontsproot aan een droom, het andere aan vernieuwend wetenschappelijk inzicht, het volgende aan ongerustheid over de stabiliteit van de samenleving en weer een ander aan de kansen die een ondernemer zag in de nieuwe economie van toen. Steeds was betrokkenheid bij het wel en wee van de

*Niet zelden werden
materieel eigenbelang of een
klassenbelang en algemene
sociale belangen op vernuftige
wijze samengesmeed*

samenleving of groepen daaruit een drijfveer die het denkbeeld of de droom omzette in een daad. En niet zelden werden materieel eigenbelang of een klassenbelang en algemene sociale belangen op een vernuftige wijze samengesmeed. Marten Mees was zich sterk bewust van de groeiende macht, om niet te zeggen revolutionaire potentie van

de uitdijende arbeidersklasse en werd lid van het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond. Daarin werkten arbeid en kapitaal samen om de toestand van de arbeidersklasse te verbeteren en daarmee het opkomende socialisme en de revolutie die het predikte, voor te zijn.

Grofweg vijf groepen ondernamen economische en sociale hervormingsinitiatieven: stedelijke notabelen, artsenhygiënisten, fabrikanten en ingenieurs. De vijfde groep noemde Quack wel de 'denkers van buiten', mensen met grote visies op de maatschappelijke vraagstukken, de oplossing daarvan of niet minder dan de gang der geschiedenis. Tot deze eregalerij behoren de graaf De Saint-Simon, aan wie zowel het liberalisme als het

Mr. Marten Mees (1828-1917)

‘Een man, die jaren aaneen de draden van het Rotterdamse openbare leven in zijn gespierde handen heeft gehouden. [...] Als hoofd, een mensenleeftijd lang, van een der aanzienlijkste en best vermaarde Nederlandse bankiershuizen, was hij, daardoor feitelijk, ook het hoofd van Nederlands eerste havenstad, die hij mede heeft grootgemaakt.’ Mees werkte het liefst achter de schermen. Hij was de onvermoeibare stuwer achter de Nieuwe Waterweg, de aanleg van het nieuwe havencomplex op Feijenoord, de oprichting van de Rotterdamsche Lloyd en de Nederlandsch-Amerikaansche Stoomvaart Maatschappij, de latere Holland-Amerika Lijn, waarvan hij jarenlang president-commissaris was.

Mees was betrokken bij de invoering van het schoolsparen en bij de oprichting van de Rijkspostspaarbank. Een initiatief voor een nieuwe drinkwaterleiding in Rotterdam bleef in 1865 steken door kapitaalgebrek. Niet zonder politieke bijbedoeling steunde hij het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV): ‘Ik ben er hier in Rotterdam in geslaagd hun [socialisten] invloed te verminderen, door het Werkliedenverbond te steunen in het verkrijgen van een eigen lokaal en in het organiseren van fondsen voor uitkering bij ziekte, etc’, schreef hij aan Willem Stork.

Mees was de verpersoonlijking van de liberale verantwoordelijkheidsleer. Zijn maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef werd ten diepste gevoed door ‘een gezuiverde’ christelijke naastenliefde die hij beschouwde als een ‘eigentijds beschavingsbeginsel.’ Hij zag het als ‘een plicht, een dure plicht van de meer gegoeden om te trachten het lot van de minder gegoeden te verbeteren.’ Het besturen van een spaarbank zag hij als ‘bijna een maatschappelijke plicht der hogere standen, evenzeer als het besturen der gemeente...’ Hij was wars van liefdadigheid. Zijn scheppingen gingen steeds uit van verbetering van voorwaarden en wederzijdse verplichtingen: geldverschaffers voor de door hem opgerichte Eerste Maatschappij voor Burgerwoningen namen genoeg met een dividend op belegd vermogen en de huurders betaalden de kostprijs.

Bron: W.C. Mees, *Man van de daad. Mr. Marten Mees en de opkomst van Rotterdam* (Rotterdam, 1946)

socialisme schatplichtig zijn, de Deens-Duitse filosoof Lorenz von Stein en in ons land Jan Rudolf Thorbecke. Von Stein (1815-1890), hoogleraar in Wenen, was de eerste die duidelijk onderscheid maakte tussen de staat en de samenleving, en van de sociologie verlangde dat die de grote sociale vraagstukken zou oplossen.

Fabrikanten zoals Jacques van Marken (Delft) en vader en zonen Stork (Hengelo) wisten hun bedrijfsbelangen met die van hun werknemers samen te smelten. Zij stichtten uitgebreide sociale stelsels voor hun werknemers, die zieken- en ongevallenkassen en pensioenverzekeringen omvatten, woningen en hele tuindorpen met gemeenschappelijke voorzieningen. Zij waren de vroegste wegbereiders van de verzorgingssamenleving, die de werknemers beschermt tegen de grillen van natuur, ziekte, ongevallen en markteconomie. Na Van Markens overlijden werden in zijn bibliotheek geschriften van Opzoomer teruggevonden met potloodaantekeningen bij de passages waaruit hij inspiratie had geput. Praktische toepassingen ontleende hij aan buitenlandse collega-fabrikanten die dikwijls al eerder experimenteerden met huisvesting, pensioenfondsen en gemeenschappelijke voorzieningen. De opzet van het sociale stelsel dat hij uiteindelijk in en rond zijn Nederlandsche Gist- en Spiritusfabriek in Delft tot stand bracht, was groots en uniek en een inspiratiebron voor Nederlandse fabrikanten, om te beginnen de familie Stork. Was dit een direct geval van fabrieksbelangen en werknemersbelangen die aan elkaar werden geklonken, in het geval van Mees' steun aan het ANVV lag dat subtieler, meer indirect. Binnen het bankwezen was Mees tegelijkertijd een vernieuwer (invoering moderne methoden van arbeidsdeling, statistiek en aaneengesloten werkdag) en iemand die het nieuwe verschijnsel der hypotheekbanken uit Frankrijk met grote achterdocht bejegende. Samen met zijn broer Willem Cornelis, president-directeur van De Nederlandsche Bank, wist hij de vestiging van zulke banken in ons land enige tijd tegen te houden. Frappant is dat Sarphati, die de eerste hypotheekbank in ons land stichtte (1860), Marten Mees tot zijn agent van de Rotterdamse vestiging benoemde. Mees was natuurlijk een uitstekend bankier en beide mannen hadden grote waardering voor elkaar.

DADEN

Onder ingenieurs en artsenhygiënisten haakten eigenbelang en algemeen belang weer op andere wijze in elkaar. Artsen schreven over de samenhang tussen slechte huisvesting, ziekte en armoede en de verslavende werking van het diaconale bijstandstelsel. Tegelijkertijd werkten ze aan de verbetering van de volksgezondheid en zetten hun nieuwe beroepsorganisaties

in voor de verbetering en de verbreiding van wetenschappelijke kennis. De beroepsverenigingen van ingenieurs streefden nog wat nadrukkelijker naar erkenning en statusverbetering van het betrekkelijk nieuwe beroep van civiel ingenieur. On het algemeen waren deze academici afkomstig uit de kringen van notabelen en de (grote) burgerij.

Stedelijke notabelen stichtten vanaf 1851 woningbouwverenigingen voor de arbeidende klasse. Zij bouwden (opnieuw naar buitenlandse voor-

*Stedelijke notabelen
stichtten vanaf 1851
woningbouwverenigingen
voor de arbeidende klasse*

beelden) goede woningen, tegen redelijke huren. Deze initiatieven waren op verschillende punten vernieuwend. De organisatievorm was modern: een vereniging op aandelen met als exploitatiebeginselen dat aandeelhouders genoeg namen met een statutair maximum

dividend (meestal 4 procent) en dat er niet onder de kostprijs werd verhuurd. De rationele opzet paste bij het nieuwe utiliteitsdenken van de Verlichting. Hier ligt ook de oorsprong van de latere woningbouwvereniging, die onder de Woningwet van 1901 een toegelaten instelling zou worden. De rationele aanpak gaf ook een impuls aan de (tergend langzame) hervorming van de versnipperde en slecht functionerende kerkelijke en burgerlijke armenzorg.

De woningbouwinitiatieven maakten deel uit van een breed palet om de welvaart en het welzijn van de gewone man te bevorderen. De Bredase geneesheer dr. Van Cooth (†1880) bestemde drie ton uit zijn nalatenschap voor de oprichting van een ambachtsschool.⁶ Hij zag een nauwe relatie tussen dit type onderwijs en de vergroting van de volkswelvaart. In Leeuwarden spanden de bekende hygiënist dr. Samuel Senior Coronel en dr. Baart de la Faille — hij was 37 jaar lang van lid van de gemeenteraad — zich in voor verbetering van de volksgezondheid. Ze pakten het breed aan, van pleidooien voor een betere stadsreiniging tot invoering van het vak gezondheidsleer op de meisjes-hbs.⁷ Ondernemen en sociale betrokkenheid vloeiden samen in de eerste broodfabriek in ons land, van Sarphati (1856). De onderneming werd levensvatbaar, omdat een jaar eerder de accijns op het malen was afgeschaft, waardoor alle kunstmatige beperkingen op de handel in meel en brood verdwenen. Sarphati's grootschalige onderneming kon brood 30 procent goedkoper leveren dan de bakkers, en ondergroef daarmee de kartels van meelmolenaars en bakkers, die de prijs van het brood kunstmatig hoog hadden gehouden.⁸ Voor het eerst konden armen goed en betaalbaar brood kopen. Het voorbeeld vond navolging. In vrijwel alle steden kwamen na 1860 broodfabrieken van de grond.

VERANTWOORDELIJK BURGERSCHAP

De uiteenlopende motieven tot daadwerkelijke uitoefening van verantwoordelijk burgerschap zijn nooit helemaal te ontrafelen. Steeds zijn verschillende combinaties van factoren in het geding, zoals maatschappelijke omstandigheden, persoonlijke gedrevenheid, maatschappelijke positie en de kring of de netwerken waarin men verkeerde. De tweede helft van de negentiende eeuw zinderde van vernieuwing en hervorming, te beginnen met de grote staats- en bestuurshervormingen van 1848 en 1851 en de invoering van een nieuwe economische orde, de vrijemarkteconomie. Tussen 1848 en 1870 werd de stap gezet van de staat naar de samenleving, toen denkers van buiten, zoals de hoogleraren Opzoomer, Quack en Pekelharing, het gedachtegoed van Von Stein propageerden dat de samenleving er niet is voor de staat, maar andersom. Het werd tijd dat de staat uitdrukking ging geven aan de noden van de samenleving. Hier lag de oorsprong van het sociaal-liberalisme dat werkte aan een vruchtbare humuslaag waarop hervorming en vernieuwing konden gedijen. Dit betrof het denkbeeld dat de (grote) burgerij zijn strikte eigen- of groepsbelang moet opgeven voor het belang van de emancipatie van alle burgers in de samenleving. Dat werd gezien en ervaren als een praktische toepassing van het leerstuk van de naastenliefde. De achtereenvolgende stappen tot uitbreiding van het kiesrecht demonstren de uitvoering van dit programma.

Alles overziende mag worden geconcludeerd dat een eigen materieel of ideëel belang dikwijls samenging met een breder sociaal belang. Met de sociale plichtsethiek als drijfveer op de humuslaag van een verantwoordelijk burgerschap, ging het erom de eigen capaciteiten in te zetten voor groepen die niet volwaardig konden deelnemen aan de samenleving.

Noten

- 1 Mees, 595.
- 2 De Bosch Kemper, 252/253.
- 3 Geciteerd in Wennekes, 146.

- 4 Te Velde, 23.
- 5 De Klerk (1998), 43.
- 6 Van Bavel, 13.
- 7 Van der Woude, 267.
- 8 Van Zanden & Van Riel, 184.

Literatuur

F.A.J.M. van Bavel (1965), 'De gemeentelijke zorg voor hygiëne, volksgezondheid en volkshuisvesting in de tweede helft van de 19^e eeuw', in H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red., 1965), *Aspecten van het sociale leven in Breda na 1850*. Bijdragen tot de geschiedenis van het Zuiden van

Nederland 111. Tilburg: Stichting Historisch Contact, 1-45.

J. de Bosch Kemper (1851): *Geschiedkundig onderzoek naar de armoede in ons vaderland*. Haarlem: De Erven Loosjes.

Len de Klerk (1998), *Particuliere plannen. Denkbeelden en initiatieven van de stedelijke elite inzake de volkswoningbouw*

- en de stedeboom in Rotterdam, 1860-1950.*
Rotterdam: NAI
- C.W. Opzoomer (1873), *De grenzen der staatsmacht.* Amsterdam: Gebhard.
- H.P.G. Quack (1913), *Herinneringen.* Heruitgave 1977, Nijmegen: SUN.
- Carol Schade (1981), *Woningbouw voor arbeiders in het 19de-eeuwse Amsterdam.* Amsterdam: Van Gennep.
- Henk te Velde (1992), *Gemeenschapszin en plichtsbeseft; liberalisme en nationalisme in Nederland, 1870-1918.* Den Haag: SDU.
- Wim Wennekes (1993), *De aartsvaders; grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven.* Amsterdam/Antwerpen: Atlas.
- Jan L. van Zanden en Arthur van Riel (2000), *Nederland 1780-1914; staat, instituties en economische ontwikkeling.* Uitgeverij Balans.

Kleine luyden, grote moraal

Er is een enorme behoefte aan ‘nieuwe adel’, aan lichtende voorbeelden, naar nieuwe vormen van moreel leiderschap. Maar achter deze roep gaat een enorme minachting voor de middengroepen, de ‘kleine luyden’, de modale burgers schuil. Terwijl nu juist het alledaagse samaritaanse gedrag van hen de morele ruggengraat van onze samenleving vormt

door *Peter Cuyvers*

Adviseur & directeur van het onafhankelijke adviesbureau Family Facts

NOBLESSE OBLIGE... HET VOLK WEET WEL BETER. De verplichtingen die de hogere standen zichzelf kúnnen opleggen steken immers over het algemeen schraal af tegen de verplichtingen waaraan het volk móet voldoen. Maar helaas, het volk is saai en de adel is (weer) spannend, dus kost het weinig moeite om een themanummer te vullen met fraaie voorbeelden van de verdiensten der hogere standen.

Deze verdiensten vormen voor de historicus overigens een standaard-verhaal: sociale verbetering x, een arbeidershuisje op het bedrijfsterrein of een ziektekostenverzekering, om maar wat voorbeelden te noemen, het komt op enig moment tot stand dankzij de inspanningen van enkele ‘verlichte geesten’. Een dominee schrijft een boekje, een arts een pamflet, een fabrikant richt samen met hen een stichting op en ziedaar, na enkele jaren van hoon en spot begrijpt de collega-fabrikant eindelijk dat het personeel dank zij verbetering x nog veel meer geld (voor hem) kan verdienen. Vervolgens wordt de verbetering massaal ingevoerd, waarbij de verzamelde fabrikanten er over het algemeen in slagen om een flink deel uit de staatsmiddelen te bekostigen, met als argument dat de sociale verbetering dan ook echt voor allen zal gelden.

Dit verhaal kunnen we moeiteloos voor alle tijdsgewrichten invullen, de ‘sociale verbetering’ is in alle eeuwen en culturen de opvolger geweest van de meer rudimentaire mechanismen als ‘brood en spelen’. Vandaag de dag

kunnen we bijvoorbeeld zien hoe niet de dominee maar de ontwikkelingswerker de ideologie levert, Artsen zonder Grenzen de documentatie en de bezitters van Microsoft of TomTom de miljarden opbrengen om landelijk of wereldwijd de sociale ellende te bestrijden. Zoals de Fransen het zo mooi formuleren: *Plus ça change, plus c'est la même chose*. Hoe meer er verandert, hoe meer het hetzelfde blijft. En zo kennen we nog wel wat ervaringswijsheden over de handel en wandel van adel en elite. 'Hoe groter geest, hoe groter beest' en 'Macht corrumpeert en absolute macht corrumpeert absoluut'.

Het volk heeft immers al die eeuwen mogen aanschouwen hoe de grote meerderheid van de elite toch iets meer met zichzelf bezig was. Hoe er piramides en paleizen werden gebouwd die slechts functioneel nut hadden voor een enkeling (en dan hebben we het nog niet over gevoerde oorlogen). Hoe de baron gebruik maakte van het *ius primae noctis* (recht op de eerste nacht) bij het huwelijk van de dochter van de pachter en hoe de (Engelse) vorst zijn eigen kerk oprichtte om er een serie vrouwen op na te houden. Noblesse.

Een zeker cynisme ten aanzien van de weldoeners is dan te begrijpen. Zelfs als die het immers uit oprecht filantropisme deden, ging het altijd om de inzet van middelen die zij toch 'over' hadden. Verder gaven zij deze middelen niet echt zomaar 'weg', maar ze hielden er uiteraard wel controle over, bepaalden wat de verenigingen en stichtingen met het geld mochten doen. En ten slotte vond en vindt de oude en nieuwe filantropische adel het toch niet onprettig om zich als zodanig in het publiek te manifesteren. Net zoals de klassieke despoten af en toe letterlijk een hoeveelheid muntstukken over het volk kwamen uitstrooien.

We moeten dus toch constateren dat deze handelingen op gespannen voet staan met het criterium voor innerlijke adel, om het maar even zo te noemen, dat het christendom ons heeft gebracht. Met de parabel van de Barmhartige Samaritaan als bekendste verwoording. Het verhaal van de Barmhartige Samaritaan bevat de essentie van de christelijke ethiek. Een aantal mensen met sociaal aanzienlijke posities heeft het te druk met het eigen belang, iemand uit de laagste sociale groep is degene die de gewonde reiziger helpt, zonder aan het eigen belang te denken. In de parabel wordt ook voldaan aan een ander belangrijk ethisch criterium dat we in de Bijbel tegenkomen, de gedachte dat 'de ene hand niet moet weten wat de andere doet'. De Samaritaan levert de reiziger af bij zijn eigen verwanten en vertrekt, punt. Goed gedrag is niet iets om over op te scheppen, het gaat om de intrinsieke waarde.

Als we naar de actuele discussie over ethiek en moraal kijken, dan is duidelijk dat die totaal de andere kant op gaat. Er is een enorme behoefte

aan 'nieuwe adel', aan lichtende voorbeelden. De Nederlandse intellectuelen struikelen over elkaar heen in hun speurtocht naar nieuwe vormen van (moreel) leiderschap en nemen en masse afscheid van het gelijkheidsdenken van de jaren zestig van de vorige eeuw. Het volk wordt (weer) gezien als een bron van ellende. Want als dat volk aan zichzelf wordt overgelaten, zonder iemand voor het handhaven van regels voor de dagelijkse interactie, zonder publiek vastgestelde normen voor fatsoenlijk gedrag en zonder een waardenstelsel dat richting geeft, dan is dat volk een losse verzameling van individuen die elkaar het leven zuur maken met egoïsme en grof gedrag. En dat oordeel heeft niet alleen betrekking op de groepen die bekend

Modale en bovenmodale burgers worden door de politieke top en de intellectuele elite vooral gezien als 'burgers nooitgenoeg'

staan als de klassieke 'plebejers'.

Ook de modale en bovenmodale burgers worden door de politieke top en de intellectuele elite vooral gezien als 'burgers nooitgenoeg', mensen die wel alles van de overheid willen hebben, desnoods ook alles juridisch willen afdwingen, maar zelf niet bereid zijn om te investeren in de samenleving. De

staat die zichzelf trachtte te positioneren als een bv met 16 miljoen klanten, vindt die klanten nu te veeleisend geworden. Een proces dat zich uit in het gebruik van termen als zieke burgers, calculerende burgers, eisende burgers en verwende burgers. Geen wonder dus dat deze burgers wederom door een elite op het rechte pad dienen te worden gebracht, dat er weer voorbeeldfuncties moeten worden ingenomen.

Nu wordt vaak gesteld dat hier sprake is van een restauratieve tendens, van een hang naar de hiërarchische verhoudingen uit het verleden. Er wordt gevraagd om canons, om nationale musea, om maar een paar voorbeelden te noemen. Ik denk echter dat hier iets heel anders aan de hand is, dat we hier te maken hebben met een van de vele 'paarse hybriden' die zijn ontstaan in de afgelopen decennia, een soort monsterverbond tussen de socialistische en liberale opvattingen. Dit monsterverbond heeft te maken met het wantrouwen van burgers. Op dit punt immers zijn socialisten het verrassend eens met liberalen in hun analyse van de samenleving, of liever gezegd, van de menselijke natuur. Dat liberalen uitgaan van egoïsme als basale drijfveer bij elk individu is bekend, maar ook socialisten koesteren een enorm wantrouwen. Niet voor niets willen ze de bevolking heropvoeden als ze aan de macht zijn. Ideologen van de verzorgingsstaat hebben het bijvoorbeeld expliciet over een verhouding van 90 procent eigenbelang en 10 procent solidariteit. Het gaat hier om de grondgedachte dat zowel de

liberale als de socialistische aanpak een fundamenteel wantrouwen in de menselijke natuur heeft. Om goed te doen, moet de mens er via een truc toe worden gebracht. Op dezelfde manier als je een kind levertraan geeft met een suikerklontje achter op de lepel. Als het gaat om de sociale elite is een deel nog wel bereid en in staat om verder te kijken dan het eigenbelang. Maar als het gaat om ‘het volk’ moeten we nog een stap verder gaan, want het volk begrijpt het vaak niet eens. Daarom kun je beter zo snel mogelijk solidariteit verplicht stellen in de vorm van premies en belastingen. En zo bezien is er dus weinig verschil tussen de plutocratentax die Marijnissen wil opleggen, de solidariteitsheffing die Bos vraagt van de gepensioneerden met wat hogere inkomens, de milieuheffingen die Halsema nodig acht, enzovoort. Achter al deze beleidsmaatregelen gaat het idee schuil dat als puntje bij paaltje komt zowel rijke als arme burgers zich niet de ware samaritanen zullen tonen.

Mijn stelling is dat dit fatsoenlijke gedrag, deze dagelijkse samaritaanse moraal, er wel degelijk is. Sterker nog, in de geschiedenis van de mensheid er altijd is geweest. En wel precies op het punt dat altijd buffert tussen de adel en het plebs: de middengroepen, de ‘kleine luyden’, de modale burgers. Precies bij die groepen die altijd de smaad en de hoon hebben opgeroepen van beide kanten. Zowel de elite als het gemene volk pleegt zich immers in alle tijdvakken vrolijk te maken over de bekrompen en benepen burgerman. De man of vrouw die maar wat aankneutert in het eigen achtertuintje, of die angstig afstand houdt van de grote daden waarmee de elite bezig is. Of van de directe behoeftebevrediging die het leven van het volk aangenaam maakt.

Mijn stelling is echter dat de geschiedenis van de mensheid niet bestaat uit een serie heldhaftige gevechten van een elite om het volk uit armoede

De geschiedenis van de mensheid bestaat niet uit een serie heldhaftige gevechten van een elite om het volk uit armoede en domheid te verlossen

en domheid te verlossen, en al evenmin uit een serie revoluties waarin de vertrapten zichzelf uit het moeras vochten (en *en passant* de elite een kopje kleiner maakten). Dergelijke episodes zijn net zo leuk en populair als het *Big Brother*-huis op televisie — en net zo representatief. De échte geschiedenis van de mensheid bestaat uit miljarden positieve en zelfs liefdevolle interacties tus-

sen miljarden mensen, af en toe onderbroken op specifieke locaties door groepjes egocentrische idioten die om tal van redenen meer wilden hebben dan de rest. In mijn optiek zijn er dus 16,5 miljoen Nederlanders, 650

miljoen Europeanen en iets meer dan 6 miljard wereldburgers die zich structureel samaritaans gedragen en met elkaar een ethische dagelijkse leefwereld tot stand brengen, dit ongeacht het ethische niveau dat hun samenleving als geheel haalt. Ouders doen alles voor hun kinderen, families en vrienden steunen elkaar, of ze nu in het democratische Nederland, het theocratische Iran of in het totalitaire Noord-Korea wonen.

Omdat dit alledaagse samaritaanse gedrag niet spectaculair is, zien we het nooit in de media. We ervaren het allemaal wél in onze eigen directe omgeving. We hebben allemaal die mensen die veel voor ons betekenen, waarbij we niet in termen van persoonlijk voordeel denken en handelen. We denken echter meestal dat we wel de enigen (zullen) zijn die in deze harde wereld nog liefde ervaren. En naarmate we ons meer begeven in elitaire kringen die zich meer voeden met prestige dan met liefde, is dat over het algemeen ook zo. Het gebeurt slechts een hoogst enkele keer dat dit type gedrag letterlijk boven de massa uitstijgt, bij persoonlijkheden als Gandhi of Moeder Teresa. Personen die dan ook door vrijwel iedereen intuïtief op eenzame hoogte worden geplaatst. Zij zijn echter simpelweg de iconen van datgene wat zich dagelijks afspeelt tussen de ‘kleine luyden’ van de wereld. Het is niet voor niets dat de filosoof Imanuel Kant juist de burgerlijke moraal zo centraal stelt. Hij beschrijft hoe hij diep buigt voor de praktische ethiek van de gewone burger die geen theoretische exercities nodig heeft om tot goed gedrag te komen. ‘Zijn voorbeeld houd me een morele wet voor’.

Kortom, u zult in dit nummer van CDV verhalen aantreffen over tal van iconen uit heden en verleden. Iconen die horen bij de oude elites die de volkshuisvesting begonnen met arbeiderswoninkjes. Iconen die horen bij nieuwe elites die via kunstverzamelingen of ziektebestrijding bij de oude willen aansluiten. Iconen die het beste met de wereld en de mensen voorhebben. Maar als het gaat om de moraal in deze wereld moeten we niet bij deze elites zijn, maar bij de ‘kleine luyden’.

Is de elite veranderd?

Zeven foute opvattingen over de huidige Nederlandse adel

Velen denken dat echte adel in Nederland iets van het verleden is. Empirisch onderzoek wijst echter anders uit: een adellijke titel beïnvloedt nog steeds het gedrag en de carrières van mensen significant en substantieel.

door *J. Dronkers* & *Y.B. Kuiper*

Respectievelijk Hoogleraar Sociale stratificatie en ongelijkheid aan het Europees Universitair Instituut te Florence & bijzonder hoogleraar religieuze en historische antropologie aan de Rijksuniversiteit Groningen

VOORDAT EEN GOEDE MAATSCHAPPELIJKE discussie over wenselijkheid of voorbeeldigheid van elites kan beginnen, is het van belang niet alleen zorgvuldig normatief te kunnen argumenteren, maar ook op de hoogte te zijn van de bestaande empirische kennis over elites. Toegepast op de casus van de huidige Nederlandse adel, gaat het er dan om een aantal foute opvattingen over deze voorbeeldige geboorte-elite, die thans verdwenen of verouderd zou zijn, uit de weg te ruimen. Deze foute opvattingen hebben bijvoorbeeld het parlementaire debat in de jaren 1990 over de wet op adeldom tot een farce gemaakt. In plaats van fundamenteel te kiezen voor wetgeving die neerkomt op óf aanvulling van de huidige adel óf afschaffing, dan wel privatisering van die adel, verzandde het debat in louter aandacht voor randverschijnselen, zoals het vererven van de adellijke titel via de vrouw of via adoptie. Daardoor kreeg het ook een halfslachtige uitkomst: adel wel handhaven, maar geen aanvulling. Eliteonderzoekers zoals wij (een socioloog en een antropoloog), gespitst op thema's als maatschappelijke ongelijkheid, vorming van elites (meervoud!) en identificatie met die elites, stellen in dit verband vragen als: wat zijn oude en nieuwe elites in de Nederlandse samenleving? Wil men nieuwe elites zichtbaar maken of worden ze verstopt vanuit de gedachte dat een elite in het burgerlijke Nederland zowel niet past als niet bestaat?

Het valt op dat zulke vragen te weinig aan de orde komen in debatten

over de adel. Dat is overigens geen uniek verschijnsel, dat geldt ook voor andere debatten in Nederland over maatschappelijke ongelijkheid: er is een sterke neiging die te bagatelliseren of te verbergen, vanaf de sociale compositie van zelfstandige gymnasia tot de achterstand van migrantenleerlingen. Kennelijk laat men zich liever leiden door normatieve opvattingen over de Nederlandse samenleving, dan door inzichten gestoeld op weerbarstige feiten.

Daarom bespreken wij in deze bijdrage zeven gangbare opvattingen over de huidige Nederlandse adel, waarbij wij willen laten zien dat ze empirisch fout zijn en vaak ook misleidend. Zij zijn fout omdat in het Nederland van de 21ste eeuw een adellijke titel nog steeds het gedrag en opvattingen van adellijke en niet-adellijke mensen significant en substantieel beïnvloedt. Dit is van belang voor een debat over elites in Nederland, omdat het leert dat oude elites niet zo gemakkelijk verdwijnen als men wel meent, en dat het burgerlijk karakter van de Nederlandse samenleving een onterechte gemeenplaats is. De zeven foute gangbare opvattingen zijn variaties op het thema dat adel uitsluitend een historisch instituut is, zoals het kabinet betoogde tijdens de eerdere genoemde parlementaire debatten over de wet op de adeldom. Hierbij maken wij gebruik van de uitkomsten van recent sociologisch en historisch-antropologisch onderzoek naar de plaats van de Nederlandse adel in het heden en het recente verleden. Soms expliciet, maar vaak impliciet maken we ook gebruik van een vergelijkend perspectief. Het bijzondere karakter van de Nederlandse adel in de moderne tijd blijkt pas goed bij vergelijking met buitenlandse adel, in het bijzonder met die in de ons omringende landen (Kuiper, 1991).

Belangrijk is verder het gegeven dat toen het begrip elite in de zeventiende eeuw in Frankrijk werd geïntroduceerd, de term langdurig als een soort synoniem voor adel werd gebruikt (Conze, 2005). Sinds ongeveer 1800 verwijst elite echter niet meer naar een adelsmonopolie. Voor een plaats aan de top van de samenleving zijn individuele (in plaats van collectieve) prestaties — vaak samenhangend met meer opleiding én economisch, wetenschappelijk en artistiek succes — veel belangrijker geworden. Personen uit een geboorte-elite als de adel hebben zich tegen die achtergrond een plaats moeten veroveren in de opkomende prestatie-elites. Daarbij had de adel in de negentiende en zelfs nog in de 20ste eeuw gemakkelijker toegang tot de hogere functies in het overheidsbestuur, het militaire apparaat, de kerken en vorstelijke hoven. De kernvraag voor eliteonderzoek naar de huidige adel is dus: hebben dragers van een adellijke naam nog altijd betere kansen op een elitepositie dan anderen? En als spiegelbeeld daarvan: hoe omvangrijk is de populatie van adellijke personen die buiten de elite-circuits staat?

I. ADEL IS EEN ANACHRONISME

Adeldom is niet meer van deze tijd, het is een anachronisme dat zou moeten verdwijnen. Het kabinet formuleerde dit argument tijdens het debat over de wet op de adel meer eufemistisch: adel is een historisch instituut (Coenraad, 2004). Daarom moet er maar zo weinig mogelijk aan worden veranderd, ook met het oog op het koningschap ('geen koning, geen adel; geen adel, geen koning'). In feite werd dit juridisch argument kamerbreed overgenomen. Maar heeft het parlement zich gerealiseerd dat deze juridische status van de adel zeker nog niet betekent dat het van adel zijn geen daadwerkelijke betekenis meer voor het gedrag van mensen bezit? Het lijkt erop dat historisch in dit verband vooral betekent dat het tegenwoordig (of tot voor kort) niet meer uitmaakt of iemand al dan niet nog bij het instituut adel behoort. Echter, recent sociaal-wetenschappelijk onderzoek (Dronkers, 2000; Schijf, Dronkers & Broeke-George, 2004) heeft laten zien dat het bezit van een adellijke afkomst in Nederland wel degelijk nog steeds iets uitmaakt voor gedrag en loopbaan. De twee volgende verschijnselen maken duidelijk dat een adellijke titel nog steeds telt: trouwen en carrière maken.

Zo hebben adellijke vrouwen nog altijd een grotere kans op het huwen van een adellijke partner dan hun mannelijke tegenvoeters, ook in moderne samenlevingen. Dit weerspiegelt het bekende, algemene verschijnsel van het 'omhoog trouwen': vrouwen trouwen gemiddeld vaker met partners die langer zijn, een betere opleiding of betere vooruitzichten hebben. Adel blijft dus staan in dit rijtje van aantrekkelijke en relevante kenmerken. Bovendien is dit verschijnsel van adellijk omhoog trouwen door adellijke vrouwen niet afgenomen gedurende de 20ste eeuw. Met andere

woorden, een adellijke titel is bij dit klassieke verschil tussen mannen en vrouwen niet minder belangrijk geworden.

Daarnaast hebben adellijke personen nog altijd betere kansen op een goede maatschappelijke carrière. Weliswaar zijn die kansen in de

Adellijke personen hebben nog altijd betere kansen op een goede maatschappelijke carrière

loop van de vorige eeuw kleiner geworden, maar ze zijn zeker niet verdwenen. Wel vervult de adel steeds minder publieke en politieke ambten en kiest men in die kringen steeds meer voor carrières in de culturele sector en in het bedrijfsleven (Dronkers en Schijf, 2005). Daardoor is de adel vanuit Den Haag minder zichtbaar geworden, maar dit betekent nog niet dat zijn leden minder succesvol zijn geworden. Bovendien blijkt een hogere adellijke titel (graaf, gravin) extra kansen te bieden in vergelijking met een

adellijk predikaat (jonkheer of jonkvrouw). Deze extra kansen bij een hogere adellijke rang zijn gedurende de 20ste eeuw niet kleiner geworden.

De adel feitelijk te typeren als louter historisch instituut is dus onjuist, omdat een adellijke titel nog steeds het gedrag en de carrières van mensen significant en substantieel beïnvloedt, ook nog aan het einde van de vorige eeuw.

2. ADEL EN HOGE BURGERIJ (PATRICIAAT) IS HETZELFDE

Een veel voorkomende opvatting is dat in de 20ste eeuw Nederlandse adel en patriciaat of hogere burgerij nauwelijks (meer) van elkaar te onderscheiden zijn. Dat zou komen door de burgerlijke achtergrond van een groot deel van de Nederlandse adel (de veelal in de negentiende eeuw geadelde personen uit de regentengeslachten van de Republiek) en door de sterke verburgerlijking van de Nederlandse adel na 1848 onder druk van de burgerlijke Nederlandse cultuur. Ondanks de grote populariteit van deze opvatting, blijkt uit onderzoek dat adel en patriciaat niet inwisselbare begrippen zijn (Dronkers en Hillege, 1997; Dronkers en Schijf, 2004). Dit zien we opnieuw bij het trouwen en carrière maken, als we de adel gaan vergelijken met het patriciaat.

Huwelijken tussen adel en patriciaat komen in de 20ste eeuw vaak voor, maar toch geeft zowel de adel als het patriciaat nog meer de voorkeur aan huwelijken in eigen kring. Dit betekent dat een jonkheer of -vrouw een grotere kans heeft op een huwelijk met een adellijke partner dan met een partner uit het patriciaat. Die kansen van graven of gravinnen op een adellijke partner in plaats van een partner uit het patriciaat zijn nog groter dan die van jonkheren. Ook bestaan er binnen adel en patriciaat duidelijk rangen (Kuiper, 1998). Personen uit families die na 1945 voor het eerst zijn opgenomen in het 'blauwe boekje' (soort registratieregister voor patricische families sinds 1910; Bruin en Schmidt, 1980) hebben een kleinere kans op een adellijke partner dan personen uit families die vanaf het eerste begin in dat boekje stonden. Deze rangverschillen binnen en tussen de adel en het patriciaat zijn gedurende een groot deel van de vorige eeuw nauwelijks kleiner geworden.

Adellijke personen hebben dus nog altijd betere kansen op een goede maatschappelijke carrière dan personen afkomstig uit het patriciaat. Dit verschil in kansen tussen adel en patriciaat is bovendien gedurende de 20ste eeuw niet kleiner geworden, en dus is er geen sprake van naar elkaar toegroeien. De verklaring voor dit verschil in carrièrekansen is niet het gegeven dat de adel hoger opgeleid is dan het patriciaat. Integendeel, de adel heeft gemiddeld een lagere opleiding dan het patriciaat en boven-

dien is het opleidingsrendement voor de adel lager dan voor het patriciaat. Dat betekent dat een adellijke titel tot op zekere hoogte het ontbre-

Een adellijke titel kan tot op zekere hoogte het ontbreken van een academische titel compenseren

ken van een academische titel kan compenseren.

Adel en patriciaat of hoge burgerij zijn in hun gedrag niet gelijk. Je kunt beide groeperingen daarom niet zonder meer op één hoop gooien. Wel valt er vanuit elitehistorisch perspectief veel voor te zeggen dat

‘het meest geslaagde deel’ van adel en patriciaat zich in Nederland gedurende de 20ste eeuw tot een soort *composite elite* heeft ontwikkeld.

3. NEDERLANDSE ADEL IS EEN UITZONDERING IN EUROPA DOOR ZIJN BURGERLIJK KARAKTER

Een andere populaire opvatting is dat de Nederlandse adel sterk verschilt van de adel in andere Europese landen. De Nederlandse adel zou veel burgerlijker zijn door twee eeuwen Republiek, het vroege verlies van adellijke politieke rechten en de sterke burgerlijke Nederlandse samenleving, die de adellijke cultuur niet wilde imiteren. Overzichtswerken over de Europese adel (Wehler, 1990; Lieven, 1992; Wasson, 2006) steunen deze opvattingen: de Nederlandse adel komt er niet of terloops in voor, en in het laatste geval volstaan de buitenlandse auteurs met het verwijzen naar de foute opvatting dat Nederlandse adel en hoge burgerij samenvallen. Vooral de Duitse adel wordt als een tegenpool van de Nederlandse adel gezien: pas in 1918 verloor de adel in Duitsland en Oostenrijk zijn politieke macht, terwijl de Duitse en Oostenrijkse burgers bleven opzien tegen hun adel. Maar ook hier laat onderzoek zien dat dit een onjuiste opvatting is, tenminste als men een vergelijking maakt van het carrière maken en trouwen door de adel in (West-)Duitsland en Nederland.

Gepromoveerde Duitse adel heeft na 1950 een grotere kans op een voor-aanstaande positie in het West-Duitse bedrijfsleven dan gepromoveerden afkomstig uit de Duitse hogere burgerij (*Bildungsbürger*). Dit blijkt uit een heranalyse van de loopbanen van Duitse ingenieurs, juristen en economen, verzameld door Hartmann en Kopp (2001). Deze voorsprong van adel op hogere burgerij bij carrière maken komt dus zowel voor in Nederland als in (West-)Duitsland.

Een systematische vergelijking van het onderling huwen door de Nederlandse en Oostenrijks-Duitse adel laat zien dat dit elkaar niet veel ontloopt (Dronkers, 2005). Het belangrijkste verschil is dat er in Duitsland en Oos-

tenrijk meer adel, afkomstig uit de middeleeuwen, bestaat dan in Nederland, en die oude adel kiest vaker adellijke partners.

Nederlandse en Duitse adel verschillen dus minder sterk dan het lijkt, zowel in hun carrièrekansen als in het onderling huwen. Bovendien stond in de vorige eeuw vrij veel adel in met name Overijssel, Gelderland en Limburg in nauw contact met Duitse adel, al dan niet op basis van huwelijksbanden. Kortom, de Nederlandse adel is minder uitzonderlijk dan hij lijkt — en dat is hij trouwens ook in vergelijking met de Franse adel (De Saint Martin, 1993).

4. ADEL STERFT UIT

De opvatting dat de Nederlandse adel uitsterft, is wel gebruikt om de overerving van adellijke titels via vrouwen mogelijk te maken. Systematisch tellen van het aantal geboorten per decennium in het ‘rode boekje’ (het sinds 1903 verschenen *Nederland's Adelsboek*) leert echter dat het aantal geboorten binnen de Nederlandse adel licht gedaald is van 10.000 aan het begin van de 20ste eeuw naar 8000 aan het begin van de deze eeuw, met de jaren 1930 als laagste punt: 7000 (Dronkers, 2000; Kuiper, 2000a). Omdat adellijke families sterk verschillen in omvang (katholieke meestal groot, protestantse meestal klein) stierven er gedurende de vorige eeuw wel families uit, maar dit uitsterven van de kleine families werd gecompenseerd door de groei van de grote families. Ook vestigden zich steeds meer leden van de Nederlandse adel permanent in het buitenland (nu rond 2500) en een deel ervan heeft een andere nationaliteit aangenomen. Dat laatste betekent echter niet dat deze emigranten hun Nederlandse adellijke titel verliezen. Dit ‘verlies’ van in Nederland woonachtige adel kan sinds de nieuwe wet op de adeldom nauwelijks worden gecompenseerd door inlijving van in Nederland wonende buitenlandse adel (Coenraad, 2004). Er is dus een min of meer constant aantal personen van Nederlandse adel, dat echter door de groei van de totale Nederlandse bevolking een steeds kleiner percentage daarvan uitmaakt.

5. ADEL WOONT NOG STEEDS OP LANDHUIZEN EN IN KASTELEN

‘Men’ denkt dat iemand van adel op een kasteel, nou ja minstens op een buitenplaats of landhuis moet wonen. Dit is nu typisch een kwestie van imago. De media poetsen dit imago regelmatig op. Zeker, adel en patriciaat zijn nog altijd goed vertegenwoordigd onder bijvoorbeeld de leden van de Stichting tot Behoud van Particuliere Buitenplaatsen. Toch komen steeds meer van dit soort huizen in handen van nieuwe rijken en bedrijven, die

zulk bezit al dan niet commercieel exploiteren. Dat neemt niet weg dat binnen de adel zelf er in de loop van de 20ste eeuw menige familiestichting is opgericht om een bepaald historisch buiten in familiebezit te houden. Nog steeds bestaat er bij een bepaald deel van de adel een zelfbeeld waarin het landelijk leven wordt aangeprezen als het ware adellijke leven. Vermoedelijk gaat het hierbij om een collectieve herinnering aan tijden waarin veel adellijke families zich tevreden gingen stellen met landelijk-lokale vormen van gezagsuitoefening, als een soort reactie op de komst van de Nederlandse massasamenleving en daarbij horende processen van democratisering en verdere urbanisatie (Kuiper, 1993). Bij recent onderzoek van de Nederlandse Kastelenstichting naar de maatschappelijke herkomst van de bewoners van Limburgse kastelen, bleek slechts een kleine minderheid tot de adel te behoren (8 van de 50 respondenten, wat vermoedelijk in vergelijking tot de andere provincies in Nederland nog vrij hoog is). Interessant is in dit verband ook dat bij een recente landelijke enquête bleek dat bijna tweederde van de huidige Nederlandse adel vindt dat de eigen woning niet past bij het beeld dat anderen hebben van een ‘adellijke’ woning (De Smeth e.a., 2006).

6. VAN ADEL ZIJN IS VOORAL EEN MANNENZAAK

Gegeven het feit dat adeldom patrilineair wordt doorgegeven, lijkt op de stelling dat van adel zijn vooral een mannenzaak is, op het eerste gezicht weinig af te dingen. Niets is minder waar. In de eerste plaats is veel aannemelijker dat juist ook moeders en grootmoeders in adellijk familieverband minstens zo’n grote rol spelen bij de overdracht van familie-, stand- en adelsbesef. Biografische documenten en publicaties wijzen duidelijk in die richting (Kuiper, 2003). Vrouwen namen immers ook een prominente positie in het leven op de buitens — ook in de personele sfeer (bijvoorbeeld zoals kindermeyden, ‘juffies’ en gouvernantes). Ten tweede lijkt een sterk standsbesef meer voorbehouden aan echtgenotes zonder baan, dan aan hun mannen die in de publieke sfeer meer omgang hadden met personen die niet uit hun eigen kringen afkomstig waren. Ten slotte telden adellijke ridderordes (vooral verbonden met charitatieve doelen) aanvankelijk alleen mannelijke leden, nu hebben ze ook vrouwenafdelingen.

Een opvallend resultaat van recent onderzoek (Schijf, Dronkers & Broeke-George, 2004) is dat het hebben van een adellijke moeder de kans vergroot op een goede maatschappelijke carrière, niet alleen bij de adel maar ook bij het patriciaat. Daarbij dringt zich de vraag op of het lid zijn van bepaalde adellijke families hier de doorslaggevende factor is. Tussen adel als collectiviteit en adel als populatie van individuen bevindt zich immers het

niveau van adel als netwerken van families. Aannemelijk is dat juist in familieverbanden die adellijke vaardigheden worden geleerd en ingeprent, die adellijke personen in staat stellen een elitepositie te verkrijgen.

Anders gezegd: van adel zijn is vooral een familieaangelegenheid (Kuiper, 2000b). Kijk in dit verband eens naar familiestichtingen en familieverenigingen. Zij zijn de instellingen geworden die, in het verlengde van gezinsverbanden, als het ware hedendaags adelsbesef produceren en revitaliseren. Ten slotte, de al eerder aangehaalde landelijke enquête laat zien dat, naast het bezit van een titel, familiebanden, de naam van de familie en de aandacht daarvoor het zwaarst wegen bij identificatie met 'het van adel zijn' onder de adel zelf.

7. 'JE BENT VAN ADEL OF JE BENT HET NIET'

De formule 'Je bent van adel of je bent het niet' (een variatie op een passage uit Godfried Bomans' *Erik en het klein insectenboek*) duikt regelmatig op in karakteristieken van de adel. Zij verheldert echter niets. Heb je een adellijke titel of een predikaat, dan ben je van adel. Zo niet, dan ben je dus niet van adel (en in het huidige Nederland zal je dat ook nooit meer kunnen worden, met uitzondering van nieuwkomers in het Koninklijk Huis). Zo'n soort formule is ook wel eens sluitstuk van een betoog waarin men het bijzondere, het zich onderscheidende, het cruciale of het essentiële van de adel wil aantonen. Het *noblesse oblige* wordt binnen de adel zelf vaak als hét belangrijkste kenmerk gezien. Maar verplicht tot wat? Tot publieke verantwoordelijkheid, tot wellevendheid, tot dierenliefde? Exclusief adellijk zijn dit soort zaken zeker niet (meer) (Kuiper, 2000a).

De grote schrijver uit het milieu zelf, Giuseppe Tomasi di Lampedusa, heeft eens opgemerkt: 'De zin van een adellijk geslacht ligt geheel in de traditie, dat wil zeggen in de vitale herinneringen.' De strekking mag duidelijk zijn: van adel zijn is een kwestie van identificatie en zich verbonden voelen met een familiegeschiedenis. Die identificatie met de familiegeschiedenis is in een samenleving, waarin de adel als collectiviteit geen enkele maatschappelijke functie meer bezit, een belangrijk kenmerk van de adel geworden. Met enige overdrijving kun je zeggen dat de psychische functie meer het hedendaagse adelsbesef van individuen bepaalt dan de maatschappelijke. Je voelt je nog van adel of juist niet? Of misschien nog preciezer uitgedrukt: bij gelegenheid voelt men zich van adel (bijvoorbeeld op het adelsbal van de adellijke jongerenvereniging), maar vaak ook niet. Identificatie met adel is daarom situationeel gebonden geworden: soms wil je wel van adel zijn, maar soms wil je dat (al dan niet bewust) juist niet.

BIJ WIJZE VAN BESLUIT

In de media is het nu gebruikelijk geworden om recente verschijnselen als heroprichting van ridderschappen, het naar buiten treden van ridderordes of de populariteit van adelsbals voor een gerevitaliseerd zelfbewustzijn van de adel te houden. Dat gebeurt vaak met een verwijzing naar de jaren zestig en zeventig uit de vorige eeuw. In Nederland was toen immers sprake van een uitgesproken antiadellijk klimaat. Is dit het nieuwe cliché over de Nederlandse adel, nadat we het zo lang hebben moeten stellen met de gemeenplaats over zijn burgerlijke karakter?

Misschien is het verstandig eens meer te letten op de context waarin de adel juist in onze tijd naar buiten treedt. In een samenleving waarin de overheid kennelijk steeds minder in de zorg wil investeren, moet het naar buiten treden van aanvankelijk stille adellijke ridderordes, die daarbij ruchtbaarheid geven aan hun goede daden, wel opvallen. In zoverre het al genoemde recente landelijke adelsonderzoek op dat punt inzicht biedt, blijkt het gevoel van ‘adeldom verplicht’ ook het sterkst te leven bij die personen die een actievere rol van adelsorganisaties wensen. Lag vroeger de *raison d’être* van dit soort organisaties geheel

in de steun aan in nood geraakte standsgenoten, bij een verbreding van hun zorg naar ook anderen in de samenleving zal het verschil in doelstelling met bijvoorbeeld een serviceclub als Rotary steeds kleiner worden. Nu de traditionele referentiepunten voor de adel als staat, troon en hiërarchie zijn weggevallen, zal de adel alleen

Het gevoel van ‘adeldom verplicht’ leeft het sterkst bij die personen die een actievere rol van adelsorganisaties wensen

nog door particuliere initiatieven uit eigen kring zich als collectiviteit kunnen manifesteren. Revitalisering van het instituut adel door nieuwe wetgeving — met name bedoeld om personen in de adelstand te gaan verheffen — acht de meerderheid onder de adel geen goede zaak (De Smeth e.a., 2006). Daarmee lijkt zich een nieuwe weg te openen: klassieke adellijke noties als liefdadigheid en wellevendheid worden een vitaal onderdeel van een geheel op vrijwillige basis georganiseerd adellijk verenigingsleven dat op eigen wijze een bijdrage wil leveren aan de *civil society*. Gezien de sterke trend van individualisering in onze samenleving, ligt het voor de hand dat ook velen van adel helemaal niet in die richting denken. Voor hen zijn historisch besef en identificatie met de familiegeschiedenis voldoende. En misschien, wie zal het zeggen, zijn er ook heel

wat mannen en vrouwen die nu helemaal niet meer willen omzien naar hun adellijk verleden.

Literatuur

- Bruin, K. en C. Schmidt, 1980, Zur Genealogie der Genealogie. Over het boekstaven van 'aanzienlijkheid' in het Koninkrijk der Nederlanden", *Sociologische Gids* 4: 274-292.
- Coenraad, R. P. N., 2004, Het Nederlandse adelsrecht. Een staatsrechtelijk overzicht van het vigerende adelsrecht", *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 11: 118-171.
- Conze, Eckart (ed.), 2005, *Kleines Lexikon des Adels*. München: Verlag C.H. Beck.
- Dronkers, J. 2000, De maatschappelijke relevantie van hedendaagse Nederlandse adel, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 27: 233-268.
- Dronkers, J., 2005, Afnemende adellijke homogamie binnen de Duits-Oostenrijkse adel in de twintigste eeuw? Een vergelijking met de Nederlandse adel, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 12: 121-139.
- Dronkers, J. en S. Hillege, 1997. Studentenverenigingen en de toegang tot de Nederlandse elites tussen 1960 en 1980, *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 24: 253-276.
- Dronkers, J. en H. Schijf, 2004. Huwelijken tussen adel en patriciaat: een middel om hun elitepositie in een moderne samenleving in stand te houden?, *De Nederlandsche Leeuw* 122:144-155.
- Dronkers, J. en H. Schijf, 2005. Van de publieke naar de culturele of economische sector? Een vergelijking tussen de Nederlandse adel en het patriciaat in de twintigste eeuw, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 11:104-117.
- Kuiper, Yme, 1991, De adel worstelt en komt boven, *NRC Handelsblad*, 18 mei 1991.
- Kuiper, Yme, 1993, *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Forsten/Wolters-Noordhoff.
- Kuiper, Yme, 1998, Aristocraten contra burgers, in: R. Aerts en H. te Velde (eds.), *De stijl van de burger*. Kampen: Kok Agora, 186-217.
- Kuiper, Yme, 2000a, Adel in Nederland, in: *Edel voor adel*, Den Haag: NAV, 77-96.
- Kuiper, Yme, 2000b, Van heerlijkheid naar familiestichting, in: H.M. Brokken (ed.), *Heren van stand. Van Wassenaer 1200-2000: achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis*, Zoetermeer: Hollandse Historische Reeks, 201-243.
- Kuiper, Yme, 2003, Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming, *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis* 10, 164-183.
- Lieven, D., 1992, *The Aristocracy in Europe 1815-1914*. Houndsmills: Macmillan.
- Hartmann, M. & Kopp, J., 2001, Elitenselektion durch Bildung oder durch Herkunft? Promotion, soziale Herkunft und der Zugang zu Führungspositionen in der deutschen Wirtschaft, *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 53, 436-466.
- De Saint Martin, M., 1993, *L'Espace de la Noblesse*, Parijs: Édition Métaillé.
- Schijf, H., J. Dronkers en J. R. van den Broeke-George, 2004, De overdracht van eliteposities binnen adellijke en patricische families in de twintigste eeuw, in: M. Fennema en H. Schijf (eds.), *Nederlandse elites in de twintigste eeuw. Continuïteit en verandering*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 57-84.
- Smeth, F.F. de e.a., 2006, Adel in Nederland: 'niet zichtbaar, wel merkbaar', *Virtus. Jaarboek voor Adelsgeschiedenis*, jrg. 13 (ter perse).
- Wehler, H.-U. (red.), 1990, *Europäischer Adel 1750-1950*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Wasson, E. A., 2006. *Aristocracy and the modern world*. New York: Palgrave/Macmillan.

Nederlandse elites krijgen aristocratische trekjes

In Nederland is sprake van een elite van bestuurders en topmanagers, die zich vooral onderscheidt door academische achtergrond. Er zijn genoeg aanwijzingen dat deze elite aristocratische trekjes krijgt. Dat roept steeds meer verzet op.

.....
 door *Jos van Hezewijk*

Directeur Elite Research

UIT DE MEDIA KRIJG JE DE INDRUK DAT de Nederlandse elite haar invloed niet meer doet gelden, geen maatschappelijke invloed meer heeft, in haar kastelen is teruggedreven of zelfs is uitgestorven. Maar sporen deze beelden wel met de werkelijkheid? Integendeel. De elite is invloedrijker dan ooit, maar is wel buiten beeld geraakt in de massamedia en zit op grote afstand in een academische ivoren toren. We zetten beschikbare onderzoeken naar elites in politiek, openbaar bestuur, grootbedrijf en ondernemerskringen naast elkaar. We vergelijken de laatste decennia op de aspecten afkomst, opleiding, ideologie en invloed op politiek, overheid, wetenschap en sociaal-culturele sector. Hieruit blijkt dat de elites sterk zijn veracademiseerd en dat ze aristocratische trekjes krijgen.

DE POLITIEK-BESTUURLIJKE ELITE

Uit studies van de verschillende wetenschappers¹ en een onderzoek uit 2006 van *de Volkskrant* naar de invloedrijkste 200, komt naar voren dat veel van de bestuurlijke functies worden bekleed door (ex-)politici². Lidmaatschap van een politieke partij lijkt een noodzaak voor een bestuurlijke functie. Daar komt nog bij dat de meeste politici op hun beurt weer voortkomen uit het openbaar bestuur. Politicoloog Nico Baakman ziet het omslagpunt naar dit politiek-ambtelijke complex eind jaren zestig optreden,

wat samenvalt met het einde van de verzuiling¹. Het is onduidelijk of de overheid haar territorium heeft uitgebreid richting politiek of andersom. In ieder geval is wel duidelijk dat politiek en openbaar bestuur nauw met elkaar verweven zijn. We zullen deze dan ook als één bestuurlijke elite behandelen. We mogen constateren dat de bestuurlijke elite door deze samenballing van topfuncties invloedrijker is geworden.

Maar de invloed heeft zich ook op andere wijze uitgebreid. We zullen hiertoe voor de bestuurlijke elite het onderzoek van *de Volkskrant* van 2006 naar de top-200 van invloedrijkste bestuurders vergelijken met een eigen onderzoek naar de top-250 uit 1986³. In beide onderzoeksdoelgroepen zit ook een klein deel van de later te bespreken topmanagers van grote ondernemingen, en bij beide is uitgegaan van de invloedrijkste functies. De weging is echter verschillend. Bovendien heb ik in 1986 ook ministers, topambtenaren en volksvertegenwoordigers meegenomen in het onderzoek.

Om de verandering in maatschappelijke invloed te meten nemen we de hoeveelheid nevenfuncties (bestuurlijk of adviserend) of lidmaatschappen bij ideologische, sociale en culturele organisaties als maatstaf.

In 1986 was een minderheid van de bestuurlijke elite lid van een politieke partij. In 2006 is dat een ruime meerderheid geworden, terwijl dit onder de bevolking sterk is afgenomen. In 1986 was een ruime meerderheid lid van de vvd en eenderde van het cda. Inmiddels zijn de drie grote partijen ongeveer gelijkelijk over de bestuurlijke elite verdeeld. De PvdA is ten koste van de vvd bij de bestuurlijke elite aan boord gekomen. De politieke invloed die uitgaat van zo'n lidmaatschap, is dus in twee decennia sterk toegenomen.

In het onderzoek van *de Volkskrant* is sprake van gemiddeld tien nevenfuncties. Bij sociaal-culturele organisaties lijkt de invloed van de bestuurlijke elite toegenomen. Dit zijn overigens ook nevenfuncties in politiek, bij overheid en bedrijfsleven. Voor 1986 kwam ik op gemiddeld acht. Daarbij komt dat de door deze bestuurlijke elite beheerde hoeveelheid collectief kapitaal — in pensioenfondsen, woningcorporaties en de staat — de laatste decennia in snel tempo is vermeerderd. De conclusie is dat de maatschappelijke invloed van de bestuurlijke elite substantieel is toegenomen.

.....

.....

.....

Invloed bestuurlijke elite toegenomen

	1986	2006
Nevenfuncties:	8	10
Lid politieke partij:	minderheid	ruime meerderheid

.....

.....

.....

Daarnaast is het onderscheid tussen de bestuurlijke elite en de bevolking in het geheel niet afgenomen wat betreft hogere afkomst en academische opleiding.

Zowel in het onderzoek van 2006 als dat van 1986 komt minder dan de helft van de bestuurlijke elite uit de hogere klasse. Mij is echter in 1986 gebleken dat daarnaast nog eenderde een echtgenote had uit een hogere klasse. Bij een meerderheid zal daarom zowel in 1986 als in 2006 sprake zijn van een hogere afkomst. Het onderscheid tussen bestuur en burger is wat betreft afkomst dus niet significant afgenomen.

Maatschappelijke kloof bestuurlijke elite		
	1986	2006
Hogere afkomst	meerderheid	meerderheid
Academisch	88%	84%

Het onderscheid tussen bestuur en burger wordt veel groter als men naar opleiding kijkt. Het onderzoek van 1986 telt 88% topbestuurders met een academische opleiding en dat van 2006 nog altijd 84%. En bedenk, dat academici in de jaren van hun opleiding slechts enkele procenten van de

totale bevolking uitmaakten. De bestuurlijke elite is dus een academische elite bij uitstek. Overigens is het corplidmaatschap gedaald van 80% in 1986 naar ruim de helft in 2006. Maar tweederde van de huidige bestuurlijke elite is wel lid geweest van een studentenvereniging. Dit loopt mogelijk parallel aan de verschuiving van vvd naar PvdA.

In 2006 is dat een ruime meerderheid in de bestuurlijke elite lid van een politieke partij, terwijl dit onder de bevolking sterk is afgenomen

De academische achtergrond onderscheidt de bestuurlijke elite dus sterk van de rest van de bevolking. Dit hoeft nog geen tegengestelde belangen in te houden, maar wel een verschil in cultuur en taalgebruik. De kloof tussen academici en niet-academici zou mede kunnen verklaren waarom de Fortuynisten zo te hoop liepen tegen de 'linkse kerk'. Het socialisme heeft immers altijd veel aanhang gehad onder academici. Het is ook voortgekomen uit de Verlichting, het geloof in de maakbaarheid van de samenleving, en sterk verbonden met de wetenschap.

Samenvattend kunnen we stellen dat de bestuurlijke elite wordt geken-

merkt door sterke en toegenomen vervlechting van politieke en bestuurlijke echelons, door onverminderd hogere afkomst en academische opleiding.

DE ELITE VAN TOPMANAGERS

De opkomst van een elite van topmanagers met een exclusief academisch karakter is in het grootbedrijf nog veel duidelijker. In tegenstelling tot bij de bestuurlijke elite is het kenmerk 'hogere afkomst' hier de laatste decennia sterk afgenomen. Zowel in 1986 ('De netwerken van de top-elite')⁴, als in 1998 ('xxl', samen met Marcel Metzke)⁵ en in 2005 (Elan)⁶ heb ik onderzoek gedaan naar de invloedrijkste honderd bestuurders (commissarissen en meestal [ex-]topmanagers) bij de grootste honderd ondernemingen van Nederland, die we hier de elite van topmanagers van grote ondernemingen, kortweg de topmanagers zullen noemen⁴.

Evenals de bestuurlijke elite had in 1986 een meerderheid van de elite van topmanagers van de grootste ondernemingen een familielid uit de hogere klasse. Maar in 2005 is dat een minderheid geworden. Veel duidt erop dat een elite van academische topmanagers de *old boys* met vooral familie- en ook studiebanden van het pluche heeft verdreven. In 1986 geeft 79% nog aan bevriend te zijn geweest met andere topmanagers op het studentencorps. In 1998 is dat nog maar 7%. De verdringing blijkt bijvoorbeeld

Veel duidt erop dat een elite van academische topmanagers de old boys van het pluche heeft verdreven

ook uit de enorme terugval van het aantal dubbelcommissariaten. In 1986 waren er nog 108 dubbelcommissariaten, in 1992 was dat aantal geslonken naar 50 en in 2005 waren er nog slechts 21. In 1992 was de grootste terugval, hoewel er van wettelijke maatregelen nog geen sprake was. Ook aan het toebedelen van commissariaten kwam een

eind. In 1987 was het hebben van meer dan tien commissariaten geen uitzondering. In 2005 waren er nog slechts twee commissarissen die konden kwartetten met hun acht toezichtfuncties.

Dit wil niet zeggen dat de topmanagers van grote ondernemingen minder elitair zijn geworden, maar anders elitair. Want anders dan bij de bestuurlijke elite was bij de topmanagers van grote ondernemingen het percentage academici erg hoog en is dit zelfs nog gestegen, namelijk van 91% in 1986 naar 99% in 2005. En academici maakten in de jaren van hun opleiding slechts enkele procenten van de totale bevolking uit.

Academische topmanagers verdrijven old boys

	1986	2005
Hogere afkomst	83%	21%
Academisch	91%	99%

De nieuwe elite van academische managers breidt haar invloed nog sterker uit dan de bestuurlijke elite. Want wat betreft de toenemende maatschappelijke invloed zien we bij de topmanagers van grote ondernemingen twee verschillende bewegingen.

Aan de ene kant wordt de invloed van de samenleving op de elite van de invloedrijkste honderd topmanagers van grote ondernemingen steeds minder. Het percentage commissarissen van grote ondernemingen, dat eerst politicus was, daalde van 15% in 1986 naar 10% in 2005. In 1986 had nog 9% een overheidsachtergrond, terwijl dat in 2005 nog slechts 4% was. En terwijl de topmanagers van grote ondernemingen almaar academischer zijn geworden, treffen we in 2005 nog maar 7% hoogleraren aan onder de commissarissen van grote ondernemingen, tegen 16% in 1986.

Samenleving minder invloed op topmanagers

Herkomst commissarissen:	1986	2005
Politiek	15%	10%
Overheid	9%	4%
Wetenschap	16%	7%

Aan de andere kant krijgen de topmanagers van grote ondernemingen steeds meer invloed op de samenleving. In 1986 had één van de honderd invloedrijkste topmanagers een nevenfunctie bij een politieke partij. In 2005 waren dat er drie op de honderd. Nevenfuncties in de gezondheidszorg stegen licht van 20% in 1998 naar 24% in 2005. Met name de ‘hogere’ cultuur mag zich verheugen in een warmere belangstelling, met een toename van 10% naar 27%. Maar samen met de veracademisering van de topmanagers van grote ondernemingen, stijgt hun invloed op de wetenschap torenhoog. In 1998 had al 25% een nevenfunctie bij een universiteit, tegen maar liefst 34% in 2005.

De maatschappelijke invloed is dus duidelijk toegenomen.

Topmanagers meer invloed op samenleving

Nevenfuncties bij:	1998	2005
Politiek	1%	3%
Overheid	17%	18%
Wetenschap	25%	34%
Gezondheidszorg	20%	24%
Cultuur	10%	27%

De elite van academische topmanagers ging zich eind jaren negentig gedragen als zonnekoningen. In 1992 was het aantal multicommissarissen met de verdrijving van de *old boys* gedaald naar slechts één. In 2000 was er een plotselinge en kortstondige opleving van multicommissariaten en ontpopten de charismatische topmanagers zich als ouderwetse commissariatenverzamelaars en hadden maar liefst 18 multicommissarissen onder hen 8 commissariaten. Zij deden in die economisch zonnige jaren onder luid gejuich van aandeelhouders en media enorme, maar risicovolle overnames, met topman Cees van der Hoeven van Ahold als triest hoogtepunt. En zij eisten hoge beloningen. Dit ontlokte minister-president Wim Kok nog zijn omstreden opmerking over exhibitionistische zelfverrijking.

Maar het economische tij keerde en de kritiek zwol aan. En helaas voor de academische topmanagers waren de machtsverhoudingen inmiddels flink verschoven richting aandeelhouders. Dit kostte menig topmanager de kop. De gemiddelde zittingsduur van een topmanager, die in 1989 nog 9 jaar bedroeg, daalde in 2004 naar minder dan 3 jaar. Private *equity*bedrijven kopen met behulp van de aandeelhouders hele ondernemingen onder hun neus weg. Het einde van de elite van academische topmanagers lijkt in zicht.

Maar niets is wat het lijkt, want bij deze 'activistische' aandeelhouders zitten ook academische topmanagers aan het roer. Als we het over aandeelhouders hebben, gaat het immers in meerderheid over een tiental institutionele beleggers, zoals banken, verzekeraars, vermogensbeheerders, staat en pensioenfondsen, die ook worden bestuurd door academische managers. Bij de pensioenfondsen komt zelfs de academische bestuurlijke elite om de hoek kijken.

Samenvattend kunnen we dus stellen dat het academische karakter en vooral de maatschappelijke invloed van de elite van topmanagers van grote ondernemingen en institutionele beleggers is toegenomen.

DE ONDERNEMERSELITE

De ondernemerselite is wat afkomst betreft behoorlijk elitair. Zeker in verhouding tot de bestuurlijke elite en de elite van topmanagers van grote ondernemingen. Als bron nemen we de Quote 500. Ik heb zelf een analyse op maatschappelijke afkomst uitgevoerd in 2003 ('De Nieuwe elite van Nederland'). Zeker tweederde van de Quote 500 vertegenwoordigt 'oud geld'. Dat wil zeggen dat de basis voor het kapitaal voor de Tweede Wereldoorlog is gelegd. In de praktijk zal dat aandeel van oud geld nog veel hoger kunnen zijn, omdat Quote zelf aangeeft dat het weinig zicht heeft op het aandeel oud geld. Bovendien telde de top 100 van rijkste Nederlanders, die ik in 1990 maakte voor Nieuwe Revu, 38 personen of families van wie het kapitaal stamde uit de tijd van de industrialisatie⁷. Hiervan komen 33 niet voor op de Quote 500. Mijn informatie kwam uit het onderzoek uit 1986, waarbij de laatste vraag het vermogen betrof. Over opleiding, kerkelijkheid, politieke en sociaal/culturele bemoeienis van de ondernemerselite zijn geen cijfers bekend. Maar deze bemoeienis zal sterk op lokaal en regionaal niveau plaatsvinden; volgens verschillende onderzoekers overigens de belangrijkste niveaus voor de samenhang onder de bevolking. De kloof met de bevolking is hierdoor ook veel geringer.

Er is wel een kloof met het nieuwe geld en de nieuwe elite. Mijn onderzoek daarnaar uit 2003 geeft wel enige inzichten in opleiding en ideologie. 'Professor' Pim Fortuyn verwierf niet voor niets veel aanhang onder deze ondernemers, die grote bedrijven hadden opgebouwd zonder enige noemenswaardige opleiding, maar moesten constateren dat hun verdiensten door de top van Nederland nauwelijks worden gewaardeerd, laat staan worden gehonoreerd met politieke macht — wat je toch zou mogen verwachten in een meritocratie. Zij zetten zich dan ook sterk af tegen de bestuurlijke elite en de topmanagers van grote ondernemingen en hun academische cultuur. Opmerkelijk is wel dat veel kinderen van deze anti-academische elite op prestigieuze universiteiten gaan studeren, waar integratie met de gehate oude elite zal plaatsvinden.

VAN ACADEMISCHE MERITOCRATIE NAAR ARISTOCRATIE?

Het is interessant te zien hoe in de historie nieuwe elites steeds door verdienste (meritocratie) aan de top komen en vervolgens deze status los van verdienste overerfelijk (aristocratie) weten te maken. De oude adel kwam naar boven, omdat er in de Middeleeuwen behoefte was aan militaire bescherming. Door schaalvergroting (koninkrijken en keizerrijken) ontstond er behoefte aan topambtenaren (ministerialen), wier nageslachten even-

eens regelmatig in de adelstand werden verheven. Ook voc-handelaren wisten hun voormalige financiële verdiensten om te zetten in aristocratie, en succesvolle industriële vereeuwigden zich in het patriciaatboekje. Zelfs in de nieuwe wereld van de Verenigde Staten zien we trots I, II, enzovoorts achter de namen van de nazaten van de vroegere *founding fathers* verschijnen.

In de jaren zestig hadden we de academische bestuurlijke elite en topmanagers van grote ondernemingen nodig om de schaalvergroting in goede banen te leiden. Maar hun noodzaak en hun verdiensten zijn meer zo vanzelfsprekend. Wetenschap geeft maar een geringe meerwaarde bij een grote hoeveelheid complexe beslissingen, academici hebben zelden een managementopleiding en een meerderheid in het bestuur is uit demo-

cratisch oogpunt minder wenselijk. Rolf Dahrendorf, voormalig rector van de *London School of Economics* en lid van het Britse Hogerhuis, wijst in zijn essay *De val van de meritocratie* uit 2005 op het aristocratische karakter van de universiteiten in Frankrijk, Japan en Engeland en de weerstand die dat oproept⁸. Dahrendorf noemt de academische me-

*In Nederland is de
opleidingskeuze van
de ouders nog altijd
de beste voorspeller van
de schoolkeuze*

ritocratie zelfs misschien de wreedste vorm van ongelijkheid, ‘omdat degenen die niet slagen niet kunnen zeggen dat ze geen geluk hebben gehad of eronder zijn gehouden door degenen die de macht in handen hebben. In plaats daarvan moeten ze tot de slotsom komen dat ze zelf hebben gefaald en dat geen enkele inspanning hen nog kan redden’. Volgens *The Economist* groeit ook in de Verenigde Staten de kloof tussen hoger en lager opgeleiden sterk, zowel in inkomen als in opleidingskansen van hun kinderen. Dit gaat gepaard met politieke radicalisering⁹. Peter Berger, directeur van het *Institute for Culture, Religion en World Affairs* van de Universiteit van Boston, ziet zelfs een wereldwijde religieuze opleving als revolte tegen een academisch seculiere elite¹⁰.

Ook in Nederland lijkt de weerstand te groeien. In 2002 had nog 81 procent vertrouwen in het functioneren van de democratie, in 2004 was dat gedaald tot 65 procent, volgens het SCP. Hetzelfde beeld komt uit het onderzoek ‘21minuten.nl’. En het SCP stelt vast dat lager opgeleiden over het algemeen minder vertrouwen hebben dan hoger opgeleiden. Er was sterke oververtegenwoordiging van niet-academici bij de Fortuynistische rel, de afkeer van managers bij overheid en bedrijfsleven en de weerstand tegen de Europese grondwet¹¹. Uit de gegevens van bureau Interview en die van

het NIPO komt als duidelijkste trend naar voren dat de LPF-stemmers relatief laag zijn opgeleid. Uit de NIPO-cijfers valt de conclusie te trekken dat 56 procent van de LPF-stemmers niet meer had dan mavo of een vorm van lager beroepsonderwijs¹².

In Nederland is er zoals we hierboven zagen dan ook sprake van een elite van bestuurders en topmanagers, die zich vooral onderscheidt in een academische achtergrond. Bovendien worden die academische elites invloedrijker. Ondertussen worden die academische elites minder zichtbaar, omdat de massamedia in hen als doelgroep en als onderwerp steeds minder zijn geïnteresseerd. En die academische opleiding is ook in Nederland niet voor iedereen weggelegd. In Nederland is het opleidingsniveau van ouders volgens het CBS ook nog altijd een sterke voorspeller van de schoolkeuze¹³. Zelfs bij gelijke prestaties op het vlak van taal en rekenen gaan kinderen van hoogopgeleide ouders twee keer zo vaak naar het vwo. De academische meritocratie krijgt aristocratische trekjes.

Noten

- 1 Gerard van Westerloo, 2002/05/04 in: *NRC-magazine M*, 'De illusie van democratie', waarin verschillende politicologen worden geciteerd. Gerrit Voerman, directeur van het Nederlands Documentatiecentrum Politieke Partijen', Jos de Beus, politicoloog te Amsterdam, Pieter Tops, politicoloog te Tilburg, Nico Baakman, politicoloog te Maas-tricht, Roel in 't Veld, bestuurskundige, Frank Ankersmit, Philip van Praag, politicoloog, C. de Vries, wetenschapsman namens D66, F. Becker, wetenschapsman namens de PvdA, C.J. Klop, wetenschapsman namens het CDA, de Leidse politicoloog Peter Mair, Arend Lijphart, George Blom, Paul Frissen en Hans Daudt, pp 30-44
- 2 Wilco Dekker en Ben van Raaij in: *de Volkskrant* wekelijks op zaterdag van 22 april t/m 3 juni 2006.
- 3 Jos van Hezewijk, 1986 *De top-elite van Nederland*, Uitgeverij Balans.
- 4 Jos van Hezewijk, 1988 *De netwerken van de top-elite*, Uitgeverij Balans.
- 5 Jos van Hezewijk en Marcel Metz 1998, 'xxi De macht, het netwerk, de prestaties en de wereld van de Nederlandse topmanagers'
- 6 Jos van Hezewijk en Marike van Zanten in: *Elan* 2005/10/01 pp 20-23} 'Einde van de amigocratie'.
- 7 Jos van Hezewijk, 1990/05/01 in *Nieuwe Revu*, 'De 100 Rijkste Nederlanders'.
- 8 Ralph Dahrendorf, 2005/05/03 in *Volkskrant* 'De val van de meritocratie', p.13.
- 9 The Economist in: 2005/06/11 in *NRC Handelsblad* door Herman Frijlink 'Politieke radicalisering bedreigt bedrijfsleven en democratie', p.24.
- 10 Peter Berger in: 2005/10/22 in: *Volkskrant* door Peter Giesen 'Religieuze opleving is een opstand tegen de elite', p k5
- 11 SCP in: 2005/06/18 in: *de Volkskrant* door Peter Giesen 'De massa wil kunnen vertrouwen', p. k1.
- 12 NIPO in: 2002/11/02 in: *NRC-magazine M* door Warna Oosterbaan 'Het onbehagen kan weer ondergronds', pp. 28-35.
- 13 CBS in: 'SCP, De sociale staat van Nederland 2005' van SCP, p.57.

Goed voorbeeld doet goed volgen

Topsporters, geloofwaardige rolmodellen

In gesprek met directeur Edu Jansing

door *Jan Prij*

Redactiesecretaris CDV

Nieuwe voorbeeldfiguren uit de wereld van de sport en de popcultuur spelen een steeds belangrijkere rol. Hoe moeten wij de betekenis van deze hedendaagse rolmodellen zien? Een korte impressie vanuit de sportcultuur: CDV praat met Edu Jansing, directeur van de Stichting Meer dan Voetbal, een organisatie die voetbalsterren inzet voor het promoten van maatschappelijke doelen.

Kunt u iets meer over de achtergronden van de Stichting Meer dan Voetbal vertellen?

JANSING Voetbal is meer dan het spelletje. Vandaar onze slogan 'Voetbal heeft meer dan twee doelen'. De stichting is op 29 november 2004 opgericht. De opening werd verricht op een pleintje in Den Haag waar Balkenende en Van Basten beiden voor de gelegenheid een voetbalteam leidden. Met de stichting willen we de kracht van voetbal laten zien en de positieve rol benadrukken die deze volkssport nummer 1 kan spelen op het terrein van integratie, gezondheid, participatie & onderwijs. Jammer genoeg

laat de huidige reputatie van voetbal nog te wensen over. De eerste gedachten die bij het publiek opkomen als je vraagt naar wat ze van het voetbal vinden zijn: supportersrellen, racistische spreekkoren op de tribunes, duurbetaalde profs, het wantrouwen tegenover een bepaald type eigenmachtig optredende clubbestuurders en meer normvervaging langs en op de amateurvelden, met bedreiging/molestatie van scheidsrechters als trieste uitschieters. Voor een deel zien we in voetbal in uitvergroete vorm de problemen van de maatschappij terug en voor een deel krijgen die ook buitenproportionele aandacht. Als we de sport op een positieve wijze inzetten, kunnen we meer vliegen in één klap slaan: de reputatie van voetbal verbeteren en de omgeving helpen in het realiseren van maatschappelijke doelen. De stichting ondersteunt voetbalclubs bij opzetten van hun maatschappelijke activiteiten; ze zet landelijke projecten op, zoals het onlangs begonnen project 'scoren voor gezondheid' en probeert deze activiteiten ook zichtbaar te maken voor een groter publiek.

We worden gefaciliteerd door de KNVB.

Hij levert ons kennis & advies en financiële middelen voor de betaling van de bureaunkosten. Daarnaast is er een tweede geldstroom voor projecten, waar ministeries (bijvoorbeeld vws, Sociale Zaken en Justitie) en ook een aantal andere fondsen aan bijdragen. De buurtvoetbaltoernooien organiseren we bijvoorbeeld samen met de Johan Cruyff Foundation, een fondsenwerende organisatie met als doel om sport voor iedereen toegankelijk te maken. De laatste tijd hebben we te maken met tal van ‘medespelers’ op hetzelfde terrein van sportpromotie & maatschappelijke betrokkenheid; zie bijvoorbeeld de Dirk Kuyt Foundation, of in andere sporten de Richard Krajicek Foundation (tennis), de Bas van de Goor Foundation (volleybal) of de stichting *Right To Play* van Johan Olav Koss, de Noorse oudwereldkampioen schaatsen. Hierbij steken de topsporters zelf geld in het realiseren van goede doelen door sport, omdat ze zelf vanuit hun eigen talenten het belang van sport inzien voor de ontwikkeling van mensen. Topsporters willen zichzelf in toenemende mate inzetten om zich maatschappelijk nuttig te maken.

Hoe is die toenemende belangstelling voor de voorbeeldwerking van sport in het algemeen en voetbal in het bijzonder te verklaren?

JANSING De overheid en de markt zien sport meer en meer als middel om maatschappelijke doelen te bereiken. Dat heeft ook gewoon te maken met het zoeken naar nieuwe platforms voor marketing en communicatie. De voetbalbond heeft meer dan 1 miljoen leden. Daarbij komt nog dat de best bekeken 10 programma’s voetbalwedstrijden zijn, pas daarna komt een programma als ‘Boer zoekt vrouw’. Dit zijn de uitkomsten van het dagelijkse kijk- en luisteron-

derzoek. Ook geldt dat andere autoriteiten en mogelijke rolmodellen in toenemende mate wegvallen. Vroeger lag de autoriteit bij de kerk, daarna bij de ouders en deze is vervolgens verschoven van de scholen naar de bedrijven. In toenemende mate zijn bedrijven de nieuwe opvoeders, nu ook de leraren inboeten aan gezag. Door de individualisering en de commercialisering van de sport hebben bepaalde voetballers de status van idolen gekregen. Het zijn uitblinkende sterren, die veel geld verdienen en cool zijn voor de jeugd. Natuurlijk is het zo dat we die sterrenstatus van de voetballer niet moeten overdrijven, maar nu sinds het Bosman-arrest de markt is vrijgekomen, hebben sommige spelers de status van ster, net zoals popsterren als Prince en Madonna, Marco Borsato of hedendaagse rappers een zekere bewondering verdienen.

Verder zien we bij voetbal een toename van het aantal spelers met allochtone afkomst. Zie de opkomst van sterren als Khalid Boularouz (eerder ook spelers als Frank Rijkaard & Ruud Gullit) en nu Ibrahim Afellay en Ismail Aissati, Marokkaanse jongens die in toenemende mate hun stempel op het elftal van psv drukken. Zij vervullen een belangrijke voorbeeldfunctie, nu meedoen in de samenleving het belangrijkste parool is geworden.

De sport is een grote en professionele bedrijfstak geworden en de commerciële belangen nemen toe. Ik weet niet goed hoe ik dat moet waarderen. Maar het biedt ook kansen om commercie en maatschappelijk belang met elkaar te verbinden. De mogelijkheden die het voetbal biedt om problemen te lijf te gaan, zijn groot. Dan denk ik bijvoorbeeld aan thema’s als integratie en vetzucht onder de jeugd, en de grote hoeveelheid drop-outs bij scholen. Daarbij is de rol van voorbeeldfiguren cruciaal. Natuurlijk het gaat ook om de club, de uitstraling

van het stadion, maar met name de spelers maken het verschil. Als bekende voetballers niet zouden meedoen, dan zouden onze initiatieven veel minder effect hebben.

Wat is de stand van zaken en wat zijn voorbeelden van projecten?

JANSING ‘Scoren voor gezondheid’ – dat onlangs is geopend met psv-speler Philip Cocu – is ons grootste project. De slogan van het project luidt ‘Idolen steunen fans’. Het doel is om jongeren (8-12 jaar) en hun ouders bewust te maken en daadwerkelijk aan te zetten tot een gezonde levensstijl met gebruikmaking van de aansprekende naam en sportomgeving van betaalde voetbalclubs en de fitte spelers als voorbeeld!

Het tweede voorbeeld zijn de Respect2All buurtvoetbaltoernooien die we samen met de Johan Cruyff Foundation organiseren. Deze toernooien zijn door buurten zelf opgezet. De beste plannen krijgen van ons een geldbedrag en materiaal om het toernooi goed te kunnen opzetten. Dit project komt moeizaam van de grond. Buurthuizen hebben over het algemeen niet de kracht om de spilfunctie te vervullen. Maar er zijn wel heel geslaagde initiatieven geweest.

Ons derde grote project, ‘Meedoen allochtone jeugd door sport’, is met steun van vws opgezet en heeft als doel de achterblijvende deelname van (allochtone) jeugd aan georganiseerde amateursport te stimuleren. Daarnaast zijn sportiviteit, normen en waarden en het belang van participatie van ouders de belangrijkste thema’s. Voor dit project zijn tien voetbalambassadeurs ingezet, met spelers als Ruud van Nistelrooij en Khalid Boularouz.

Het vierde voorbeeld is ‘Niemand Buitenspel’, een werkgelegenheidsproject voor jongeren met betaalde voetbalclubs. We willen de jeugdwerkloosheid aanpakken en jonge-

ren die van de rafelrand van de arbeidsmarkt af dreigen te vallen, een kans geven. Bij SC Heerenveen worden 20 tot 25 jongeren onder begeleiding van een coach van het Centrum voor Werk en Inkomen begeleid. Ze kunnen trainingssessies van de club bijwonen, met spelers praten en samen de wedstrijden bezoeken. De club helpt haar fans aan het werk. De sponsors bieden leer-/werkplaatsen aan fans van de club, waaraan zij verbonden zijn en zo kunnen de jongeren aan een reguliere baan komen.

Steeds meer gemeentes maken afspraken met betaaldvoetbalclubs. Zij ondersteunen de club onder voorwaarde dat zij zich ook meer gaan inzetten voor maatschappelijke doelen. Zo organiseert Utrecht onder meer clinics over normen en waarden. Gemeenten kunnen voor de realisatie van dit soort projecten als een zacht drukmiddel dienen.

Je kunt je afvragen hoe ver dit alles moet gaan: wordt voetbal niet teveel als instrument ingezet?

JANSING Het lijkt me in ieder geval van belang met onze activiteiten zo dicht mogelijk bij het voetbal zelf te blijven. Wanneer voetballers gaan voorlezen over voetbal zou dat nog prima kunnen, maar ze moeten niet alles aannemen. Maar we moeten niet overdrijven. We zijn maar een kleine speler in de wereld van het voetbal. Het belangrijkste is of er in het weekend verloren of gewonnen is. Na een verloren wedstrijd op maandag hoeven wij echt niet bij een trainer aan te komen met een maatschappelijk project! Wel merken we in toenemende mate dat spelers het zelf leuk en belangrijk vinden om mee te doen. Zo’n ambassadeurschap is ook aantrekkelijk voor de spelers zelf, die vaak veel vrije tijd hebben. Je wordt er ook gewoon populairder door, krijgt meer zelfvertrouwen en vooral spelers met kinderen richten zelf

FOTO: JAN DE KONING, KNVB

stichtingen op, omdat ze zien hoe belangrijk sport is voor de ontwikkeling. Zie de Dirk Kuyt Foundation.

Maar sport gewoon als sport waarderen, is ook heel belangrijk. Liefde voor de sport kun je pas goed ontwikkelen als het om het spelletje draait.

Erica Terpstra, de voorzitter van NOC*NSF, is er daarom een verklaard tegenstander van om sport voor van alles en nog wat in te zetten zonder ook te investeren in de sport zelf, in topsport. We merken het ook hier aan de werknemers. Wij zitten hier in eerste instantie omdat we van de sport houden en niet omdat het zo goed is voor de maatschappij. Naar het is natuurlijk wel mooi meegenomen als het daaraan en passant kan bijdragen!

Ik heb zelf eerst bij Heineken, de Verenigde Naties en het ministerie van Economische Zaken gewerkt. Ik werkte nog bij EZ, kwam net op de fiets uit kantoor toen ik de teams van Balkenende en Van Basten op een pleintje aan het voetballen zag. Via omstanders hoorde ik van het initiatief: de

Stichting Meer dan Voetbal die net werd opgericht. Ik was gelijk enthousiast over het idee. Daar zou ik aan bij willen dragen, dacht ik. Bleken ze net iemand te zoeken om leiding te geven! Het was en is een mooie kans om passie voor sport werkelijk betekenis te kunnen geven. Een nieuwe vorm van maatschappelijk verantwoord ondernemen. Sport als *marketing tool* is weerbarstig. Maar het kan maatschappelijk waardevol worden ingezet als je het goed afbakt. Schaatser Hein Vergeer zei het laatst nog: 'Sporters zijn geloofwaardige rolmodellen, ze kunnen in hun sport geen onzin verkopen, ze moeten gewoon presteren en daarvoor veel laten anders halen ze het niet.' Maar laat ik ook reëel zijn. Er zijn ook verkeerde voorbeelden. Sommige spelers kunnen de weelde niet dragen. Spelers als Winston Bogarde en Patrick Kluivert hebben daarvan last gehad. Als de topspelers al niet het goede voorbeeld geven is het moeilijk werken. Een speler als Gregoor van Dijk (speler van FC Utrecht), die publiekelijk verkondigt dat hij Wesley Sneijder 'doormidden zal schoppen', is geen

reclame voor het voetbal en dan druk ik me nog voorzichtig uit! Goede omgangsvormen zijn minder vanzelfsprekend geworden.

Hoe ziet u uw eigen rol?

JANSING Ik ben een idealist, wie niet dan? Het is een vanzelfsprekend idealisme. Ik ben bepaald niet van het geitenwollensokkentype. Ik heb ook voor Heineken gewerkt en mijn overtuiging is dat bedrijven alleen succesvol zijn als ze meer doen dan zich alleen aan de spelregels houden, als ze werkelijk

betrokken zijn met de omgeving waarin ze functioneren. Voor een deel zit mijn idealisme in mijn (katholieke) opvoeding: mijn vader is diplomaat en heeft veel gereisd, werkt nu in Afrika. Ben zelf in veel wereldelen geweest en heb veel ellende gezien, ook in mijn periode bij de Verenigde Naties. Mijn moeder woont al jaren in Frankrijk. Bij ons was het van huis uit vanzelfsprekend dat de deur altijd open stond voor mensen. Ik ben zelf niet gelovig, maar iets voor anderen willen betekenen is en blijft voor mij de normaalste zaak van de wereld.

Noblesse oblige... of virtus nobilitat?

Het motto adel verplicht bedoelt het schuldgevoel van welgestelde mensen over de heersende ongelijkheid te vergroten. Dat is een negatieve invalshoek. Er is een alternatieve benadering denkbaar, die teruggaat op de deugdedethiek van Aristoteles: deugd adelt. Daarbij gaat het om een positief streven naar morele voortreffelijkheid.

door Paul van Tongeren

Hoogleraar wijsgerige ethiek aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en buitengewoon hoogleraar ethiek aan het Hoger Instituut voor Wijsbegeerte van de Katholieke Universiteit Leuven

DE UITDRUKKING NOBLESSE OBLIGE (adel verplicht) verhuult op een merkwaardige manier de oorzaak van het probleem, waarvoor het een oplossing probeert te bieden. De voorgestelde oplossing bestaat erin dat degene die noblesse zou hebben, eraan wordt herinnerd dat die adel hem verplicht tot nobele daden. Het probleem is dus klaarblijkkelijk, dat hij dat zonder die herinnering vergeet of dreigt te vergeten. De door die uitdrukking verholde oorzaak van het probleem bestaat hierin, dat er blijkbaar sprake kan zijn van noblesse zonder dat die voortkomt uit, of de uitdrukking is van nobele daden. Ik zet tegenover die opvatting van adeldom een andere, die is te vinden in de klassieke deugdedethiek en nog als motto staat op de ‘Orde van de Nederlandse Leeuw’: virtus nobilitat (deugd adelt). Deze heeft mijn voorkeur. In de slotparagraaf verbind ik daaraan, bij wijze van conclusie, een suggestie voor de politiek.

NOBLESSE OBLIGE

In gangbaar hedendaags Nederlands lijkt de term elite in de eerste plaats te verwijzen naar een groep van bevoorrechte mensen die dat ten onrechte zijn.

Het meest opmerkelijke aan het gangbare taalgebruik is dat het suggereert dat die twee kenmerken bij elkaar passen. Dat is het geval omdat de

term bevoorrechting veelal vooral wordt betrokken op de financiële positie en eventueel de maatschappelijke invloed van degenen om wie het gaat, terwijl algemeen wordt aangenomen dat grote rijkdom zelden of nooit te

In Nederland lijkt de term 'elite' te verwijzen naar een groep mensen die ten onrechte bevoorrecht zijn

maken heeft met verdienste. Inkomensverschillen tussen minimum en modaal, en tussen modaal en twee of drie keer modaal, kan men nog wel in termen van werkdruk, verdienste en verantwoordelijkheid verantwoorden; maar de financiële elite beschikt over inkomens en

vermogens die buitensporig groot zijn, en die in geen verhouding meer kunnen staan tot eventuele verdiensten. Onderlinge vergelijking van normale en buitensporige inkomens toont de absurditeit van een dergelijke poging tot verantwoording. Maar ook voor zover de term elite geen betrekking heeft op de financiële positie, maar op maatschappelijke rang en invloed, wordt veelal aangenomen dat die niet zozeer te maken hebben met de verdiensten, maar met het milieu waaruit men afkomstig is, de kansen die men daardoor heeft gekregen en de toevallige omstandigheden die fortuinlijk bleken.

De genoemde verbanden tussen bevoorrechting en onrechtmatigheid steunen op wat algemeen of veelal wordt aangenomen. Dat wil zeggen: ze veronderstellen een bepaald perspectief, een perspectief dat weliswaar doorgaans of veelal wordt ingenomen, maar dat niettemin een welbepaald perspectief is, en niet het enig mogelijke. Dat perspectief kan op verschillende manieren worden beschreven: van binnenuit en van buitenaf.

Van binnenuit percipieert dit perspectief zich als dat van de gelijkwaardigheid van alle mensen. Weliswaar is gelijkwaardigheid niet hetzelfde als gelijkheid, maar dat neemt niet weg dat het uitgangspunt van de gelijkwaardigheid maakt dat elke feitelijke ongelijkheid ofwel irrelevant wordt (want geen effecten kan hebben op de waardigheid en dus op de bejegening van de betrokkenen), ofwel uitdrukkelijk moet worden gerechtvaardigd. Dit laatste doen we dan in termen van de verdiensten van de persoon. En dan nog blijft de rechtvaardiging van ongelijkheid problematisch. Eigenlijk is ze alleen mogelijk in negatieve termen: alleen degene die zich aan een vergrijp heeft schuldig gemaakt, mag om die reden bijvoorbeeld worden beroofd van een vrijheid waarop allen wezenlijk recht hebben. Wanneer moet worden gerechtvaardigd dat iemand meer krijgt dan een ander, kan dat alleen in de naam van de gelijkheid van allen gebeuren: alleen voor zover dat ten voordele is van iedereen, is het gerechtvaardigd dat sommigen meer krijgen dan anderen. In de manier waarop de beroemde

Amerikaanse rechtsfilosoof John Rawls een mogelijke ongelijkheid rechtvaardigt, blijkt nog sterker het egalitaire karakter: ongelijkheid is alleen te rechtvaardigen als die ten voordele strekt van de slechtst bedeelde.¹

Het is dan ook niet helemaal onverwacht dat dit perspectief van buitenaf wordt waargenomen als het perspectief van die slechtbedeelde. Dat is tenminste de manier waarop Friedrich Nietzsche het beschrijft: de zwakken misgunnen aan de sterken hun kracht en verpakken die afgunst in de taal van de rechtvaardigheid. Nietzsche ziet dat als kenmerkend voor wat hij noemt 'de slavenopstand in de moraal', die door het christendom de wereld heeft veroverd en nu algemeen goed geworden is. Het perspectief van de gelijk(waardig)heid is volgens hem een kikkerperspectief: van onderaf. Waar er ongelijkheid is, moet die worden rechtgetrokken en wel ten gunste van de slechtbedeelde en ten laste van de welbedeelde. Degene die onderligt, krijgt geen taak maar een beloning, degene die boven hem staat, krijgt een last opgelegd: 'Aan wie veel is gegeven, hem zal veel worden gevraagd; en aan wie veel is toevertrouwd, van hem zal des te meer worden geëist' (Lucas 12,48). Volgens de samenstellers van deze bundel toont deze tekst uit het evangelie een christelijke wortel van de leuze noblesse oblige, die overigens als zodanig stamt uit de egalitaristische negentiende eeuw. De vorm van de evangelische spreuk suggereert een paradox, en die paradox toont nog eens dat de welbedeelde niet uit zichzelf de extra taken op zich zal nemen; ze staan in zekere zin zelfs haaks op zijn welzijn. Hij moet eraan worden herinnerd dat hij goed moet doen, omdat hij in goeden doen is. Zijn welstand is niet het gevolg van zijn weldadigheid, maar eerder de morele grond ervan: zij verplicht hem daartoe.

VIRTUS NOBILITAT

De tegenstelling tussen de filosofie van noblesse oblige en de wijze waarop Aristoteles in zijn ethiek schrijft over elite, adeldom of noblesse, is maximaal. Het begrip vinden we in het Grieks van Aristoteles terug als kalon en vooral als kalokagathia. Die laatste term, kalokagathia, is samengesteld uit de adjectieven kalos en agathos. Het laatste, doorgaans vertaald met goed, betekent dat men tot de gegoede kringen behoort en (dus) tot de toonaangevende laag van de samenleving, de elite. Maar dit agathon, deze welstand en hoge rang, wordt in de kalokagathia verbonden met het kalon, dat wil zeggen: de kwaliteit die maakt dat het je aan te zien is dat je tot die kringen behoort en dat het je waarlijk goed gaat. Welnu, de wijze waarop dit is te zien, verbindt agathos en kalos met elkaar. Want iemands welstand wordt volgens Aristoteles duidelijk uit de schitterende, virtueuze of deugdzame manier waarop hij handelt. Wat je van iemand ziet, dat is wat hem aanzien

geeft — of wat eventueel zijn aanzien naar beneden haalt. Iemand bijvoorbeeld die veel geld heeft (om nog maar even bij die interpretatie van de bevoorrechte groep te blijven) zal aanzien verwerven in de mate waarin hij zijn vermogen op een royale manier ten dienste van de gemeenschap weet te gebruiken.²

Het is van belang dit op de juiste manier te begrijpen. Het mag namelijk niet worden geïnterpreteerd als een vorm van altruïsme waartoe de rijke zich verplicht voelt vanwege zijn rijkdom. Dat is de eerder beschreven opvatting, en dat is niet die van Aristoteles. De tegenstelling is die tussen enerzijds iemand die welgesteld is en geniet (meent te genieten) van zijn bezit, van dat wat hem in strikte zin welgesteld maakt, en anderzijds iemand die welgesteld is en geniet van de eer die of het aanzien dat hem te beurt valt vanwege de manier waarop hij met zijn bezit omgaat.

Het verschil ligt niet alleen in wat de twee feitelijk doen: ook de eerste kan eventueel van zijn rijkdom schenken. Maar die doet dat dan berekenend, uit plichtsgevoel, bijvoorbeeld met de zorg om toch vooral ook genoeg over te houden. De tweede zal op een andere manier schenken. Ze zullen dus op een verschillende manier schenken.

Maar dat aanzien zal hij genieten als hij die besteedt ten gunste van degenen door wie hij daarom zal worden geprezen. En hij zal er alleen maar om worden geprezen als hij niet geeft om te worden geprezen (en bijvoorbeeld zou uitrekenen hoeveel hij moet geven om voldoende eer te behalen; zo iemand zou niet worden geprezen, maar een ijdeluit worden genoemd), maar als hij met graagte royaal geeft. Alleen zo'n soort van geven ziet er namelijk goed uit, en alleen wat er goed uitziet zal worden geprezen. De hoogste eer is bovendien de eer die je wordt betoond door mensen die verstand van zaken hebben, en die zullen zeker het verschil zien tussen een berekenende of ijdele houding en echte royaliteit. Kortom, echt goed gaat het alleen diegene, aan wie je kunt zien dat het hem goed gaat, en dat

*Aristoteles' blik is niet door
afgunst bepaald*

is degene die niet geforceerd, maar graag en als vanzelf die dingen doet omwille waarvan zijn omgeving hem zal prijzen.

Een aardig detail waarin het verschil tussen Aristoteles en ons duidelijk wordt, is het volgende. Ik

schreef eerder dat voor ons de (financiële) elite een onterecht bevoorrechte positie heeft. Wie erg rijk is, heeft dat zelden of nooit aan eigen verdienste te danken, en het onverdiende werpt voor ons een smet op de welstand. Aristoteles schrijft dat mensen die hun vermogen niet zelf hebben verworven maar geërfd, doorgaans vrijgeviger zijn. Men is immers minder ge-

hecht aan wat men niet zelf tot stand heeft gebracht.³ Aristoteles' blik is niet van onderaf en door afgunst bepaald, maar eerder van bovenaf, en vooral: hij ziet de verschillen niet in termen van verplichting, maar in termen van de gelegenheid die ze bieden voor de verwerving van morele kwaliteit.

Het is duidelijk dat die morele kwaliteit centraal staat, ook in de bepaling van wat een elite is. Dat heeft alles te maken met het feit dat Aristoteles een *Ethica* schrijft, en geen sociologische beschrijving geeft van wat er in feite in een samenleving gebeurt. Maar het heeft ook te maken met de aard van die ethiek, die nogal verschillend is van de in onze tijd dominante vormen van ethiek. In de ethiek van Aristoteles staat niet de plicht, het algemeen nut of de afspraak centraal, maar het begrip van de deugd. Die deugd is geen norm waaraan men moet voldoen, en het is ook niet de kwaliteit van degene die aan zo'n norm voldoet. Deugd is geen grens waar men niet onder mag zakken, geen minimum, maar een optimum. Het Griekse woord *aretè* betekent voortreffelijkheid. De Latijnse vertaling, *virtus*, herkennen we nog in het Nederlandse woord *virtuositeit*. Deugdzaam zijn is (in iets) heel erg goed zijn. De deugd is de houding of karaktertrek van iemand die (in bepaalde opzichten) perfectie heeft bereikt.

Echte perfectie heeft de erkenning door anderen niet nodig, maar komt wel tot stand met behulp van die erkenning. Perfect wordt men door te worden geprezen om wat men goed doet, en door zich te spiegelen aan degenen die al een grotere mate van perfectie hebben bereikt: de voorbeeldfiguren. Dat is een ander belangrijk kenmerk van de deugdethiek. Wie ernaar streeft een geslaagd of een gelukkig mens te worden, zoekt iets, een kwaliteit die hij blijikbaar nog niet heeft. Datgene wat hij zelf nog niet heeft, maar nastreeft, zal hij echter al wel kunnen herkennen in degene die hem overtreft. Door die als voorbeeld te nemen en als het ware met hem te wedijveren, zal hij zichzelf verbeteren. En naarmate hij beter wordt zal hij meer noblesse verwerven. Zijn adel verplicht hem niet tot deugd, maar zijn deugd brengt hem noblesse: *virtus nobilitat*.

DE LES VAN ARISTOTELES

Het zou te gemakkelijk zijn om het verschil tussen de twee geschetste perspectieven af te doen als het contrast tussen een descriptieve weergave van de sociale werkelijkheid enerzijds en een prescriptieve evocatie van een moreel ideaal anderzijds. Dat contrast bestaat zeker, maar het mag niet ons zicht belemmeren op het feit dat in de werkelijkheid van onze samenleving ook een bepaalde ethiek werkzaam is, en dat in de ethiek van Aristoteles ook een bepaald soort samenleving wordt weerspiegeld. Ik noem tot slot en heel kort twee kenmerken van onze samenleving die dat kunnen illustreren.

Ten eerste is onze tijd egalitaristischer dan de Griekse samenleving. Wij zijn zozeer overtuigd van de gelijkwaardigheid van alle mensen, dat wij nauwelijks andere verschillen aanvaarden dan puur feitelijke: sommige mensen kunnen harder fietsen dan andere, of hebben meer succes op het podium. Maar dergelijke uitmuntendheid mag hen volgens ons niet verleiden tot de gedachte dat ze meer waard zouden zijn. Dat die excellentie niettemin wel degelijk ook door ons als voorbeeldig wordt ervaren (en

dat die ervaring vervolgens wordt verdrongen), blijkt wellicht uit de vertekende uitingen daarvan in ofwel voyeuristische nieuwsgierigheid (voor vips, BN'ers en celebrity's), ofwel afgunstige moralistische kritiek.

*Wij aanvaarden nauwelijks
nog andere verschillen dan
puur feitelijke*

Ten tweede, en daarmee samenhangend, is de betekenis van de wedijver voor ons een andere geworden. Aristoteles' model van de deugdethiek is dat van een wedstrijd waarin mensen proberen beter te worden door zich aan elkaar te meten. De wedstrijd lijkt in onze tijd — onder invloed van onze gelijkheidsideologie — eerder ofwel verbannen te zijn naar onbelangrijke domeinen als de sport en de kunst, ofwel alleen nog maar te kunnen bestaan als de keiharde concurrentie op leven en dood in het bedrijfsleven.

Het ideaal van Aristoteles staat niet zonder meer tegenover de werkelijkheid van onze samenleving, maar in die werkelijkheid van ons lijkt ook een ander ideaal te huizen. De gekozen formulering maakt onmiddellijk duidelijk dat het niet gemakkelijk is om de geschetste situatie te veranderen. De samenleving is niet zonder meer maakbaar, en dat geldt des te meer voor de idealen waarnaar we haar zouden willen vormen. Maar dat neemt niet weg dat we misschien wel iets kunnen doen — hoe minimaal ook en hoezeer ook in het besef dat hier meer dan iets anders de lange adem en het geduld nodig zal zijn.

Misschien moeten we beseffen dat we, mede door het moreel, religieus en cultureel pluralisme dat onze tijd en onze samenleving kenmerkt, ons inzake de morele beoordeling van gedrag steeds meer hebben teruggetrokken in een negatieve en minimalistische benadering. Omdat we wilden erkennen dat morele idealen verschillen, hebben we die overgelaten aan de onderscheiden gemeenschappen en zelfs individuen, en hebben we ons steeds meer beperkt tot het vaststellen van de minimale regels, de normen, waaraan ieder zich ten minste zou moeten houden. En zelfs de handhaving van die normen bleek al moeilijk genoeg. Die benadering bedreigt echter de cultivering van publieke waardering voor uitzonderlijke kwaliteit.

Toegegeven, een dergelijke publieke waardering is moeilijk wanneer we

het over de morele kwaliteit niet eens zijn. Maar misschien moeten we er niet te gemakkelijk vanuit gaan dat we het zo grondig oneens zijn. De WRR stelde in zijn rapport over de 'waarden en normen' dat het met de veronderstelde onenigheid over de fundamentele waarden van onze samenleving wel meevalt.⁴ En in de mate dat we het over waarden eens zijn, moeten we ook de excellente realisering daarvan kunnen prijzen. Bovendien, voorzover we het als gehele samenleving niet eens kunnen worden, bestaat nog steeds de mogelijkheid dat we in kleinere verbanden wel degelijk gemeenschappelijke idealen hebben en dus excellente realiseringen daarvan kunnen herkennen en erkennen. De ontwikkeling van de Nederlandse literatuur lijkt gebaat te zijn bij de verschillende literaire prijzen die jaarlijks worden toegekend, en hetzelfde geldt op het terrein van andere kunsten en van de wetenschappen. Het gaat natuurlijk niet aan om prijzen uit te reiken voor voorbeeldig burgerschap, maar zijn er geen aangepaste vormen van publieke erkenning op dat gebied te bedenken?

Het belangrijkste is misschien dat we ten minste een begin maken met een andere manier van denken, analoog aan wat we bijvoorbeeld ook met betrekking tot het onderwijs zouden kunnen zeggen: een manier van denken die niet met het rode potlood aanstreept wat fout is, maar met het groene wat goed is; die niet zozeer aan de poort wil selecteren, maar die extra programma's aanbiedt voor de betere student, zodat die zich nog meer kan kwalificeren.

Wat zou hierbij de taak van de politiek kunnen zijn? Aristoteles schreef zijn ethiek als eerste deel van wat hij noemde een politieke wetenschap, dat wil zeggen: een boek voor diegenen die burger en uiteindelijk politicus moesten worden. De burgers/politici zijn degenen die zelf mee vorm geven aan de samenleving die hen voortbrengt. Door hen te wijzen op het belang van de voortreffelijkheid en de eer die men daarmee inlegt, versterkte hij een karakteristiek van een samenleving die in die voortreffelijkheid was geïnteresseerd. Als de politiek in onze tijd iets kan doen, is het misschien dit: bevorderen dat op allerlei terreinen van de samenleving, andere kwaliteiten worden geprezen dan die welke slechts onze hebzucht en onze afgunst wekken, adeldom toekennen aan morele kwaliteit en daardoor maken dat deugd adelt in plaats van dat adel verplicht moet worden tot deugdzaamheid.

Noten

-
- 1 John Rawls, *A Theory of Justice*. Oxford (OUP) 1971, p. 302.
 - 2 Aristoteles, *Ethica Nicomachea*. Vgl. m.n. Boek IV, 1119b-1123a.

3 Vgl. idem 1120 b 11vv.

4 Vgl. WRR, *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Amsterdam 2003, bijv. p. 72

De groene elite

De politiek-bestuurlijke elite moet niet preken maar doen

In gesprek met Wouter van Dieren

door Jan Prij

Redactiesecretaris CDV

In 1972 verscheen Grenzen aan de groei, het rapport aan de Club van Rome. Het was een schokkend rapport over de naderende ineenstorting van de planeet aarde. Het was niet geschreven door sektarische onheilsprofeten, maar door een aantal gerenommeerde geleerden. Meteen al bij het verschijnen riep het rapport heftige reacties op. 'Grenzen aan de groei' valt met recht een klassieker te noemen; de veel genoemde duurzaamheidsdefinitie van Brundlandt was zonder dit werk moeilijk denkbaar. Volgens Wouter van Dieren, één van de leden van de Club van Rome van het eerste uur, is het rapport blijvend actueel en hebben ook andere rapporten aan de Club van Rome nog steeds impact op de beleidsdiscussies. Hij keert zich tegen de 'utopie van het groeigeloof' én de wereldvreemde filosofen die een niet-instrumentele houding ten opzichte van de natuur bepleiten. Volgens hem is duurzaamheid alleen te bereiken door grote systeeminnovaties en door politieke wil om daadwerkelijk via een bundeling van deskundigheid de daad bij het woord te voegen.

Wat is er overgebleven van de voorspellingen in Grenzen aan de groei, het rap-

port aan de Club van Rome? Is de analyse nog actueel of is het geschetste sombere perspectief inmiddels door de feiten achterhaald?

VAN DIEREN Meadows heeft samen met Randers onlangs *Grenzen aan de groei, deel 3 gepubliceerd*. Het is een vervolgstudie op de analyse uit de jaren zeventig, net zoals dat in de jaren negentig in *Beyond the limits* is gebeurd. Zowel uit die studie als ook uit het derde deel blijkt dat alles nog zeer actueel is. De meeste door ons voorziene trends zetten zich voort. Over onze aanpak in *Grenzen aan de Groei* bestaan trouwens veel misverstanden. Zo wordt vaak gesteld dat de voorspellingen in het rapport niet zouden zijn uitgekomen. Maar dat heeft duidelijk met een verkeerd begrip van het rapport te maken...

Het eerste veelvoorkomende misverstand over het rapport is dat het voorspellingen voor het einde van de 20^e eeuw zou bieden. In het rapport worden echter geen voorspellingen voor deze korte termijn gedaan, die gelden voor 2050. Het is dan ook eigenaardig om in 2004 te beweren dat de voorspellingen niet zouden zijn uitgekomen. Wat we wel

hebben gezegd is dat de grondstoffenvoorraad krap zou worden en dat uitputting van voorraden dreigt als we op de oude voet verder gaan. Er zijn toen inderdaad allerlei maatregelen genomen en dat is uiteraard de bedoeling van het rapport geweest. Het is overigens precies datgene waarmee een bedrijf als Shell conform zijn eigen scenario's rekening houdt. Uit deze scenario's blijkt onder meer dat we na 2020 de piek van de olieproductie hebben gehad en dat het daarna definitief minder gaat worden.

Het tweede belangrijke punt is dat het feit dat in de westerse wereld nog geen absolute schaarste is ontstaan, niet betekent dat dit wereldwijd niet het geval is. Veel grondstoffen zijn ongelijk verdeeld over de wereld, wij hebben er zelf nog geen direct last van omdat wij ze met onze koopkracht kunnen afkopen. Er is sprake van een enorm verdelingsprobleem in de wereld. Op dit moment hebben 1,2 miljard mensen honger en 800 miljoen mensen gebrek aan drinkwater. Dit geeft niet bepaald een opwekkend beeld over de toestand van onze wereld. Al met al moet je stellen dat we het met ons toekomstbeeld redelijk bij het rechte eind hebben gehad.

We hebben het nu alleen over grondstoffen gehad. Het rapport Grenzen aan de Groei onderscheidt meerdere trends. Hoe staat het daarmee?

VAN DIEREN *Grenzen aan de Groei* gaat de samenhang en feedbackmechanismen na tussen vijf trends: bevolkingsgroei, voedselproductie, industrialisatie, uitputting natuurlijke hulpbronnen en vervuiling. Wanneer we nu naar de bevolkingsgroei kijken, dan blijft dat een drama. De groei remt af, maar gaat nog steeds naar ontoelaatbare aantallen toe. De wereldvoedselproductie is in absolute zin verdubbeld,

FOTO: IMSA, AMSTERDAM

maar in relatieve zin gehalveerd. Vergeleken bij 1970 was in 2000 per hoofd van de wereldbevolking de helft minder aan voedselvoorraad aanwezig, dat is dus een enorme achteruitgang. Over de vraag hoe lang we de industriële productiegroei wereldwijd kunnen volhouden, valt moeilijk iets te zeggen. Er is in ieder geval weinig zicht op de remming van de industriële productie, omdat mensen over het algemeen bereid zijn veel milieu en toekomst op te offeren voor de industriële productie van dit moment. Terugkijkend denk ik dat we alleen met de klimaatsverandering onvoldoende rekening hebben gehouden. Het is niet voor niets dat Al Gore juist voor deze problematiek aandacht vraagt. Al Gore vat in zijn boek en de film de inzichten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) samen op een manier die niemand voor hem ooit zoveel power heeft gegeven. Het is geen nieuws, het gaat om de impact. Maar deze versnellen het proces van wat we toen de grote ecologische terugkoppeling hebben genoemd; tussen beschikbare grondstoffen, bevolkingsaanwas en milieudruk.

Maar doet het rapport in een bepaald opzicht niet erg gedateerd aan? Het rapport spreekt bijvoorbeeld over 'Weloverwegen beperking van de groei'. Nu is het juist de trend om te kiezen voor groei en 'ontkoppeling'. 'Groei' en 'duurzame ontwikkeling' zijn blijikbaar ook samen mogelijk...

VAN DIEREN Dat hangt er vanaf wat je precies bedoelt. De aandacht voor 'economische groei' is voor een deel een fake discussie. Anderzijds is het wel zo dat wij op een zuinigere wijze met onze grondstoffen kunnen omgaan, wat we nu eco-efficiëntie zijn gaan noemen. De hoeveelheid energie en grondstoffen die we voor een eenheid dienstverlening nodig hebben, kan enorm omlaag. Het rapport van Von Weizsäcker uit 1995 geeft vijf voorbeelden waarbij deze hoeveelheid met een factor 4 omlaag kan. Volgens Schmidt Bleek, de *founding father* van het begrip eco-efficiëntie, is zelfs voor de westerse landen een reductie met een factor 10 mogelijk. De economie zit stampvol met verspilling en daar is met het oog op duurzaamheid veel te winnen. De tragiek is echter dat de meeste verspilling weer als groei wordt meegeteld.

Van deze 'vervuiling' van het economisch groeibegrip, zo zou je kunnen zeggen, geeft u in een andere studie voor de Club van Rome De Natuur telt ook mee verschillende voorbeelden. Zo is het merkwaardig dat we met de kap van onze regenwoud ons BNP enorm vergroten. Kunt u aangeven wat u in dit kader precies met 'de fake discussie rond economische groei' bedoelt?

VAN DIEREN Het ziet ernaar uit dat het hele idee van economische groei een rare zeepbel is. Want hoeveel is er nu reëel in de

vorm van toegevoegde waarde? De economische groei bestaat momenteel circa 50% uit kosten voor reparatie of compensatie van schade. Wanneer Schiphol met 2% groeit, is 1% daarvan zeer waarschijnlijk schade-industrie. Kortom, we koersen op een geheel verkeerd kompas.

DUURZAAM NATIONAAL INKOMEN

Ter herijking van dit kompas pleitte u in De natuur telt ook mee voor een 'geschoond' inkomensbegrip, het Duurzaam Nationaal inkomen (DNI). Niet alleen toegevoegde waarden, maar ook onttrokken waarden zouden moeten mee tellen in dit inkomen. Ons boekhoudsysteem van de nationale rekeningen is er echter niet door veranderd, dunkt me. Wat is er terechtgekomen van uw voorstellen? Heeft het toch iets opgeleverd?

VAN DIEREN Zoals zo vaak worden zulke ideeën niet letterlijk overgenomen, maar werken ze toch op verschillende wijzen door. Een belangrijke variant van DNI is dat meer en meer milieukosten nu worden doorberekend. In 1970 was van een dergelijke doorrekening nog helemaal geen sprake. Nu spreken we toch al over circa 30 tot 40 miljard euro per jaar, zo'n 5 tot 8 procent van het BNP. Denk daarbij bijvoorbeeld aan de afdankpremie voor de auto, de ecotaks, belasting op energie, afval en de heffing op waterverontreiniging. Dit is een bescheiden vorm van correctie op het gangbare BNP.

Hebt u nog meer voorbeelden?

VAN DIEREN Et wordt elk jaar onder auspiciën van de ontwikkelingsorganisatie van de VN (UNDP) een rapport gemaakt, het *United Nations Development Report*, waarin een welvaartsindex is opgenomen. Deze

index lijkt sterk op wat wij beogen. Landen met een hoog BNP, zoals Saoedi-Arabië, kunnen een lage welvaartsindex hebben, maar ook omgekeerd: de Indiase deelstaat Kerala heeft een relatief klein BNP, maar een hoge welvaartsindex. Belangrijk zijn ook de ontwikkelingen in de financiële wereld. Beursgenoteerde ondernemingen worden in toenemende mate op duurzaamheidsindicatoren beoordeeld, deze ontwikkeling neemt een enorme vlucht.

Waarom moet ik dan denken?

VAN DIEREN Elk jaar wordt in Amsterdam of Brussel *The Triple P Investment Conference* gehouden, waaraan zo'n 400 tot 500 mensen van over de hele wereld meedoen.

Grote pensioenfondsen, maar ook kerken eisen steeds meer dat de belegde fondsen duurzaam moeten zijn. Dit geldt bijvoorbeeld voor het ABP, dat alleen in duurzame energiebronnen belegt. Maar er zijn tientallen bedrijven die dat zo doen. Het bedrag dat duurzaam wordt geïnvesteerd, bedraagt op jaarbasis al zo'n 400 miljard dollar. Zo worden bijvoorbeeld investeringen in vuile kolencentrales in China uitgesloten. Deze miljarden zijn natuurlijk peanuts vergeleken met de biljoenen aan flitskapitaal die de wereld rondgaan, maar het is wel 400 miljard! Er zijn bovendien aanwijzingen dat bedrijven die zich duurzaam gedragen, beter presteren dan bedrijven die dat niet doen.

U bent het eens met degenen die stellen dat duurzaam ondernemen geen hype is?

VAN DIEREN Het is essentieel voor bedrijven om te kunnen overleven. De werkelijkheid luidt gewoon dat duurzaam ondernemen niet vrijblijvend is en noodzakelijkerwijs steeds meer tot de kernactiviteit van bedrijven zal gaan behoren.

DE METAFYSICA VAN DE MARKT

Volgens u gaat duurzaam ondernemen niet ten koste van rendement en hoeven in die zin economie en duurzame ontwikkeling elkaar niet te bijten. Toch bent u tegelijkertijd erg kritisch op de markt. De heftige reacties op het rapport aan de Club van Rome toen en nu heeft u zelfs verklaard uit 'marktfundamentalisme' en de 'utopie van het groeieloof'. Wat is nu precies uw kritiek?

VAN DIEREN Wat wij in feite doen is het voor alles creëren van pseudo-vrije markten, in de verwachting dat die ons heil zullen brengen. We willen op die manier de illusie in stand houden dat concurrentie in de markt goed is voor prijs, kwaliteit en duurzaamheid. Maar in werkelijkheid bestaat de vrije markt nergens, en biedt hij ook geen oplossing, zeker niet op het terrein van duurzaamheid. Je had het net over een hype. Zo'n hype is het om alles maar op te offeren op het altaar van de markt. Dat moeten we dus niet doen. 'Vermarkten' lijkt soms wel een standaard antwoord te zijn en zelfs de oplossing voor niet-bestaande problemen. Schiphol zou naar de beurs moeten, maar de onderneming opereert goed. Waarom zou je dat dan veranderen?

Dat marktconcurrentie & groei per definitie goed voor u is...

VAN DIEREN De Europese Commissie eist concurrentie op allerlei terreinen. Maar je kunt niet zomaar overal concurrentie op loslaten, zomaar straffeloos de financiering van infrastructuur privatiseren, zoals we met het failliet van de Eurotunnel hebben gezien. En dankzij die zogenaamde concurrentie kun je nu tegenwoordig voor 9 euro naar Engeland vliegen. Dit is natuurlijk niet

heilzaam, maar een schandalige vorm van enorme afwenteling van kosten op anderen, de toekomst, de aarde. Ik geef je nog een voorbeeld. Die idiote NMA, die voortdurend bij de garnalenvissers komt binnenvallen. De garnalenvissers mogen geen prijsafspraken maken. Maar wat de NMA vergeet, en al die bedrijfskundige economen uit Rotterdam, is dat in werkelijkheid garnalen natuurlijk niet in een vrije markt worden gevangen, vanwege alleen al het eenvoudige gegeven dat we te maken hebben met een gelimiteerd biologisch bestand. Om goede omgang met zo'n voorraad te waarborgen, moet je afspraken maken en dat kan alleen maar met quoterings. Nu wordt gezegd: niets quoterings, er moet concurrentie zijn! Straks zijn de vissers kapotgeconcurrerd, is de zee leeg en heeft de concurrentie schijnbaar gewonnen... Zo gaat het maar door. We hebben een uitstekende energievoorziening die ook zo nodig moet worden vermarkt. Het rapport van Peter Vogtländer, voorzitter van de Algemene Energieraad en oud-directeur van Shell, meldt dat de liberalisering van de energiemarkt niet leidt tot schoner, veiliger en goedkoper, maar tot vuilere, onveilige en duurder energie. Maar we willen ons seculiere marktgelooft maar niet opgeven.

GEEN ROMANTISCH GEDOE OVER
DE NATUUR

In Het groene universum, reisverhalen uit de wereld van het milieu, wordt onder meer duidelijk dat u niets moet hebben van al die 'milieufilosofen' die een niet-instrumentele en ontvankelijke houding ten opzichte van de natuur bepleiten. Maar is dat vertrekken vanuit de lijn van het rapport aan de Club van Rome niet vreemd? Juist dit rapport maakt de nadelen van deze exploiterende levensstijl immers zo genadeloos zichtbaar. Is het

vanuit die visie niet duidelijk genoeg dat we zo'n niet-instrumenteel ethos nodig hebben als antwoord op de milieucrisis?

VAN DIEREN Nee, ik vind dat absoluut niet en ja, ik vind al dat romantisch gedoe over de natuur vervelend. De natuur heilig verklaren is onverstandig. Natuurlijk, de natuur die zich aan de oppervlakte aan ons toont, kan schitterend zijn. Maar daaronder zit een wrede laag. De onderwereld van de natuur kan zelfs buitengewoon gevaarlijk zijn, denk bijvoorbeeld aan bacteriën en schimmels. Als we de natuur niet manipuleren, dan overleven wij niet. Voor Nederland is deze positie al helemaal duidelijk. We hebben vanouds de natuur moeten cultiveren, maken en beheersen om een menswaardig bestaan te kunnen opbouwen. Ik moest een keer voor gelovige aandeelhouders van ASN Bank een verhaal over dit thema houden. In een zaal vol mensen met sandalen en natuuridealen. Ik vroeg hen: denken jullie nou werkelijk dat niet-ingrijpen in de natuur ons ooit verder heeft geholpen? We willen toch niet nog steeds in oerwoud leven en achter elkaar aanjagen? De zaal was sissend van verontwaardiging, want de natuur, daarvan moest je afblijven. Graan is slechts eetbaar voor de mens als het veredeld wordt. Hetzelfde geldt voor de rijst.

Volgens u is het naïef om te romantisch over 'de natuur' te doen. We lijken soms te leven in een polaire tegenstelling, waarbij de natuur als goed en de cultuur als slecht wordt afgeschilderd. Deze posities zijn even misleidend als dat het groei-gelooft utopisch is?

VAN DIEREN Dat klopt. Juist als je niet ingrijpt, gaat alles naar de donder. Je kunt wel veel van de natuur leren, over de terugkoppelingsmechanismen die er spelen. Maar dat

is meer een kwestie van meten en empirie dan van filosofische concepten. Ik heb nooit wat gehad met wat wel de *deep ecology*-beweging wordt genoemd; zij die geloven dat we terug moeten naar de natuur en dat we daar dan het summum beleven van integriteit. Ik geloof dit niet en het is ook strijdig met alles wat wij weten over de natuur.

De case van de Waddenzee biedt wellicht een mooi voorbeeld van uw benadering?

VAN DIEREN Wat in ieder geval duidelijk is: als je beweert dat in de Waddenzee niet mag worden ingegrepen, dan ben je gewoon niet op de hoogte. Er wordt ingegrepen, elke dag, juist met het oog op goed beheer en bestuur. Het is niet: 'Blijf er vanaf', zoals de Waddenvereniging altijd heeft geroepen, maar hoe zorg je ervoor dat toeristen, inwoners en bedrijven kunnen blijven bestaan, zodanig dat de boel op orde blijft. Dat is een eis van hard studeren, wetenschap en techniek.

NIET MORALISEREN MAAR INNOVEREN

Voor u is dit milieubeleid vooral een kwestie van techniek en systematiek, organisatie en onderhandeling. U geeft ook aan dat we 'het individu niet moreel belasten met verantwoordelijkheden die de zijne niet zijn'. Maar juist vanuit een analyse als aan de Club van Rome zien we toch dat het onderliggend probleem er één van collectieve levensstijl is. Dat betekent toch gewoon dat gedragsveranderingen nodig zijn?

VAN DIEREN Et zijn inderdaad gedragsveranderingen nodig. Maar je hebt er niets aan om te proberen op individueel niveau te moraliseren. Het gaat erom op het juiste niveau interventies te doen. Als je nu kijkt

hoe in de geschiedenis grote technische survivaldoorbraken zijn georganiseerd, dan vinden die altijd op systeemniveau plaats. In het begin van de negentiende eeuw is in heel Europa het riool aangelegd. Dat is niet door de vrije markt geweest of door individuele gedragsverandering, maar omdat werd begrepen: als we dat niet doen, dan betekent dat pest en cholera. Hetzelfde geldt voor afvalscheiding. We hebben hier op systeemniveau ingegrepen door die te faciliteren. We vragen van de consument niet bijzonder ethisch gedrag, maar een vorm van normaal burgerschap.

Ja, maar u toont zich hier juist niet zo enthousiast over de gescheiden inzameling?

VAN DIEREN Niet alle systeeminnovaties zijn per definitie succesvol. De biobak in de steden bleek bijvoorbeeld niet te handhaven, binnen de kortste keren had je meer vervuiling in je bak dan je ooit hebt willen voorkomen. Op het platteland is het nog erger. Eens in de vier weken werden die bakken opgehaald, en dat leidde natuurlijk tot enorme wantoestanden! Op deze manier zou je zelfs campings tot onbewoonbaar gebied moeten verklaren.

Toch bent u enthousiast over de doorbraken op systeemniveau?

VAN DIEREN Het is het enige dat echt kan werken. Kijk naar de wijze waarop die doorbraken tot stand komen. Zoals de katalysator in de auto. Toen Nijpels minister was heeft hij dat op Europees niveau voor elkaar gekregen. En stel, je wilt het fileprobleem oplossen. Dit lukt niet op individueel niveau door gedragsverandering. Het heeft geen zin individuen aan te spreken op hun gedrag, zij zitten allemaal individueel ge-

vangen in een *prisoner's dilemma*. Je hoeft ze bovendien niet met allerlei latente schuldgevoelens te belasten. Je kunt bijvoorbeeld wel wegcapaciteit quoteren of tolheffing invoeren, kortom systeeminnovaties, door fiscale maatregelen, regelgeving en het uitvoering geven aan internationale verdragen.

Welke rol speelt de technische vooruitgang hierin?

VAN DIEREN Door het op systeemniveau stellen van de juiste randvoorwaarden kan de technologische vooruitgang enorm worden gestimuleerd. Zo komt een hybride automotor op de markt met een fiscaal voordeel van 7000 euro en een groene Visacard, waarmee je de CO₂-uitstoot van je aankoop kunt compenseren. Zo moet het gaan. Men moet duurzaam gedrag belonen en op systeemniveau bevorderen.

Bent u hierover optimistisch?

VAN DIEREN Het gaat nog mondjesmaat allemaal en er worden nog zeer veel fouten gemaakt. Zo'n NMA en de Europese Commissie, die nog ongelimiteerd vasthouden aan het vrijemarktprincipe, zijn natuurlijk erg hinderlijk voor werkelijke vooruitgang op dit terrein. Bovendien kost het allemaal veel tijd. Maar toch gaat het onmiskenbaar deze richting op.

In Grenzen aan de Groei wordt gesproken over de 'kritische situatie van de mensheid'. We zouden weinig inzicht hebben in de exacte gevolgen van het menselijk handelen en de complexe systeemverbanden. Bent u hierover uiteindelijk toch positiever?

VAN DIEREN We weten inmiddels ontzettend veel. Zeker over een gebied als de Wad-

denzee waar we het even over gehad hebben. Er is een geweldige wetenschappelijke database en reservoir aan kennis beschikbaar. Het is een kwalijke zaak dat de Waddenvereniging dat terzijde heeft gegooid en vervangen door haar eigen moralisme, daar heb je dus niets aan. We weten heel veel over energie, klimaat, grondstoffen, milieu en Waddenzee. Juist deze kennis rechtvaardigt onze interventies.

DE SPANNING TUSSEN WOORD EN DAAD

Hebt u nog tips over de wijze waarop het CDA het thema duurzaamheid verder gestalte zou kunnen geven?

VAN DIEREN Wel, ik mag inderdaad hopen dat het zover komt. Zeker binnen een partij als het CDA die kan bogen op een stevig gedachtegoed dat oorspronkelijk is uitgewerkt in progressief-christelijke kring, vanuit instanties als de Wereldraad van Kerken en in verkiezingsprogramma's als 'Niet bij Brood Alleen'. Ook vanuit de basis van de partij is hierin enorm geïnvesteerd. Ook het huidige verkiezingsprogramma biedt voldoende kansen. Maar het merkwaardige is dat elke keer als het CDA de macht grijpt, dit gedachtegoed totaal naar de achtergrond verdwijnt. Het is mij een raadsel waarom die omzetting van gedachtegoed naar beleid faalt...

Hebt u zelf geen idee hoe dat komt?

VAN DIEREN Nou ja, het CDA moet natuurlijk coalitiepartners tevreden stellen. De PvdA gaat veel rauwer, en veel meer opportunistisch met deze materie om. De VVD heeft goede milieuministers geleverd, maar in de rest van de VVD spreekt het thema duurzaamheid of rentmeesterschap veel minder aan. Ze zijn geen van beide goed

in staat iets met je gedachtegoed te doen, tenzij je er zelf in slaagt dit te vertalen naar concrete beleidsvoorstellen. Een tweede punt is natuurlijk gewoon dat voor velen het denken in termen van duurzaamheid nog te ingewikkeld is en te veel in strijd met kortetermijnbelangen. Dat het gewoon voordeliger is voor de economie om milieubelasting in rekening te brengen en om vliegen duurder te maken, zo'n stap vinden veel politici lastig. Vergroening van het belastingstelsel

bijvoorbeeld werkt positief op de economie. Maar het is tot nog toe getorpedeerd door de positie van Gerrit Zalm die denkt dat het allemaal ten koste zal gaan van de economische voorspoed. Dat is dus een misvatting. Als je nou duurzaamheid wilt als CDA, zorg dan in ieder geval dat bij het sluiten van een regeerakkoord de beste deskundigen van de wereld zitten. Jullie hebben er nogal wat, te beginnen bij Herman Wijffels, maar er zijn er veel meer. Gebruik ze!

Dit is een licht gewijzigde en geactualiseerde versie van CDV in gesprek met Wouter van Dieren: 'Duurzaamheid alleen te bereiken door grote systeeminnovaties' dat verschenen is in: Peter van Wijmen & Jan Prij (red) Tussen Apocalyps en Utopie, CDV uitgave, herfst 2004. Wetenschappelijk Instituut CDA: Den Haag, pp.208-216).

Wouter van Dieren is directeur van het Instituut voor Milieu- en Systeemanalyse in Amsterdam (IMSA Amsterdam), een adviesbureau op het gebied van duurzaamheid en innovatie. Sinds 1968 is hij betrokken bij wereldwijde milieuactiviteiten op uiteenlopende gebieden als wetenschap, media en politiek.

Literatuur

Dennis L. Meadows, e.a. *The limits to growth A report for the Club of Rome Project on the Predicament of Mankind*, Universe Books New York, 1972 (vertaald als: *De Grenzen aan de groei Rapport van de Club van Rome, 1972*, Het spectrum, Utrecht/Antwerpen).

Meadows, D.H., D.L. Meadows & J. Randers *Beyond the Limits. Confronting Global Collapse; Envisioning a Sustainable Future*, 1991 Earthscan Publications Ltd. Londen

Wouter van Dieren, *Het groene universum, reisverhalen uit de wereld van het milieu*, Van Gennip, Amsterdam, 1995.

Wouter van Dieren (red) *De natuur telt ook mee, naar een duurzaam nationaal inkomen*, Utrecht, Het spectrum, 1995 (vertaling van: *Taking Nature into account; towards a sustainable national income: a report to the Club of Rome*, Amsterdam, IMSA).

Overige verwijzingen:

Algemene Energieraad, *Energiemarkten op de weegschaal*, Den Haag, 2003.

Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen

In gesprek met staatssecretaris Pieter van Geel

door *Alexandra Gabrielli*

Journalist

HOE LOSSEN WE HET gigantische milieuprobleem op? Volgens Pieter van Geel, de afgelopen kabinetsperiode staatssecretaris van VROM, is het onvoldoende om daarvoor te rekenen op de technologie, zoals Wouter van Dieren betoogt. Het prikkelen van het geweten van mensen zal noodzakelijk blijven. Van Geel ziet daarbij wel een rol voor een elite die het geweten van de mensen prikkelt en zorgt dat er werkelijk iets gebeurt. Ten eerste zijn dat betrouwbare en geloofwaardige mensen die appelleren en agenderen. Van Geel is daarom blij met het succes van de film van Al Gore. Je hebt nu eenmaal mensen met ervaring nodig, die veel weten en op een aansprekende manier een thema kunnen aansnijden. Zij zijn onmisbaar, vooral voor de bewustwording, minder voor de oplossingen. Ten tweede — en dat vindt Van Geel eigenlijk nog meer de elite dan de eerste groep — gaat het om mensen van wie de samenleving voelt en ziet dat zij verantwoordelijkheden op zich nemen en organiserend vermogen hebben. Ze regelen zaken waarvan iedereen weet dat ze geregeld moeten

worden, bijvoorbeeld ten aanzien van het milieu.

Hoe ziet u de rol van de elite op het gebied van duurzaamheid? Zouden zij een moreel appèl moeten doen op mensen om hun gedrag te veranderen, zoals dat in de jaren zeventig het geval was, of gaat het vooral om systematisch innoveren en schone productiemethoden, zoals Wouter van Dieren voorstelt? Volgens hem werkt een moreel appèl averechts en praat het mensen schuldgevoelens aan.

VAN GEEL Ik ben het een heel eind met hem eens, maar net niet helemaal. Het is zeker zo dat je in de jaren zeventig, toen het milieu- en het ontwikkelingsvraagstuk opkwamen, je zelf iets aan de oplossing ging doen. De slogan van de toenmalige minister van milieuzaken was: 'Milieu begint bij jezelf'. Dat was bewustwording, het ging om gedrag veranderen. Het was hetzelfde als in de tijd waarin wij voor de missie geld of zilverpapier inzamelden voor de kinderen

FOTO: ALEXANDRA GABRIELLI

Van Geel met een wereldbol, geen echte, maar een van menselijke hoedanigheden, eigenschappen en capaciteiten. Geografische aanduidingen zijn ontleend aan de verbeelding: Eiland van Kilde waar onverschilligheid en spot heersen. Er is een gebied van de Lente met bronnen van inspiratie, liggend aan de Zee van mogelijkheden.

in Afrika. Je ging iets doen voor die mensen. Het appèl was ook persoonlijk. Je had, toen ik jong was, niet te maken met anonieme structuren, maar met een heeroom of een pater. Iedereen in mijn omgeving had wel een pater of een missionaris in de familie.

Wat je in de hele milieubeweging van de jaren zeventig zag, was dat mensen werd gevraagd comfort in te leveren. De thermostaat moest omlaag en je moest in huis maar een trui aantrekken. En wat zien we nu feitelijk? Heel veel technologie heeft ons zover gebracht dat we veel negatieve effecten van economische groei op ons milieu hebben kunnen beperken. De uitstoot van een auto is nog maar 5 procent van een auto van vijf-

entwintig jaar geleden. We hebben veel kunnen doen.

Nu is de vraag of je deze ontwikkeling nog verder kunt doortrekken en wel zo extreem, dat je kunt zeggen: ja, we laten de morele component weg, want het lukt ons wel alle negatieve aspecten weg te werken. Dat is het verhaal van Wouter van Dieren. Ik denk nu dat zijn verhaal net te ver gaat en dat het niet kan. Ik denk dat je niet alle negatieve gevolgen van bepaald menselijk gedrag met technologie kan oplossen. We kunnen een SUV-auto over tien jaar misschien zo schoon maken dat-ie hartstikke schoon is, maar als mensen er dan nog met hun kinderen tweehonderd meter mee gaan

rijden om ze naar school te brengen, dan zeg ik dat het geen zin heeft. Maak ze schoon, zou ik zeggen, maar ik mag ook vragen of het per se nodig is je kinderen ermee naar school te rijden. Waar ik het wel mee eens ben is dat het averechts gaat werken als je te moralistisch wordt. Bovendien moet je niet vragen teveel comfort in te leveren. Mensen willen dat niet. Maar het hele milieuprobleem — van lokaal tot mondiaal — oplossen met alleen technologie kan niet, denk ik. Het is aanvullend.

In de jaren zeventig was het bijna omgekeerd. We hadden toen nog niet zoveel technologische mogelijkheden, we moesten ons gedrag aanpassen. Nu is het de technologie die veel kan brengen. Maar op de laatste punten, de meest weerbarstige, zullen we elkaar moeten aanspreken op het tonen van goed burgerschap. En daar hebben politieke partijen een rol: een moreel appèl doen op de mensen. Als je dat niet meer doet als politieke partij of beweging, dan krijg je technocratische processen waarin normen, waarden en moreel appèl geen rol meer spelen.

Waarom denkt u dat het doen van een moreel appèl op de mensen averechts werkt? Als iemand adviseert een warme mantel aan te trekken, omdat het buiten erg koud is, dan is dat toch niet verkeerd?

VAN GEEL Burgers zijn zelfstandiger en individueler geworden, en minder collectivistisch. De vanzelfsprekendheid van elkaar aanspreken in de klassieke zuilen bijvoorbeeld is ook verdwenen. De individuele ontplooiing, de eigen afweging, het eigen geweten als norm, zijn dominante trekken geworden in onze westerse cultuur. Die ontplooiing heeft ook goeds gebracht, maar is er de oorzaak van dat we niet meer het morele beroep van de overheid of van anderen zomaar vanzelfsprekend accepteren, of het

nu de huisarts betreft, de pastoor, de dominee, het rijk, de provincie of de gemeente. Mensen hebben ook meer mogelijkheden zich daaraan te onttrekken. Ze zijn hoger opgeleid, ze zien wat er in de wereld gebeurt. Dit zijn allemaal factoren die een rol spelen.

Een tweede punt, dat heel goed in de CDA-filosofie past, is om niet vanuit de commandostructuur te werken. Zo van: nu moet dit en nu moet dat. Het is eigenlijk heel mooi verwoord in de zin dat de rol van de overheid niet is zorgen voor, maar zorgen dát iets gebeurt. Vroeger was het toch vooral, of tenminste heel veel, dat wij als overheid moesten zorgen voor iemand. Je had de verzorgingsstaat. Maar nu moet je ervoor zorgen dat iets gebeurt. Dat is een andere rol en een andere opvatting die, denk ik, de burgers aanspreekt.

U bedoelt de mensen ruimte bieden?

VAN GEEL Ja, zorgen dat je randvoorwaarden creëert zodat burgers vanuit hun eigen perspectief en eigen ideeën aan de gang kunnen gaan. Ze moeten zich ook niet in de steek gelaten voelen. Dat zit hem in de woorden: 'zorgen dat'. Het is niet zo, zoals het beeld misschien soms is geweest, dat je zegt: nou daar trekken we ons van terug en we laten de mensen aan hun lot over. Nee, we laten de afhankelijkheid los, en tegelijkertijd laten we de mensen niet in de steek.

Onlangs hebben we Al Gore kunnen volgen die veel in het nieuws was vanwege de presentatie van zijn documentaire film An Inconvenient Truth over de CO₂-problematiek en klimaatsverandering. Hij wil de mensen wakker schudden en bewust maken. Hij is een voorbeeldfiguur op het gebied van milieu geworden en lijkt als actievoerder meer te bereiken dan als politicus. Zegt dat iets over de status van

de politiek? Moet de politiek zich dat aanrekenen, of is het juist gunstig?

VAN GEEL Ik heb gehoopt op mensen als Al Gore. Twee jaar geleden heb ik op milieugebied al gezegd: ik hoop dat ik de Bono van het milieu kan vinden. [Rockzanger Bono mobiliseerde wereldwijd aandacht voor Afrika; AG]. Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen. Daar is een bewindspersoon per definitie niet geschikt

Het milieu heeft mensen nodig die appelleren en agenderen. Daar is een bewindspersoon per definitie niet geschikt voor.

voor. Je bent gebonden aan akkoorden en afspraken, aan departementen en wetten, aan regels en Europa. Ik heb in Nederland al eens gezocht bij de rappers voor een beroep op de jeugd. Ik heb zelfs binnen het ministerie van vrom een soort prijsvraag uitgeschreven: waar zijn de mensen te vinden die de jongeren aanspreken? Het probleem was dat het milieu bij de jeugd uit was. Een rolmodel vind ik een mooi instrument om een probleem zichtbaar te maken. Het hoeven niet alleen mensen te zijn uit de popmuziekwereld, zoals Bono, maar iemand als Al Gore, als voormalig vice-president van Amerika, is uitstekend. In Nederland zie je nu dat Ruud Lubbers een soortgelijke rol vervult. Hij zet zich momenteel sterk in voor mondiale milie-, energie- en duurzaamheidsvraagstukken. Lubbers is een gewild spreker in verschillende circuits en spreekt juist jongeren aan. Je hebt mensen met ervaring nodig, die veel weten en op een aansprekende manier een thema kunnen aansnijden. Ze zijn er meestal niet voor de oplossingen. Al Gore zegt ook: 'Ik ben degene die agendeert en

langs duizend steden trekt om het verhaal te vertellen en de problematiek bewust te maken.'

Nu is het zo dat het verhaal wel geloofwaardig moet zijn. De mensen zijn niet gek. Als Al Gore vorig jaar voor het eerst het klimaat had ontdekt en deze actie had gevoerd, dan had iedereen gedacht: ah, hij wil opnieuw presidentskandidaat zijn en hij gebruikt dit verhaal als vehikel om gekozen te worden tot president. Maar het is onweersproken, bij vriend en vijand, dat hij al dertig jaar lang met klimaatbeleid bezig is en zich steeds meer heeft verdiept in de problematiek. Hetzelfde geldt voor oud-premier Lubbers. Het is onweersproken dat hij in de jaren tachtig een stempel heeft gedrukt op het milieubeleid in Nederland. Dat erkennen GroenLinks en de PvdA ook. Als hij nu zomaar ineens was begonnen met dit onderwerp, dan was hij ongeloofwaardig geweest. Bij een rolmodel moet je ontzettend opletten dat je niet van die opgeblazen windvanen krijgt, die zomaar een thema oppakken en gaan meedoen. Ik zie niet zo gauw een sterretje uit één van de televisieseries, die nog niet eens weet hoe het woord milieu wordt gespeld, zo'n rol vervullen. Mensen moeten wel betrouwbaar en geloofwaardig zijn.

Nu is het natuurlijk wel zo — als we het dan toch over elites hebben — dat die andersoortige, vluchtige elite, zoals ik het maar noem, zoals de sterren van de televisie, zich ergens in kan gaan verdiepen en energie kan steken in een zaak. Mensen die bijvoorbeeld met Unicef in zee gaan of ambassadeur van Unesco worden. Dat is goed werk, waaraan betrokkenen veel tijd besteden. Maar je even associëren met een thema voor twee of drie dagen op de radio of de televisie, daar zie ik niets in.

Hoorde u nieuwe dingen van Al Gore of was wat hij zei u al bekend?

VAN GEEL Ik ben nu vierenhalf jaar intensief bezig met klimaatbeleid in de wereld en de boodschap was wel bekend. Al Gore doet het op zijn Amerikaans, snel en dynamisch. Hij overdrijft een beetje en dat is prima. Ik krijg nu ook vragen van de media. Bijvoorbeeld: 'Vindt u het niet vervelend dat Al Gore alle aandacht krijgt terwijl u, die al die jaren aan zo'n dossier getrokken heeft, dat nauwelijks voor elkaar kreeg?'

Maar het is toch prima zo? Als ik nu het gevoel had dat we er niets aan gedaan hadden... Maar we hebben het maximale eraan gedaan. Als er dan iemand voorbij komt die grote nadruk legt op de problemen, uitstekend!

Als u absoluut vrij zou zijn en nergens aan gebonden was, wat zou u dan willen doen?

VAN GEEL O, er is één ding dat ik zou doen, maar dat heeft wel consequenties...

Even niet denken aan de consequenties, maar zuiver aan wat u nodig vindt, zonder hindernissen en beperkingen van anderen en van buitenaf.

VAN GEEL Ik zou regelen, niet alleen in Nederland maar in heel Europa, dat alle kosten die nu nog ten laste van het milieu komen, in de prijzen van de producten worden verwerkt, zodat de consument een eerlijke keuze kan maken tussen producten. Dan zijn we van veel problemen af. Het betekent dat de lucht schoner wordt en de bodem en het water nog schoner. Op het moment waarop je een product koopt dat veel energie verbruikt — en energie gaat gepaard met CO₂-uitstoot in de lucht — betaal je meer. Als je dat weet, koop je producten die minder energie vragen, omdat ze goedkoper zijn. Die ene maatregel heeft een geweldig effect op de verduurzaming van Nederland.

Eigenlijk zou ik dan de baas van Europa moeten zijn, want anders komen die andere producten zonder kosten Nederland weer binnen. Het moment waarop je de afwente-

.....
Als alle kosten die nu nog ten laste van het milieu komen, in de prijzen van de producten worden verwerkt, zijn we van veel problemen af

lingkosten hebt verwerkt in de prijs, gaat het prijsmechanisme werken. In één keer komen producten die het milieu niet belasten, in het voordeel.

Los hiervan, rest er nog iets van jezelf geven voor de publieke zaak — noblesse oblige. Mensen willen wel een duurzame samenleving, maar er zelf weinig voor geven, dus extra betalen voor producten, het zogenoemde freeriders-gedrag. Wordt het meer een vanzelfsprekende zaak van de samenleving, juist door de nieuwe voorbeeldfiguren, of is het logisch dat de overheid zaken naar zich toetrekt? En hoe ligt, wat u betreft, de verantwoordelijkheidsverdeling op het gebied van duurzaamheid. Wie 'moet' wat doen?

VAN GEEL De lucht en de bodem van Nederland zijn schoner geworden. Dat is te meten. Maar als je kijkt naar de mondiale vraagstukken, dan word ik ongelukkig over wat elders gebeurt. Straks tasten negen miljard mensen het ecosysteem aan door de geweldige druk op grondstoffen en energie. Daar ben ik veel ongeruster op geworden dan wat op er op Nederlandse schaal gebeurt. Maar goed, het één is niet van het ander te scheiden.

Rest er nog iets van doen uit jezelf? De mens ziet altijd wel dat bepaalde dingen niet kunnen en dat een zekere mate van je gedrag aanpassen nodig is. Mensen hebben een geweten, maar dat geweten moet je wel voeden. Dat voed je — ik noem nu een kleinigheidje — door te leren dat je geen troep in de natuur gooit. In Nederland wordt zulk gedrag met de paplepel ingegoten en je ziet dat het tot positieve resultaten heeft geleid, vergeleken met landen waarin natuur en milieu geen rol spelen en waarin geen concept is ontwikkeld. Scheiden van papier en glas, inleveren van batterijen en chemisch afval, we doen het omdat we het zelf kunnen doen. Als je zulk gedrag op een hoger niveau brengt, doe je dingen voor de publieke zaak, maar dan in combinatie met zelfontplooiing. Als mij wel eens wordt gevraagd: waarom doet u dit werk, en ik zou antwoorden dat ik het doe om dienstbaar aan de samenleving te zijn, dan is dat niet helemaal waar. Ik waardeer zeer de mensen die zichzelf als persoon volledig kunnen uitschakelen.

Bij mij is het een combinatie van zelfontplooiing — de wil iets te sturen en te veranderen — en werken op een terrein waarop ik ook nog dienstbaar kan zijn. Je hoeft geen heilige te zijn. Het aantal heiligen is beperkt, mensen bijvoorbeeld die in Afrika aidspatiënten helpen. Maar mensen zoals ik, die hier zitten en wat te betekenen willen hebben, doen dat in een sector waar ze dienstbaar kunnen zijn. Ik zou mijn werk minder gemotiveerd kunnen doen als het alleen om geld ging.

Op het gebied van duurzaamheid en milieu kun je absoluut niet zonder twee dingen.

Ten eerste, codificeren van afspraken die de samenleving maakt om *freeriders*-gedrag te voorkomen. Dat wordt mij ook vaak gevraagd. Er is nu een overeenkomst gemaakt tussen Natuur en Milieu en de glas- en tuin-

bouw over het tegengaan van lichthinder. Dat gebeurt vrijwillig. Er komt geen overheid aan te pas bij de manier waarop de partijen afspraken hebben gemaakt. Wel vragen ze mij om wettelijke codificatie, zodat de 10 procent die niet meedoet, kan worden gedwongen de hinder tegen te gaan. Dat is de codificeerkant, vastleggen van wat afgesproken is, in een juridisch jasje, om *freeriders*-gedrag tegen te gaan. Het betreft dus gewoon een wet, maar wel een die anders tot stand is gekomen dan normaal. Hier vragen de partners om zo'n wet. Dit gaat steeds meer voorkomen. Het initiatief komt van de mensen en dat is heel positief.

Soms moeten we als overheid ook helder zijn, en scherpe normen stellen op onderdelen. Als wij niet vastleggen dat een auto uiteindelijk een bepaalde hoeveelheid microgram vervuilende stoffen of het broeikasgas CO₂ mag uitstoten, dan komt er ook niets van terecht. Dan is er geen druk om het proces te vernieuwen. Hier heeft de overheid een specifieke taak.

Het tweede punt — en dat vind ik interessant — betreft de manier waarop. We laten alle vrijheid aan de betrokken bedrijven hoe ze de vermindering van uitstoot regelen. Ik ga ze niet voorschrijven dat de motor zus of zo moet worden en of er een filter moet komen. Ik heb nooit roetfilters voorgeschreven. Iedereen denkt dat ik dat heb gedaan. Wat ik voorschrijf is een norm van uitstoot van 5 microgram stof, en hoe ze dat regelen interesseert mij helemaal niet. Dat is technologie en daar hebben zij veel meer verstand van dan ik. Dus codificeren aan de ene kant en innovatie-uitlokking via normstelling, zoals ik het noem, aan de andere kant. Doordat je de norm stelt, lok je innovatie uit. De bedrijven willen auto's verkopen en moeten voldoen aan de normen. Zo gaat een bedrijf zich daarop toespitsen. Bij andere sectoren werkt het een beetje anders, maar in de we-

reld van techniek en milieu zijn dit twee heel belangrijke, sturende elementen.

Een stimulans eigenlijk.

VAN GEEL De organisaties voelen het zo niet, maar ik zou het zo wel willen noemen. Sommige bedrijven zien het ook als een kans. Ze denken: als wij nu als eerste aan de norm voldoen, dan hebben wij een uniek verkoopargument voor onze producten. Onze producten zijn het schoonst, wij voldoen al aan de norm. Soms subsidiëren wij zulk gedrag ook. Als je in een vroeg stadium aan de norm voldoet, dan helpen wij een handje.

Wat vindt u het meest voor de hand liggend wat de burger vanuit zichzelf kan doen aan duurzaamheid?

VAN GEEL De vraag is iets te algemeen om te kunnen beantwoorden, maar het zou heel aardig zijn als burgers wisten wat hun handelen, hun koop- en consumentengedrag, voor effecten zou hebben op de ecologie van de wereld. Dan krijg je een terugkoppeling, je zet de knop om. Dan weet je wat er gebeurt met de energie en met de producten die je koopt die niet duurzaam zijn geproduceerd. Dat zou het mooiste zijn, want ik denk dat heel veel mensen met een geweten, en dat zijn gelukkig de meesten, wel even zouden nadenken of ze toch niet een variant zouden kiezen. Maar de meeste consumenten weten niets meer van de oorsprong van producten. Dat is een beetje het gevaar van de lijn van Wouter van Dieren en de technologie. Zoals ik al zei, technologie is belangrijk, maar zichtbaar maken wat de effecten van je consumentengedrag zijn, is minstens zo belangrijk. Nu ken ik Wouter van Dieren al heel lang en hij wil natuurlijk een beetje provoceren. Dat hij daarmee breekt met de

houding van de jaren zeventig, ben ik volstrekt met hem eens. Maar, we moeten nu weer niet doorschieten naar de andere kant. Goede vrienden van de vvd willen dat nog wel eens doen. Er zijn er die heilig geloven in alleen de technologie.

Er ligt een taak voor bedrijven en overheid om de duurzame ketens, van de grondstof tot het uiteindelijke product, zichtbaarder te maken. Dat kan via labeling. Het gebeurt al wel, maar het is erg lastig dit ingevoerd te krijgen, dat zie je bijvoorbeeld bij duurzaam hout. We raken achterop, gelet op de snelle, economische globalisering.

Tot slot nog een vraag over de elite van de maatschappij, de mensen met geld bijvoorbeeld...

VAN GEEL Voor mij is dat geen elite.

Wat is volgens u elite?

VAN GEEL Het beeld dat ik van een elite heb, zijn mensen van wie de samenleving voelt en ziet dat zij verantwoordelijkheden op zich nemen. Ze regelen zaken waarvan iedereen weet dat ze geregeld moeten worden. Het klinkt misschien raar, maar in deze definitie zijn het mensen die vroeger actief waren in hun dorp en die ervoor zorgden dat de eerste school werd gesticht. Ze zorgden

Mensen van wie de samenleving voelt en ziet dat zij verantwoordelijkheden op zich nemen vormen de elite

voor de zieken, zetten kruisverenigingen op, kortom, op alle niveaus waren ze bezig. Op nationaal niveau gebeurde hetzelfde.

Burgers wisten heel goed dat deze mensen een organiserend vermogen hadden. Deze mensen vormen de elite.

Je hebt ook de oude adel. Fantastische mensen, heel gerespecteerde families, we koesteren hen natuurlijk, maar zij vormen niet de elite. Ik bedoel ook niet de mensen die toevallig een paar keer in een televisieprogramma zijn opgetreden, vervolgens zeven ton vangen en bekende Nederlander zijn geworden. Als je een bekende Nederlander bent, behoor je nog niet tot de elite. Bij een elite hoort moreel en gezag, wat je verwerft in je gemeenschap. Dat is voor mij elite. Vroeger was dat gebonden aan bepaalde beroepen. Een onderwijzer was ook een soort sociaal werker. Het hoofd van de school vormde automatisch met de pastoor en de dokter een sociaal netwerk. Zij zorgden voor zaken, ze

gingen bij de mensen naar binnen en vroegen: zou je geen voorzitter van de St. Vincentius vereniging willen worden? Zij waren mensen die verantwoordelijkheid droegen. Dat is voor mij elite. Niet de mensen op basis van geboorte en het vluchtige geld.

Ze kunnen wel belangrijk zijn voor de beeldvorming, maar voor mij zijn ze geen elite. Ik zal het wel nooit begrijpen, maar ik was eens in Den Bosch en liep naar het stadhuis. Het plein stond zwart van de mensen en ik vroeg me af of de koningin soms op bezoek kwam. Toen bleek een of andere televisiester van wie ik nog nooit gehoord had, te gaan trouwen. Dat is een andere wereld voor mij. Deze sterren hebben invloed, op gedrag, op kleding, maar zijn niet wat ik versta onder elite.

B. Zwaal

wind vlokt de wieken
zij strooien energie
en dwingen de kabels te vonken

blij water
voegt zich ten stroom
't is al kracht in 't land
overvloeiende van
melk en auto

aarde
draait nog wel
draait hoe
ouwe tol

door de bodem
doemt heelal op

noblesse
obligeerde

Dichter (Vlaardingen, 1944). Hij publiceerde bij Querido acht bundels, waarvan de laatste, 'een drifter', in 2004 verscheen. In dat jaar verscheen ook de bundel 'vers vee' in de Zeeuwse Slibreeks. Hij was langdurig werkzaam als regisseur bij bewegingstheater BEWTH.

De duurbetaalde elite

Eerherstel voor grootmoedigheid

De iedere keer weer oplaaierende politiek-morele verontwaardiging over topinkomens levert weinig op. De oorzaak daarvoor is dat er economische theorieën worden gebruikt die ervan uitgaan dat er een orde denkbaar is waar marktbeloningen individuele verdiensten werkelijk recht doen. Die orde bestaat echter niet. Hoge salarissen zullen altijd deels het resultaat blijven van geluk. Daarom is het nodig de vermogenden uit te nodigen hun plicht tot grootmoedigheid te vervullen en hen daarvoor te overladen met eer en erkenning.

door *Ewald Engelen*

Politiek filosoof verbonden aan de Universiteit van Amsterdam

HET NIMMER TOT RUST KOMENDE DEBAT over de ‘topinkomens’ is karakteristiek voor de spraaknood die velen ten aanzien van ongelijke marktuitkomsten ervaren. De eis tot transparantie, die wereldwijd meer en meer directe regelgeving is gaan vervangen, heeft ertoe geleid dat vrijwel ieder voorjaar, wanneer naast de krokussen en de narcissen ook de jaarverslagen welig tieren, wel één of meer politieke spelers de kaart van de financiële jaloezie trekken.

Frappant aan het ongemakkelijke debat waartoe het fenomeen van de veelverdiener aanleiding geeft, is dat twee verschillende economische verklaringen voor inkomensverschillen vierkant botsen. Volgens de ene zijn inkomensverschillen het product van verschillen in bijdragen van individuen aan een collectief productieproces. De bestuurder verdient meer dan de portier, omdat de bijdrage van de eerste nu eenmaal meer toegevoegde waarde genereert dan van de tweede. Jaloerse burgers en Kamerleden hebben geen moeite met dit meritocratische verdelingsprincipe als zodanig, maar betwisten slechts dat de bijdrage van de bestuurder daadwerkelijk

zo groot is dat zij de actuele inkomensverschillen kunnen legitimeren. In dit type kritiek klinkt dan ook veelal het verwijt door van de ‘uitvreter’ of de ‘parasiet’. Daartegenover staat de verklaring waarin inkomensverschillen vooral worden veroorzaakt door vraag- en aanbodverhoudingen. Goede bestuurders zijn schaarser dan goede portiers en om die reden verdienen de eerste ook meer dan de tweede. Ook dit verdelingsprincipe wordt als zodanig door burgers en kamerleden nauwelijks betwist, maar wel dat goede bestuurders echt zo schaars zijn dat grote salarisverschillen nodig zijn om ze te kunnen aantrekken.

Beide verklaringen (en kritieken) wortelen in verschillende economische theorieën: de politiek-economische waardetheorie en de grensnuttheorie.

POLITIEK-ECONOMISCHE WAARDETHEORIE

De eerste kritiek op inkomensverschillen stamt uit de klassieke politiek-economische waardetheorie. Volgens deze is arbeid de bron van alle waarde en is er een fysiologische maatstaf (of beter: die zou er moeten zijn) aan de hand waarvan een rechtvaardige inkomensverdeling kan worden vastgesteld. Het spreekt vanzelf dat zo’n fysiologische grondslag wellicht een optie was in een sterk fysiek gedreven agrarische of industriële economie, maar dat zij in de glasvezellichte kennis- en ideeëneconomie van vandaag de dag nauwelijks uitsluitsel kan geven bij prangende verdelingskwesties. Dit is dan ook meer en meer een doofstomme kritiek geworden, die weliswaar resoneert met een diepgewortelde morele veroordeling van uitbuiting, vervreemding en speculatie, maar die intellectueel nauwelijks overeind kan worden gehouden. Dit type kritiek heeft zijn ‘natuurlijke’ rustplaats in de annalen van het socialisme, maar kan ook worden aange troffen in het collectieve geheugen van die andere laat negentiende-eeuwse politieke beweging, namelijk de christendemocratie. Ook vanuit die hoek is een emotioneel-affectieve afkeer van woekerwinsten en speculatief gedrag hoorbaar, die weliswaar gemakkelijk moreel kan worden geduid, maar die tegelijkertijd zeer lastig intellectueel is te onderbouwen.

IDEALISTISCHE GRENSNUTTHEORIE

De tweede kritiek vloeit voort uit een prillere stam aan de boom van de economische wetenschapsbeoefening, de zogenoemde grensnuttheorie. Deze kijkt niet langer naar fysiologisch of anderszins gedefinieerde waarden, maar beperkt zich tot onderzoek naar prijsbewegingen op markten die worden veroorzaakt door verschuivingen in vraag- en aanbodverhoudin-

gen. Binnen dit paradigma zijn twee gemeenschappen actief, de idealisten en de realisten. Volgens de idealisten neigt een perfect werkend stelsel van

*Volgens de idealistische
grensnuttheorie zijn
marktuitlekomsten rechtvaardig*

wederzijds afhankelijke markten naar een toestand van evenwicht, waardoor prijs en waarde samenvallen. In zo'n ideale wereld is de prijs die iemand voor zijn arbeid krijgt precies gelijk aan de waarde van zijn bijdrage in de ogen van de afne-

mer. Marktuitlekomsten weerspiegelen derhalve individuele verdiensten en zijn om die reden rechtvaardig.

Idealisten weten ook wel dat er een kloof gaapt tussen de ideale wereld en de werkelijke wereld, maar menen dat alles in het werk moet worden gesteld om die kloof te dichten door de werkelijkheid meer op het ideaal te laten lijken. In het concrete geval van veelverdieners betwisten idealisten de schaarsheid van bestuurlijke vaardigheden en vermoeden zij dat bepaalde groepen er via marktinterne (lees: politieke) middelen in zijn geslaagd om artificiële schaarste te produceren, teneinde daarmee de eigen inkomsten kunstmatig te verhogen. Dit type kritiek is derhalve niet een kritiek op marktuitlekomsten op basis van een autonoom moreel verdelingscriterium, zoals bij de waardentheoretici het geval is, maar stelt eigenlijk: was er maar sprake van meer marktwerking bij de benoeming van bestuurders, in plaats van zelfbenoeming door een gerontocratische elite, dan zouden de salarissen van vanzelf lager uitvallen!

IDEALISTISCHE GRENSNUTTHEORIE INADEQUAAT

Sinds de jaren zeventig, zo lijkt het, zijn we allen liberalen geworden, dat wil zeggen dat we de verdelende superioriteit van markten hebben geaccepteerd, dat we de individuele autonomie van burgers vooral begrijpen als de keuzevrijheid van consumenten op een markt, en dat we financiële prikkels als de belangrijkste menselijke motivator aanmerken. Hoewel her en der nog enkele achterhoedegevechten worden geleverd, is bij ontstentenis van een coherent alternatief, in ieder geval als het gaat om economische zaken (en welke zaken zijn niet economisch!), het marktparadigma cognitief onbetwist het heersende geworden. Ons morele gemoed lijkt van deze cognitieve dominantie echter niet altijd op de hoogte. Dat blijkt keer op keer uit de politieke debatten over topinkomens. Hoewel de morele aandrift er een is van scherpe veroordeling, ontbreekt de intellectuele onderbouwing voor deze aandriften, waardoor een dag later de katterige stemming van ongewilde bezinning heerst. En nog weer een dag later rest

de criticus nog slechts de veel zachtere kritiek van de idealistische grensnuttheoreticus die, zoals gezegd, niet uitmondt in marktinterventie maar juist in marktverbreding, marktverbreiding en marktverdieping. De uitwassen zijn volgens de idealist immers geen marktuitwassen, maar juist gevolgen van te weinig markt en dus politieke uitwassen. Van de weeromstuit ziet de criticus zich dus gedwongen om, in antwoord op zijn morele affecten, juist méér markten te maken of markten dieper te maken dan markten aan banden te leggen. En dat is dan ook precies wat men al die jaren heeft gedaan: meer transparantie moet leiden tot grotere liquiditeit en dus tot lagere prijzen. Dat geldt voor financiële markten, voor kunstmarkten, voor huizenmarkten en dus ook voor markten voor topbestuurders.

REALISTISCHE GRENSNUTTHEORIE

Er is echter meer mogelijk, en het heeft mij zeer bevreedemd dat deze positie in de debatten van de afgelopen jaren stelselmatig heeft ontbroken. Ik noemde al de tweede gemeenschap binnen de stam van grensnuttheoretici, te weten de realisten. Hoewel de realisten, net als de idealisten, de gedachte van een fysiologische waardestandaard verwerpen, menen zij dat de in de werkelijke wereld nu eenmaal prijs en waarde niet noodzakelijkerwijs samenvallen en verschillen in marktuitskomsten om die reden vaak

*Versillen in
marktuitskomsten zijn vaak
evenzeer het resultaat van pech
en geluk als van verschillen in
individuele verdiensten*

evenzeer het resultaat van pech en geluk zijn als van verschillen in individuele verdiensten.

Zoals de Amerikaanse econoom Frank Knight (de vertaler van Max Weber) in 1923 al wist, zijn feitelijke marktbeloningen om ten minste vijf redenen niet gelijk aan individuele verdienste. Ten eerste is onze kennis beperkt en kunnen de

verdiensten die aan de diverse productiefactoren toekomen, alleen binnen een ruime foutmarge worden benoemd. Ten tweede hangt de prijs die een bepaalde prestatie op de markt genereert meer af van irrelevante zaken als de omvang van de vraag, de behoefte van consumenten, de aanwezige koopkracht en het wel of niet voorhanden zijn van goedkopere substituten, dan van de prestatie zelf. Ten derde gaat meestal maar een deel van de beloning naar de producenten zelf en verdwijnt het merendeel in de zakken van de eigenaren, die dat bezit op hun beurt eerder te danken hebben aan een gelukkige mix van erfenis en fortuin dan aan eigen verdienste. Ten vierde is het vermogen te voorzien in een toevallig veelvoorkomende

behoefte zelf een toevalligheid en dus geen verdienste. En ten vijfde is ook de toevallige schaarste van een bepaald vermogen — de zangeres met *sex appeal*, de voetballer met het goede linkerbeen, de manager met het juiste netwerk — onvoldoende grond om beloning gelijk te stellen aan verdienste.

Bovendien wordt het reëel bestaande kapitalisme gekenmerkt door verregaande economische en sociale arbeidsdeling en daarmee door een principiële wederzijdse afhankelijkheid, zowel door de tijd heen als binnen iedere tijdsuitsnede, die impliceert dat al onze handelingen positieve en negatieve externe effecten hebben die lastig te rijmen zijn met individuele claims op de waarde ervan. Oftewel, wat wij geneigd zijn aan onszelf — onze inzet, onze talenten — toe te schrijven, is in werkelijkheid op veel verschillende, en vaak zeer subtiele manieren verweven met wat onze levende en dode medemensen hebben gedaan, nog doen en zullen doen.

DE MORELE PLICHT VAN GROOTMOEDIGHEID

Wie zo'n realistisch perspectief op markten en economieën hanteert, kan mijns inziens zonder veel moeite een verhaal construeren dat aansluit bij de breed gedeelde morele aandriften die stammen uit een oudere en in onbruik geraakte intellectuele sedimentatie, wat verder gaat dan de liberale consensus van vandaag lijkt toe te staan en dat desalniettemin voldoet aan de eis van een coherent, intellectueel overtuigend programma. Juist omdat marktuitskomsten deels het effect zijn van pech en geluk, factoren die mede worden 'geproduceerd' door derden, en markten zelf bovendien

Veelverdieners moeten worden aangemerkt als de 'gelukkigen'

kunnen worden beschouwd als collectieve goederen die sommigen toestaan te excelleren, is het legitiem om veelverdieners aan te merken als de 'gelukkigen' van wederzijdse marktruil en hen te wijzen op hun morele plicht om een

deel van hun 'gelukkige' inkomsten aan te wenden voor het onderhoud van de marktarena's waarop zijzelf zo succesvol hun geluk hebben kunnen beproeven.

Eind negentiende eeuw begrepen vermogenden en veelverdieners dat: het antwoord op de 'sociale questie' van die dagen — dat wij in de loop van de twintigste eeuw 'verzorgingsstaat' zijn gaan noemen — is gebouwd op het fundament dat mede is aangelegd door de filantropische activiteiten van scheepsbouwers, worstenfabrikanten, havenbaronnen en andere ondernemers. Onbaatzuchtig waren deze initiatieven niet; historici beweren dat de toenmalige filantropie moet worden gezien als pogingen van een

kaste van ‘nieuwe rijken’ om maatschappelijke acceptatie van de zijde van de ‘oude rijken’ te verwerven. En ook megalomane zelfbevestiging zal deze heren en een enkele dame niet vreemd zijn geweest. Waar het om gaat is dat men de eigen stijging niet geheel en al als een eigen verdienste beschouwde en de ‘vernederden en gekrenkten’ van die dagen dus maar aan het eigen

De veelvermogende geeft omdat hij weet dat hij dat geluk ten dele aan anderen heeft te danken

lot overliet, maar dat men een morele plicht ervoer om met de verworven rijkdom ook anderen in staat te stellen hun geluk te beproeven op de markten waar men zelf zo succesvol was geweest. En die plicht, hoe ook verwoord en hoe ook gelegitimeerd — religieus, socialistisch,

humanistisch, conservatief —, berustte uiteindelijk op de diepgevoelde ervaring van de onderlinge afhankelijkheid die nu eenmaal karakteristiek is voor een op het principe van arbeidsdeling gebaseerde maatschappij en economie.

Bewust noem ik het een morele (geen wettelijke) plicht tot grootmoedigheid en niet tot caritas of goedgeefsheid. Grootmoedigheid is namelijk een deugd die niet is gestoeld op asymmetrie, zoals dat wel bij goedgeefsheid het geval is. De veelvermogende geeft niet omdat hij veel heeft en anderen weinig, nee, de veelvermogende geeft omdat hij weet dat hij geluk heeft gehad en anderen niet, omdat hij dat geluk ten dele aan anderen heeft te danken, en omdat hij weet dat vermogen een middel is en geen doel.

Van grootmoedige mannen of vrouwen, zoals Aristoteles ze ooit noemde, die genereus hun verworven rijkdommen delen met minder bedeelenden, is momenteel weinig te merken, een enkele uitzondering daargelaten. De grote bedragen die bedrijven en particulieren spenderen aan de

Verbazingwekkend dat christendemocraten, sociaaldemocraten en socialisten de veelverdieners niet indringender aanspreken op hun plicht tot grootmoedigheid

sponsoring van kunst en sport, zijn behalve fiscaal gefaciliteerd ook nog eens vooral marketinginstrumenten en komen bovendien niet de minder bedeelenden maar juist de beter bedeelenden ten goede. Mij verbaast het bijvoorbeeld dat veelverdieners en vermogenden de lastige sociaal-economische integratie van migranten — voorwaar de evenknie van de ‘sociale questie’ van de late

negentiende eeuw! — niet hebben aangegrepen om getuigenis af te leggen van het besef dat men, ondanks het harde werk, ondanks de vele uren die

men in werk en bedrijf heeft gestoken, uiteindelijk geen eigenaar is van het eigen talent en dat men geen greep heeft op de omstandigheden waaronder dat talent heeft kunnen floreren. En mij verbaast het nog veel meer dat christendemocraten, sociaaldemocraten en socialisten de veelverdieners en veelvermogenden van vandaag niet indringender aanspreken op hun plicht tot grootmoedigheid.

Hoe dat zou moeten? Een prachtig voorbeeld is de gift van 100 miljoen euro aan een charitatieve stichting van Pieter Geelen, één van de oprichters van TomTom. Meteen na het bekend worden ervan laaide de discussie op of de schenker vooral uit was op eigen glorie en welzijn. Mijns inziens getuigde de schenker precies van wat ik hier 'grootmoedigheid' heb genoemd: de generositeit die is gebaseerd op het besef van geluk en de eigen afhankelijkheid van anderen. En juist omdat die grootmoedigheid zelf een verworven deugd is die hoort bij een grootmoedig karakter, is eer en erkenning een gepaste betaling ervoor. Oftewel, nodig de vermogenden uit om hun plicht tot grootmoedigheid te vervullen en overlaad ze met eer en erkenning. Dat kost niets en is wel zo effectief.

Waarom de hoogte van topsalarissen aan betekenis wint

De topsalarisdiscussie is een symptoom van verschuivingen in de traditionele taakverdeling tussen private en publieke sector. Aan de ene kant worden bedrijven meer en meer aangesproken op hun publieke rol. Aan de andere kant wordt binnen de (semi)publieke sector steeds meer gebruik gemaakt van marktgeoriënteerde manieren van organiseren.

.....
 door *Johan Wempe*

Lector Governance aan de Saxion Hogescholen en hoogleraar aan de Rotterdam School of Management van de Erasmus Universiteit

DE DISCUSSIE OVER TOPSALARISSEN WOEDT nu al een aantal jaren. Eerst waren het de bijklussende hoogleraren. Exhibitionistische zelfverrijking, zo luidde het oordeel van de toenmalige premier Kok. Later waren het de topmanagers van ondernemingen die zichzelf, ondanks de forse koersdalingen, stevige bonussen toekenden. Een duivels dilemma, zo oordeelde dezelfde Wim Kok. Nu heeft de oud-premier zelf de pet van commissaris op bij ING. De Code Tabaksblat is er toen onder meer gekomen om een einde te maken aan het graaien in de private sector. Transparantie is daarbij het sleutelwoord geweest.

Daarna is ook bij maatschappelijke organisaties de vlam in de pan geslagen. Een incident bij de Hartstichting leidde tot bezinning. Ook hier zijn verschillende *governance codes* ontwikkeld. In de (voorlopig) laatste ronde in het debat over topsalarissen zijn politici, topambtenaren, managers van zelfstandige publieke instellingen zoals omroeporganisaties, ziekenhuizen, woningcorporaties, Colleges van Bestuur van onderwijsinstellingen en topmanagers van overheidsbedrijven onder vuur komen te liggen. Zij verdienen soms salarissen die ver boven dat van de minister-president liggen. Voor de (semi)publieke sector is het salaris van de minister-president, ook wel de JP-norm, als maximum voor de gehele sector gekozen. Alle sala-

rissen binnen de (semi)publieke sector boven de € 164.000 worden daarbij als topsalaris aangemerkt en moeten worden gepubliceerd. Ook hier wordt openbaarmaking gezien als dé remedie tegen (vermeende) excessen. De voorgeschreven transparantie leidt nu jaarlijks tot staatjes waarbij salarissen worden vergeleken, en zo wordt het vuurtje onder het topsalarisdebat weer aangewakkerd.

Wat opvalt aan de topsalarisdiscussie binnen de (semi)publieke sector is dat er eigenlijk geen sprake is van een echt debat. Mensen die het betalen van topsalarissen publiekelijk verdedigen, uiten zich niet. Er overheerst

De topsalarisdiscussie binnen de (semi)publieke sector verdient niet de naam van een echt debat

een sfeer van afkeuren. Iedereen die zijn zegje over dit onderwerp doet, lijkt het er over eens te zijn dat het niet gepast is om in de (semi)publieke sector topsalarissen te betalen. Wat verder opvalt, is dat geen helder criterium wordt geformuleerd wat in de (semi)publieke

sector als gepast salaris moet worden gezien. Waarom gaan we uit van het salaris van de minister-president en niet van dat van de koningin? En waarom stoppen we deze salarissen niet gewoon in een cao? Tot slot valt op dat de discussie over topsalarissen inmiddels diverse sectoren van de samenleving heeft aangedaan. Het lijkt om zelfstandige debatten te gaan. Mogelijk dat het debat in de ene sector een prikkel vormt voor de discussie in een andere sector.

In dit artikel beargumenteer ik dat de topsalarisdiscussie moet worden gezien als symptoom van de veranderende rollen van de private, (semi)publieke en maatschappelijke organisaties. Het gaat bij deze discussie uiteindelijk over de vraag of gebruik mag worden gemaakt van marktwerking binnen publieke organisaties en over de invulling van de maatschappelijke rol van bedrijven. De komende jaren zal dit debat regelmatig opflakkeren, zo is mijn verwachting.

ARGUMENTEN TEGEN TOPSALARISSEN IN DE (SEMI)PUBLIEKE SECTOR

In het debat heb ik een drietal typen argumenten kunnen onderscheiden: het verdienstenargument, het marktwerkingargument en het identiteitargument. Ik laat deze hier één voor één de revue passeren.

Allereerst het verdienstenargument. Ewald Engelen spreekt elders in deze bundel over een meritocratische rechtvaardiging van inkomensverschillen. Hogere inkomsten zijn gerechtvaardigd wanneer er sprake is van een grotere inspanning, meer verantwoordelijkheid of bijvoorbeeld een

groter persoonlijk risico. Critici die het verdienstenargument gebruiken om het betalen van topsalarissen in de (semi)publieke sector af te wijzen, stellen veelal dat deze topmanagers eigenlijk van twee walletjes eten. Enerzijds profiteren ze van de grotere rechtszekerheid die een baan in de (semi)publieke sector biedt, anderzijds vergelijken ze hun prestaties met die van topmanagers uit het bedrijfsleven en willen ze een salarisniveau dat daarmee vergelijkbaar is. Van tweeën een: of je bent ondernemer en accepteert de bijbehorende rechtsonzekerheid of je bent ambtenaar en accepteert een bijpassend salaris. Wat dit betreft is de werkelijkheid in de (semi)publieke sector sterk aan het veranderen. Wanneer er iets mis gaat in de organisatie waaraan leiding wordt gegeven, vliegt de politiek verantwoordelijke er uit. En kom dan maar weer eens op een vergelijkbaar niveau aan de slag. Het hoge salaris moet daarom mede worden gezien als een vergoeding voor het hoge afbreukrisico.

Het marktwerkingargument steunt op twee motieven. Is de topmanager wel zijn salaris waard. Wegen de salariskosten wel op tegen opbrengsten die hij of zij voor de organisatie realiseert. Een ander marktgeoriënteerd motief betreft de aantrekkingskracht van de (semi)publieke sector om top-talent te kunnen aantrekken en vasthouden. Het argument van de marktwerking in de (semi)publieke sector snijdt hout. Per saldo gaat het ook om het resultaat dat topmanagers weten te bereiken. Wanneer een topmanager met succes een ingewikkeld project afrondt of een lastige reorganisatie weet door te voeren en daarmee bijvoorbeeld een forse kostenreductie realiseert, is een topsalaris gerechtvaardigd. De critici van topsalarissen in de (semi)publieke sector trekken dit argument niet in twijfel, ze betwijfelen alleen de schaarsheid van het talent dat nodig is voor dergelijke lastige operaties. Ook wordt twijfel geuit over de transparantie van de markt voor dit soort toptalent. Natuurlijk, een ziekenhuisbestuur kan een experiment wagen en tegen een fors lager salaris zoeken naar een manager. Gesteld dat het bestuur iemand met voldoende competenties en ervaring weet te motiveren om weg te gaan bij zijn of haar vorige baan, het is dan de vraag of je zo iemand ook voor langere tijd weet te binden. Ewald Engelen verwijst elders in deze bundel bij het marktwerkingargument naar de grensnuttheorie uit de economische wetenschap. De grensnuttheorie steunt in sterke mate op een utilistische ethiek. Hierbij wordt die handeling die het meeste bijdraagt aan het grootste maatschappelijke nut, als moreel verplicht gezien. Het effect voor de samenleving is het uiteindelijke criterium om iets goed of verantwoord te noemen. Wanneer de kosten van het topsalaris lager zijn dan het maatschappelijk voordeel dat wordt genoten, is het betalen van dat topsalaris gerechtvaardigd.

Het identiteitargument speelt vooral in de discussie over topsalaris-

sen in de (semi)publieke sector. Critici die dit argument gebruiken, kijken vooral naar het publieke karakter van de organisatie. Het gaat om een argument dat in de ethiek als deugdethisch argument wordt aange-merkt – wat ben je, wie wil je zijn, welke identiteit wil je uitstralen? In de (semi)publieke sector wordt met publiek geld gewerkt. Daarmee moet zuinig worden omgesprongen. Dit is ook iets dat je moet uitstralen. Soberheid is gepast voor (semi)publieke organisaties. Daar past geen luxe inrichting bij, en ook geen topsalaris.

Wanneer wordt gewezen op de inconsistentie tussen de oproep van het kabinet om de broekriem aan te halen en de salarisstijgingen in de (semi)publieke sector, wordt eveneens het identiteitsargument gebruikt. De (semi)publieke sector heeft een voorbeeldrol. Het kabinet vraagt aan de sociale partners om de salarissen niet te laten stijgen om zo de economie concurrerend te houden. Werknemers moeten de broekriem aanhalen. In een aantal gevallen is sprake van ingrijpende reorganisaties en worden zelfs medewerkers ontslagen. Tegelijk is sprake van een forse stijging van de salarissen van topmanagers van (semi)publieke instellingen. Daarvan gaat een verkeerde voorbeeldwerking uit, zo wordt gesteld.

Sommige critici stellen dat het betalen van topsalarissen in de (semi)publieke sector aantoont dat er iets schort aan de publieke controle op deze organisaties. Wat het publieke belang is, mag niet in een achterkamertje worden vastgesteld. De wijze waarop (semi)publieke organisaties opereren moet op een breed draagvlak in de samenleving steunen. Daarom moet het beleid van deze organisaties, inclusief de salariëring van de topmanagers, democratisch worden gecontroleerd.

INTUÏTIES

In onze intuïties ten aanzien van topinkomens is iets vreemds aan de hand. Eigenlijk vinden we alle inkomens van boven de pak weg € 100.000 al erg veel. Tegelijk zijn we heel selectief in ons oordeel. Profvoetballers en musici genieten inkomens waarbij die van politici en van veel topmanagers soms zelfs schril afsteken. Het meest verbazingwekkende daaraan is dat het grote publiek daarvan smult. Er is wel kritiek geweest op de hoge transferbedragen. De inkomens van de profvoetballers en musici zijn echter nooit echt onderwerp van discussie geweest. Waarom is dat? De popzangeres Madonna krijgt van elke verkochte cd een bepaald percentage. Haar inkomen wordt bepaald door haar populariteit. Hoe meer van haar cd's er worden verkocht, hoe hoger haar inkomen. Een hoog inkomen leidt hier niet tot kritiek. Ze mag trots zijn op haar inkomen.

Ten aanzien van het inkomen van politieke ambtsdragers zijn we daar-

entegen heel zuinig. In absolute zin worden ministers in feite afgescheept met een schijntje. Het accepteren van het ministersambt betekent voor veel van de politici een teruggang in salaris. Wanneer je de genoemde argumenten voor topsalarissen toepast op de positie van een minister, en de verantwoordelijkheid van een minister met die van een topmanager uit het bedrijfsleven vergelijkt, dan vermoed ik dat deze vergelijking wellicht zelfs in het voordeel van de minister kan uitvallen. De prestaties zijn dus niet het argument die het lagere salaris rechtvaardigen. En ook een vergelijking met een musicus of een profvoetballer kan een minister ruimschoots doorstaan. Een politicus opereert net zo als deze entertainers op een markt die dingt naar de gunst van de kiezer. Politiek bedrijven is topvoetbal.

Waarom accepteren we van onze ministers geen hoge salarissen en vinden we dat wel heel normaal bij voetballers en musici? Het hoge inkomen van musici en topvoetballers zien we als een teken van kwaliteit. Je stelt niets voor wanneer een voetbalclub of een platenmaatschappij niet flink in

Een te hoog salaris wordt al snel gezien als misbruik maken van de positie van het ministersambt

de buidel moet tasten om een populaire zangeres of topvoetballer te binden. Het hoge inkomen draagt bij aan het imago en daarmee aan de marktwaarde. We verwachten van ministers daarentegen dat ze hun taak louter uitoefenen met het oog op het publieke belang. Persoonlijk

voordeel doet daar afbreuk aan. Het salaris van een minister mag goed, maar mag niet buitensporig zijn. Een te hoog salaris en andere persoonlijke voordelen worden al snel gezien als misbruik maken van de positie van het ambt. We onderkennen dus twee drijfveren achter het handelen van mensen en baseren daar onze oordelen op over het al dan niet gerechtvaardigd zijn van een topsalaris. Je wordt door het eigenbelang gedreven dan wel door het publieke belang.

TWEE MODELLEN VOOR HET VERWERVEN VAN MIDDELEN

De twee modellen voor het verdelen middelen binnen een samenleving, het marktmodel en het publieke model, lopen min of meer parallel met de hiervoor genoemde drijfveren. Musici verdienen hun inkomen op een markt. Iedere verkochte plaat betekent een beetje inkomen voor Madonna. De vergoeding voor het werk van de politicus komt uit de collectieve middelen. Eenieder die inkomen geniet is verplicht via belastingbetaling bij te dragen aan de collectieve middelen.

Het marktmodel gaat altijd gepaard met een onderhandelingsmodel. Madonna heeft de platenmaatschappij nodig voor het op de markt brengen van haar platen. Ze moet met haar maatschappij onderhandelen over het percentage van de opbrengst die zij ontvangt. Ze moet ook onderhandelen met alle mensen die voor haar werken, die ook aanspraak maken op een deel van de opbrengst: de musici die haar begeleiden, de technici die de apparatuur opstellen. Op dezelfde manier onderhandelt een voetbalclub met een topspeler over het salaris dat nodig is om die speler aan de club te verbinden. Ook moet er met de voetbalclub waar deze speler onder contract staat, worden onderhandeld over het te betalen transferbedrag. In zekere zin gaat het om onderhandelingen over de verdeling van de opbrengst. Binnen het marktmodel is sprake van een directe relatie tussen de bijdrage die eenieder levert en het aandeel in de koek. Als een voetballer te duur is, zoekt de voetbalclub weer een goedkopere (jongere) speler. Zo ontstaan er meerdere markten: voor kapitaalverschaffers, leveranciers, werknemers, samenwerkingspartners en afnemers of consumenten.

Volgens het publieke model heft de politiek belasting en wijst dit toe aan de verschillende departementen, of stelt de politiek het bedrag vast dat een (monopolistische) organisatie mag berekenen voor producten of diensten. Voorbeelden van het laatste zijn de tarieven die de Kamer van Koophandel mag berekenen voor haar diensten, de prijs voor het paspoort dat de gemeente levert aan haar burgers en ook grotendeels de prijs van gas of elektriciteit door het energiebedrijf. Het budget dat de (semi)publieke organisatie uit de publieke middelen krijgt toegewezen, wordt vervolgens intern verdeeld. Bij overheidsorganisaties stelt de politiek de interne verdeling van de middelen vast. Bij zelfstandige bestuursorganen en (overheids)bedrijven heeft de politiek die taak uitbesteed. Veelal is sprake van een directie die wordt gecontroleerd door een toezichthouder. Kenmerkend voor dit toewijzingmodel is dat de markt geen prikkel vormt om bepaalde producten of diensten aan te bieden, laat staan een prikkel betekent om deze producten of diensten op een efficiënte manier aan te bieden.

HET VERMENGEN VAN HET PUBLIEKE EN HET MARKTMODEL

Het publieke en het marktmodel groeien de laatste jaren naar elkaar toe. (Semi)publieke organisaties worden meer en meer als bedrijven aangestuurd. Afdelingen worden opgezaald met targets. Op basis hiervan worden budgetten verdeeld. Bij de politie leiden betere prestaties van een korps het volgende jaar tot hogere budgetten. Managers werken met targets en ontvangen op basis hiervan beloningen. Recentelijk kwam de minister van Onderwijs nog in het nieuws met haar pleidooi voor prestatie-

beloning van docenten. Ik zie op universiteiten en hogescholen dergelijke ontwikkelingen plaatsvinden. De universiteit is uitgegroeid tot een markt waar ieder z'n eigen broek moet ophouden. Via ingenieuze verdeelsleutels wordt vastgesteld hoe je voor je vakgroep geld verdient. Dat kan door het geven van onderwijs of het verrichten van onderzoek. In de gezondheidszorg is sprake van een vergelijkbaar proces. Het management van deze organisaties wordt geacht te concurreren. Ziekenhuizen onderhandelen met verzekeraars over de hoogte van de tarieven. Binnen de gezondheidsorganisaties ontstaat nu een discussie over de verdeling van het verdiende geld. Zorgverleners die een grotere bijdrage leveren aan de koek, zullen in de onderhandelingen ook een groter deel van de opbrengst claimen. Dat was ook de bedoeling van het nieuwe zorgstelsel. Deze discussie zal leiden tot meer efficiency.

De (semi)publieke organisaties gaan meer en meer als bedrijf functioneren. Een neveneffect van deze ontwikkeling is dat het management binnen deze organisaties – raden van toezicht, besturen en directies – prestatiegericht gaat redeneren. Er wordt gekeken naar de kosten en de opbrengsten. Wat is de goedkoopste manier om de gestelde doelen te realiseren. Welke mogelijkheden heb ik om een beter resultaat te realiseren. Ben ik in staat de koek te vergroten, bijvoorbeeld door het aantrekken van een weliswaar dure, maar ambitieuze manager.

Bij het aanstellen van topmanagers bij deze (semi)publieke instellingen zal worden gekeken of deze managers in staat zijn de gestelde targets te realiseren. De manager die wordt aangestuurd op targets, zal vervolgens ook onderhandelen over zijn aandeel in de koek. Het fenomeen topinkomens in de (semi)publieke sector is een direct gevolg van de nieuwe wijze waarop organisaties in deze sector worden aangestuurd.

Zo'n manier van denken is in de publieke sfeer (nog) niet gangbaar en wordt soms ook als ongewenst ervaren. Een extra ambtenaar die wordt ingezet voor het opsporen van onjuiste aangiftes, kan zichzelf wellicht dubbel en dwars terugverdienen. Toch werkt dat (nog) niet zo bij de belastingdienst. Het inzetten van extra menskracht op een taak gaat ten koste van het realiseren van andere taken. Economische motieven spelen hierin (nog) geen enkele rol.

Ook binnen de private sector vinden er grote veranderingen plaats. Hier is niet meer sprake van een zuiver marktmodel. Bedrijven worden meer en meer aangesproken op hun maatschappelijke rol. Maatschappelijk verantwoord ondernemen houdt in dat het ondernemersvermogen van een onderneming mede wordt aangewend om bij te dragen aan de oplossing van maatschappelijke vraagstukken. Tot voor kort werden bedrijven louter gezien als organisaties die winst voor hun aandeelhouders moesten

maken. Wanneer ze zich aan wet en regelgeving hielden, dan waren ze verantwoord bezig. De laatste jaren is de maatschappelijke rol van bedrijven meer op de voorgrond getreden. Wanneer allochtone jongeren moeilijk aan het werk komen, waardoor spanningen in de samenleving kunnen ontstaan, moet de oplossing bij werkgevers worden gezocht. Dat kan door ze via wetten en regels in hun gedrag te sturen. Wanneer werkgevers hun eigen mogelijkheden benutten om bij de selectie van nieuwe medewerkers hier mede op te letten, wordt een beter resultaat bereikt. Datzelfde geldt voor grote vraagstukken zoals het klimaatprobleem, overgewicht van jongeren of bijvoorbeeld dierwelzijn. Er vindt een verschuiving plaats, waarbij bedrijven in hun bedrijfsvoering maatschappelijke taken meenemen en de rol van de overheid als bestuurder en toezichthouder aan het wijzigen is.

Wat betekent dit voor de discussie over de salarissen van onze topmanagers van private ondernemingen? De samenleving ziet topmanagers steeds meer als publieke figuren. In feite vindt een verschuiving plaats in het denken van mensen. We waren tot voor kort geneigd ondernemers in de categorie van voetballers en musici te plaatsen. De hoogte van het salaris was een bewijs van de kwaliteit van de betreffende topmanager. Het vormde een onderdeel van de idoolvorming rond de persoon. De ondernemer wordt echter meer en meer een maatschappelijke figuur. Ondernemingen werken met maatschappelijke middelen en hebben een grote maatschappelijke impact. Denk maar aan ruimtebeslag, geluids-

overlast, uitputting van grondstoffen, milieuvervuiling en effecten op het sociale en het economische milieu. Het publiek wil dat de leiders van ondernemingen die verantwoordelijk zijn voor deze bedrijfsbeslissingen, die ook grote maat-

De discussies over de inkomens van topmanagers in het bedrijfsleven toont aan dat topmanagers meer en meer worden gezien als publieke persoonlijkheden

schappelijke gevolgen hebben, mede vanuit het maatschappelijk belang denken. De discussie over de inkomens van topmanagers in het bedrijfsleven toont aan dat topmanagers meer en meer worden gezien als publieke persoonlijkheden, die vertrouwen moeten wekken bij de stakeholders en het grote publiek. Ze moeten daarbij eigenschappen ontwikkelen die we hiervoor aan de minister toeschreven. De discussie over topsalarissen in de private sector is hiervan een weerslag.

In de (semi)publieke sector vindt eigenlijk het omgekeerde plaats. Hier verschuift het denken in de richting van meer marktsturing en onderhandelen. De manager van een departement of een manager van een

(semi)publieke organisatie wordt meer en meer in bedrijfstermen aangesproken. We hebben het over ‘gehaktdag’, het afrekenen van de politiek verantwoordelijken. De minister-president wordt aangesproken op zijn managementkwaliteiten: voert hij wel de regie? De discussie over de topsalarissen in de (semi)publieke sector is een uiting van het verschuiven van het denken op dit vlak. Binnen de gehele sector vinden ingrijpende veranderingen plaats. De topsalarisdiscussie is hiervoor een symbool. We willen in de (semi)publieke sector managers, die in staat zijn de targets te halen en deze ambitie ook weten uit te stralen.

NOG EEN LAAGJE DIEPER

Met het dichter naar elkaar toegroeien van het marktmodel en het publieke model van aansturing vindt in onze samenleving een nog fundamentele verandering in het denken plaats. Alle organisaties vervullen een rol. Of het nu om private ondernemingen of (semi)publieke organisaties gaat, ze dragen vanuit een bepaald perspectief bij aan het goed functioneren van de samenleving. Een bouwonderneming bouwt goede huizen. De NMA ziet toe op faire concurrentieverhoudingen.

De maatschappelijke rol die een organisatie speelt vertaalt zich naar de taakvervulling van de mensen binnen die organisaties. Mensen worden opgeleid om een vak uit te oefenen. Ze worden hierbij vooral door inhoudelijke motieven gedreven. Een arts wil graag mensen beter maken. Een architect wil graag een mooi huis bouwen. Een kapster wil graag dat haar klanten mooi gekapt zijn. Die inhoudelijke betrokkenheid is een prachtige drijfveer. Toch speelt ook het economische motief een rol bij het realiseren van die ambities. In een huisgezin weet iedereen dat alles uit de lengte of de breedte moet komen. Een aankoop van een luxe goed heeft direct gevolgen voor de bestedingsruimte. Een vakantie naar een ver oord betekent bezuinigen op de kledingaanschaf. Zodra mensen in een bedrijf gaan werken, leren ze bij hun beroepsuitoefening om te gaan met het economische motief. Een kapster kan wél veel tijd in het kapsel van een klant stoppen. Wanneer deze er niet voor wil betalen zijn er grenzen. Binnen organisaties die op een markt hun inkomen verwerven, is het afwegen van het economische en het betrokkenheidmotief geaccepteerd. Bij (semi)publieke organisaties ligt dat anders. Je bent bijvoorbeeld arts of milieuambtenaar. Het beter maken van mensen of een goede controle op de naleving van de milieuregels kan niet het object van economische afweging zijn. Toch vindt ook in deze organisaties die economische afweging altijd plaats. Mensen verzetten zich ertegen, ervaren dit als lastig; ik ben toch als arts opgeleid, mijn taak is het mensen beter te maken. Nu ligt de verantwoor-

delijkheid voor de economische keuzes vooral bij het management. Met het opschuiven van publieke organisaties in de richting van het markt- en onderhandelingsmodel, zal deze keuze een vraagstuk worden dat in de (semi)publieke organisaties dieper en breder aandacht zal krijgen. Onderwijs, politie en gezondheidszorg zijn hiervan de eerste voorbeelden. Maar ook de overheidsorganisaties zelf krijgen hiermee te maken. Deze ontwikkeling zal de komende decennia veel aandacht vergen.

Het gaat niet alleen om keuzes die binnen organisaties moeten worden gemaakt. Ook op samenlevingsniveau worden keuzes gemaakt tussen het economische en het maatschappelijke (inhoudelijke) motief. Aan het vervullen van de behoefte aan gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en andere publieke goederen, zit een prijskaartje. Van de overheid wordt verwacht dat in deze behoeften wordt voorzien. De kosten-batenafweging wordt als een politieke keuze gezien. Soms gaat het om een prijskaartje dat toekomstige generaties moeten opbrengen. Het energiegebruik vervult onze behoefte aan mobiliteit, maar brengt kosten met zich mee in de vorm van klimaatverandering en uitputting van energievoorraden. Het gebruik van hardhout 'kost' in termen van verlies aan biodiversiteit. De economische gevolgen van deze consumptie zullen onze kinderen moeten opbrengen. Ook dat wordt ervaren als een politieke keuze. De verschuiving van de publieke sector naar de marktsector is mede ingegeven door het motief dat het publiek die keuzes ook moet maken. We zijn op zoek naar nieuwe modellen om economische afwegingen binnen overheids- en semipublieke organisaties te maken.

SAMENVATTING EN CONCLUSIES

De discussie over topsalarissen speelt in alle sectoren van de samenleving. In het bedrijfsleven, bij maatschappelijke organisaties, in de politiek en de (semi)publieke sector zijn topsalarissen een hot topic. Ik heb in dit artikel beargumenteerd dat de topsalarisdiscussie moet worden gezien als een symptoom van onderliggende rolveranderingen van deze organisaties. De traditionele taakverdeling tussen private en publieke sector is aan het verschuiven.

Bedrijven worden meer en meer aangesproken op hun publieke rol. Bedrijven accepteren die rol ook en zoeken wegen om, binnen de mogelijkheden die de markt biedt, deze rol in te vullen. In dit verband wordt wel gesproken over maatschappelijk verantwoord ondernemen. Veel producten en diensten die we tot voor kort als publieke goederen ervoeren, worden via private bedrijven of maatschappelijke ondernemingen aangeboden. Binnen de (semi)publieke sector wordt steeds meer gebruik gemaakt van

marktgeoriënteerde manieren van organiseren. Zo wordt gesproken over prestatiecontracten en het resultaatgericht sturen binnen organisaties. Er ontstaat een grote variëteit van organisatievormen waarbij publieke taken en private productie en dienstverlening worden vermengd. Binnen deze denkwijze past het onderhandelen over het salaris.

Verschillende motieven spelen een rol bij de salarisonderhandelingen en het vaststellen van het salaris. Natuurlijk gaat het om verdiensten, het meritocratische argument. Ook marktoverwegingen spelen een rol. Ben je aantrekkelijk genoeg om toptalent aan te trekken en vast te houden. Een argument dat eveneens van kracht is, betreft de identiteit van de organisatie en de rol van de topmanager die de identiteit van de organisatie belichaamt. Het salaris van de manager is een signaal voor de stakeholders dat de aandacht voor de publieke taak van de organisatie verzekerd is. Waar mensen niet door hun koopgedrag kunnen stemmen, is de uitstraling van de leider van cruciaal belang om het vertrouwen van alle betrokkenen te winnen. Het salaris staat hiervoor symbool.

Het salaris en de salarisstijging zijn boodschappen richting de stakeholders. Het salaris dat de topmanager mee naar huis neemt, wordt ervaren als symbool voor de wijze waarop de organisatie wordt geleid en is daarmee een symbool voor de wijze waarop de maatschappelijke rol van de organisatie gestalte krijgt. Het is één van de motieven voor stakeholders om de organisatie vertrouwen te schenken en bij te dragen aan het succes van het project dat de organisatie in feite is. Binnen zowel private bedrijven als (semi)publieke organisaties speelt dit motief een rol. Waar de publieke rol van de organisatie groter is, zal de identiteit van de organisatie — wie ben je en wat wil je uitstralen — een zwaardere rol moeten spelen in de salarisonderhandelingen en de beoordelingen.

De intellectuele elite

Eenzijdig economisch ethos van huidige elite leidt tot verschraling

In gesprek met Wim van de Donk

door *Jan Prij & Thijs Jansen*

Respectievelijk redactiesecretaris en hoofdredacteur van CDV

Volgens WIM VAN DE DONK, voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeeringsbeleid, de WRR, is het katholieke denken nog steeds relevant. Nu misschien zelfs meer dan ooit. Waarin schuilt de relevantie van het katholieke denken? En is er zoiets als katholiek leiderschap?

U hebt in de Bilderberglezing de nogal schreeuwerige roep om leiderschap, zoals we dat de afgelopen jaren hebben meegeemaakt, nogal primitief en vals genoemd. Kunt u dat toelichten?

VAN DE DONK De massale roep van hendaagse, hoogopgeleide burgers om leiderschap is primitief, omdat het beeld van één homogene massa die om één daadkrachtige leider roept eigenlijk niet meer bij deze tijd past. Juist in een heterogene en complexe samenleving is leiderschap noodzakelijkerwijs meer gedistribueerd en is verantwoordelijkheid gespreid. Maar vooral wilde ik zeggen dat die roep een valse toon treft wanneer daarin de ontrechte sug-

gestie zit dat leiderschap en burgerschap los van elkaar verkrijgbaar zijn. Ik hoor achter die roep om leiderschap vooral een diepeworteld verlangen naar een betrokken samenleving die aan het doorgeschoten individualisme grenzen stelt, en waarin verantwoordelijkheid voor elkaar weer meer wordt beklemtoond.

VERBINDINGEN LEGGEN EN JE VERBONDEN WETEN

Kort geleden las ik Henry Mintzberg over leiderschap in de *Financial Times*. 'Community orientation is the future', zei hij. Dan denk ik: tja, hoe zou het anders moeten? Het aardige vind ik nu dat juist zo'n managementgoeroe zoiets herontdekt. Hij verzet zich tegen een individualistisch heldendom en daarin heeft hij natuurlijk gelijk.

Elk begrip van leiderschap dat uitgaat van zo'n heldendomachtige oriëntatie, klopt ook gewoon empirisch niet. Leiderschap is inherent relationeel. Leiderschap abstraheren van contexten en organisaties, is een

FOTO: WRR, DEN HAAG

perverse vrucht van het individualistische denken. Leiderschap is altijd betrokken op een gemeenschap.

In die betrokkenheid op de gemeenschap zit een normatieve kern, die tegelijkertijd ook een empirische antropologische constante verraadt. De eerste notie is niet dat mensen primair op zichzelf gericht of 'geneigd zijn tot alle kwaad' zijn. Het geschapen zijn naar Gods beeld staat voorop: er is een rolmodel, een bedoeling. Dat betekent in de katholieke visie op de menselijke persoon, die in dat opzicht geloof ik een slagje optimistischer in elkaar steekt dan de protestantse, dus ook dat er geen diepe en onoverbrugbare kloof is tussen hoe mensen bedoeld zijn en hoe mensen daadwerkelijk in elkaar zitten. Mensen kunnen aan dat ideaalbeeld beantwoorden, maar daarvoor hebben ze elkaar hard nodig.

De mens kent naast een diepgeworteld verlangen naar vrijheid, zelfcreatie en zelf-

verwerkelijking, ook een diepgeworteld verlangen naar gemeenschap, verbondenheid en bescherming. Het is juist tegen de achtergrond van een samenleving waarin mensen zich beschermd en verbonden weten, dat individuele ontwikkeling eerst mogelijk is. De echte kiemen voor een duurzame sociale ordening, die ook nog eens innoveert, waarin mensen het beste van zichzelf durven te geven, is een sociale orde waar mensen zich ook door die orde beschermd weten. Dat is geen nieuw inzicht. Dat is een oude wijsheid die echter steeds opnieuw en in telkens nieuwe economische en sociale verhoudingen gestalte moet worden gegeven. Het is tekenend dat het kapitalisme écht is begonnen in de katholieke Italiaanse stadssteden, waarin noties als verbinding, onderling vertrouwen, geloof in de toekomst en die van de verantwoordelijke persoon centraal stonden. In de christelijke traditie zijn de echte kiemen gelegd voor economische ontwikkeling. De godsdiensteconoom Rodney Stark laat dat goed zien in zijn mooie boek *The Victory of Reason*. Hij toont ook aan dat Weber er met zijn these dat het kapitalisme pas door een meer op individuele verantwoordelijkheid gebaseerde protestantse ethiek echt van de grond kwam, flink naast zat. Die these bleek een misvatting: geloof in een gezamenlijke toekomst en onderlinge zorg, dát waren cruciale voorwaarden om een samenleving ook in economisch opzicht te moderniseren. Het is goed dat we dat, met het oog op de toekomstige ontwikkeling van onze kenniseconomie, goed in het oog te houden, ook in Europees perspectief. Weber zat ernaast omdat hij niets van het katholicisme begreep en er al even weinig van moest hebben. Hij was antipaaps, zoals in zijn tijd bijna alle Duitse intellectuelen. Maar zijn these bekte goed en is daarom beroemd geworden, hoewel deze inmiddels meerdere malen is ontkracht.

VRAGEN BIJ DE KWALITEIT VAN DE
BESTUURLIJKE ELITE

*Hoe kijkt u aan tegen het functioneren van de bestuurlijke elite in een tijdperk van ontzuiling?*²

VAN DE DONK Interessant is allereerst dat er niet zoiets heeft bestaan als dé katholieke zuil. Ook binnen die zuil waren er meerdere concurrerende elites en was er een enorme dynamiek. De standaardverhalen over de neergang van dé katholieke zuil komen hiermee in een ander licht te staan. Dé katholieke zuil kwam niet zo zeer in de problemen door bedreigingen van buitenaf, maar door interne secularisering en de verschillen binnen de zuil die steeds meer naar buiten kwamen. Zie daarvoor het inmiddels klassieke werk van Thurlings uit 1971, *De wankele zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme*. Niet de ontzuiling, maar de ontzieling was het probleem.

Maar de gemeenschappelijke kwaliteit van de bestuurlijke elite ten tijde van de verzuiling lag precies in die betrokkenheid op de gemeenschap, in iets van wat ik maar verbonden of gedragen leiderschap noem. De meeste leiders van die zuil wisten zich in hoge mate in denken, doen en laten verbonden met het katholieke gedachtegoed en konden dat verbinden met en actualiseren in wisselende maatschappelijke contexten. De kern van het katholieke denken vinden we in de leer van het personalisme, zoals dat bijvoorbeeld door Jacques Maritain werd ontwikkeld. Op de katholieke universiteiten was dat personalisme wezenlijk aanwezig in de curricula waarmee de toenmalige elites werden opgeleid. Niet de eigen verantwoordelijkheid, maar persoonlijke verantwoordelijkheid staat daarbij centraal, waarbij de verantwoordelijkheid voor de gemeenschap dus onlosmakelijk verbonden is met de ver-

antwoordelijkheid voor het eigen leven. Dit betekende overigens ook erkenning van de verantwoordelijkheid om richting te wijzen, soms tegen de tijdgeest in. Ik denk aan Marge Klompé, bisschop Bekkers en vele anderen. Het leverde een mooie paradox op: een accent op kritische verandering, dat wortelt in een krachtige traditie. Juist de katholieke traditie wist telkens traditie met vernieuwing en modernisering te verbinden. Ik verwijs bijvoorbeeld naar het Welwaartsplan dat na de oorlog in Noord-Brabant werd ontwikkeld. Dezelfde grondtonen zijn trouwens dezer dagen te vinden in de wijze waarop in Brabant een balans tussen het economische, het sociale en het ecologische wordt gevonden.

Een dergelijke nadruk op verbondenheid en vernieuwingskracht zijn we, denk ik, een beetje kwijtgeraakt. Het zou in dat verband nuttig zijn om het katholieke denken weer wat meer systematisch en uitgebreid te onderwijzen op onze universiteiten. Veel van wat in de katholieke traditie aan opvattingen over wijs bestuur van de samenleving is te vinden (een traditie die teruggaat op de traditie van Thomas van Aquino en Augustinus) is nog zo verrassend actueel.

Maar we vergeten dat door onze chronocentristische houding; we denken soms dat alles in onze tijd voor het eerst gebeurt. Systematische reflectie op de traditie waar je vandaan komt, leert dat dit toch wel wat anders ligt. Om te weten waar je naar toe wilt, moet je weten waar je vandaan komt. Er schuilt veel wijsheid in de traditie. Je moet het waardevolle daarvan niet zomaar wegspoelen. Er bestaat niet voor niets het spreekwoord 'Wie met de tijdgeest trouwt is snel weduwnaar'. Maar zo'n bezonnen houding past bepaald niet bij de managementstijl van tegenwoordig. Besturen is in onze tijd veel te veel haastig en leeg management geworden. Ketens worden gekoppeld,

maar soms komt het er echt meer op aan mensen met elkaar te verbinden. Er heerst een benadering waarin de nuttigheid en niet de normativiteit, de processen en niet de problemen, de modellen en niet de mensen, het controleren en niet het leren, de doelmatigheid en niet de doelstellingen, de functionele rationaliteit en niet de substantiële rationaliteit het bestuurlijke ethos zijn gaan domineren.

Maar er is, geloof ik, wel sprake van een *change in the weather*. We komen nu weer in een tijd waarin we weer onder ogen durven te zien dat politiekbestuurlijke elites ook in sociaal-culturele en normatieve zin richting moeten wijzen aan de samenleving. We lijken het taboe van de jaren zeventig en tachtig voorbij. Eindelijk! Een visie die de toekomst van de samenleving slechts weet te verbeelden als de doelmatige aggregatie

.....
Een visie die de toekomst van de samenleving slechts weet te verbeelden als de doelmatige aggregatie van louter individuele preferenties gaat uit van een halfzijdig verlamd mensbeeld
.....

van louter individuele preferenties is eenzijdig, en gaat uit van een halfzijdig verlamd mensbeeld. In mijn ogen domineert in de huidige elite een wat eenzijdig ethos, dat ervan uitgaat dat met een nadruk op economie en efficiency het verhaal over de toekomst van de samenleving wel is verteld. Daarmee wordt de leiderschapsopdracht teveel een opdracht voor managers, en vershraalt het publieke domein.

Gelukkig zijn er ook tegenbewegingen:

de klassieke zuilen, of wat daarvan over is, proberen zich, nu vermomd als netwerk, weer te herstellen. Identiteitsgebonden organisaties die door een technocratisch aangeblazen wind zijn grootgefuseerd, en daarmee hun ziel soms jaren kwijtraakten, vinden die allengs weer terug, omdat ze zien dat ze zonder bezieling in het publieke domein niets te zoeken hebben. Daarbij ontdekken ze overigens dat simpele tegenstellingen tussen groot- en kleinschaligheid niet productief zijn, en dat die kunnen worden overwonnen door slimme vormen van verknoping en verbinding.

Welke andere oriëntaties zijn nodig?

VAN DE DONK Een eerste heroriëntatie is nodig om voorbij te komen aan de misvatting dat het bij leiderschap uitsluitend om nationaal leiderschap zou gaan. Het gaat met Nederland niet goed als het met de wereld slecht gaat. We maken — meer dan doorgaans tot ons doordringt — deel uit van een wereldgemeenschap: als het daarmee niet goed gaat, kan het met ons ook niet goed gaan. Katholieken hebben daar, omdat ze zo expliciet deel uitmaken van een wereldkerk, geloof ik, wat meer oog voor, zouden dat althans moeten hebben. Zij hebben op grond daarvan ook twijfels bij het belang van een duidelijke Nederlandse identiteit en de nationale canon. Er is, vanuit katholiek perspectief, altijd sprake van een gedeelde en meervoudige identiteit. Je bent lid van de wereldkerk, deelgenoot van een wereldgemeenschap en Nederlander. Juist die ultramontaanse oriëntatie is hier te lande altijd al verdacht gevonden. Je moet kiezen, we horen het ook dezer dagen weer. Een meervoudige identiteit is een probleem. Ik zou zeggen: zoiets is onvermijdelijk, en vooral een belangrijke kans in onze samenleving.

Alsof katholieken vazallen van Rome,

slaafse onderdanen van de Romeinse hiërarchie zouden zijn. Een dergelijk beeld valt vooral op door een al even weinig welwillende als geïnformeerde interpretatie van de katholieke traditie. Het is bepaald niet adequaat om de katholieke kerk slechts als een top-downorganisatie te zien. Juist de katholieke traditie kent een dynamische geschiedenis van subtiel verschil en veerkrachtige variëteit, van concurrerende elites en onderscheiden congregaties, denk aan de dominicanen, de franciscanen, de norbertijnen en de karmelieten, om er slechts een paar te noemen. In alle eenheid is er een enorme verscheidenheid. Juist die pluriformiteit van de traditie, en alle discussies die daarbij horen, is wezenlijk voor de vitaliteit en veerkracht ervan. Een traditie van variëteit en verschil is wezenlijk voor een samenleving die zich op een veel meer heterogene toekomst moet voorbereiden.

De tweede vernieuwing van oriëntatie is gelegen in de noodzaak de notie van leiderschap te bevrijden van het gulzige jargon van de manager en de daarmee verbonden, eenzijdige economische rationaliteit. Een merkwaardige tegenstelling doemt op. Juist nu men er in veel sectoren van de economie achterkomt dat vertrouwen en een bredere maatschappelijke oriëntatie onmisbaar zijn voor een duurzame bedrijfsvoering, worden hele sectoren van publieke en maatschappelijke zorg gegijzeld in systemen van leiding en sturing, die in hun nadruk op prestatiemeting en economisch rendement vervreemden en verkillen. In ons WRR-rapport *Bewijzen van goede dienstverlening* hebben we gewezen op de verstikkende dictatuur van de middelmaat die daarvan het gevolg is en op de al even weinig verheffende als betekenisvolle afrekeningen in het professionele circuit. Het is goed om te weten of de dingen goed gaan. Maar de vraag die hoort bij leiderschap — of eigenlijk wel de goede

dingen worden gedaan — komt nauwelijks meer aan de orde.

U vindt die eenzijdige economische oriëntatie misleidend?...

VAN DE DONK Ja. Zo heb ik ook altijd bezwaar gemaakt tegen de gelijkstelling van burger en klant. Ik vind niet dat je klant moet worden genoemd om recht te hebben op een fatsoenlijke behandeling. Maar vooral mist het woord klant precies dat wat in veel publieke dienstverlening van groot belang is: het relationele karakter van veel van de diensten die daar worden aangeboden. Het katholieke denken is fundamenteel gemeenschapsdenken, zorgen doen we voor elkaar, zorg vindt plaats in kwetsbare relaties. Zorg is geen product, maar een ontmoeting. Een organisatie is in deze optiek ook op te vatten als een gemeenschap die met elkaar iets tot stand moet brengen en waarbinnen iedereen zo zijn verantwoordelijkheid heeft. Stel je een verzorgingstehuis voor waar de directeur zegt: ‘We hebben heel veel zieken vandaag, kunnen we gezamenlijk de tafel dekken?’ Dan maakt het nogal wat uit of je daar als klant of als medebewoner zit. Het is merkwaardig voor een klant om een helpende hand uit te steken (de klant is immers koning), maar het is als bewoner van een huis al vanzelfsprekender om dat wél te doen. Als medebewoner ben je op het functioneren van het geheel aanspreekbaar.

De publieke dienst wordt vergiftigd met een ethos dat burgers als klanten ziet. Maar ambtenaren zijn er natuurlijk niet alleen om te doen wat burgers wensen, en dat geldt ook voor politici. Zij hebben, net als veel andere professionals, behoefte aan een duidelijke, normatieve oriëntatie en een ethos dat hen duidelijk in hun professie ondersteunt. Zij zijn het geschuif met cijfers en papier zat, los van de vraag: waarom doen we dit? De

zinloosheid van een puur functioneel-rationele oriëntatie geeft veel verdriet op de werkvloer. Daarom slaat het debat in onderwijs en zorg ook zo aan.

Managers, zo heb ik gemerkt in de reacties op mijn Bilderberglezing, zoeken op dit moment sterk naar een andere identiteit & oriëntatie dan de puur instrumentele. Velen zijn op zoek naar relationelere vormen van leiderschap. Ik merk het ook in de *business school* waar managers voor non-profitsectoren worden opgeleid. Ze zijn meer dan een aantal jaren geleden op zoek naar de normatieve componenten van hun werk, en ze vragen steeds meer ook om een programma dat op hun persoonlijkheidsontwikkeling is gericht. Met managementtechnieken alleen komt men er niet, mist men zelfs soms precies het punt waar het in dergelijke organisaties echt om gaat.

* * *

De katholieke leiderschapsstijl is om tegenstellingen niet op de spits te drijven. Je moet jezelf kunnen relativiseren om de verbindingen met anderen goed te kunnen maken. Anderen noemen dat al snel vaag of zelfs onbetrouwbaar. Maar echt, soms moet je discussies niet al te principieel willen voeren, omdat je weet dat er dan meer kapot gaat dan je lief is. Neem het debat over religie en publiek domein. Het is waarschijnlijk niet productief om dat op het scherpst van de snede te voeren. Dan kom je er nooit uit. Het ligt daar meer voor de hand te werken vanuit deugden als prudentie en pragmatiek, voorzichtigheid en het heel laten van mensen. Dát is in de katholieke traditie wezenlijk. Dit snappen buitenstanders soms niet. Je zult zelfs bij wezenlijke verschillen niet snel de neiging hebben de club te verlaten en een eigen kerk te stichten. Bij ons is erbij blijven belangrijk, ondanks de fundamentele meningsverschillen. We zijn niet zo gewend om te denken in tegenstellingen.

VERBINDEN ALS VOORWAARDE EN FUNCTIE VAN DE VERZORGINGSSTAAT

Wat betekent deze leiderschapsopvatting voor uw visie op de verzorgingsstaat?

VAN DE DONK Ik vind het de wijsheid van de katholieke traditie, dat die altijd in verbindingen denkt en niet in tegenstellingen. Dat is cruciaal. Iedereen die de nieuwe economische orde van sociale zekerheid denkt als in tegenstelling tot de staat en markt, miskent precies het punt dat het voortdu-

.....
.....
*Ik vind het de wijsheid van
de katholieke traditie, dat die
altijd in verbindingen denkt en
niet in tegenstellingen*
.....
.....

rend gaat om het managen van de verbindingen tussen die twee.

Per saldo moet je het systeem afrekenen op de mate waarin de creatieve verbindingen tot stand worden gebracht. Het is één van de centrale functies van de verzorgingsstaat die we hebben benoemd in het WRR-rapport *De verzorgingsstaat herwogen*. Verbinden is een functie van de verzorgingsstaat en tegelijkertijd een bestaansvoorwaarde ervan. Verzorgingsstatelijke arrangementen kunnen alleen bestaan als mensen zich verbonden voelen met elkaar. Collectieve verbondenheid draagt bij aan een gedeeld besef van de billijkheid van individuele bijdragen die het directe eigen belang overschrijden, en die zijn gebaseerd op een breder besef van wederzijdse kwetsbaarheid en afhankelijkheid. Natuurlijk vinden we daarmee niet dat de overheid alles moet doen. Het gaat ook om vermogen tot verbindingen in de samenleving. De analyse is dat het vermogen tot verbinden in de toekomst meer onder druk

zal komen te staan door een globaliserende wereld, een vergrijzende bevolking en voortdurende migratie en differentiatie tussen burgers. Goede verbindingen komen tot stand wanneer groepsgrenzen doordringbaar worden, verschillen tussen mensen als legitiem en interessant worden beschouwd en als er contact is tussen mensen onderling, zodat echte ontmoetingen de makkelijke sjablonen doen ontdoeien.

Hoe kan die verbindende functie dan concreet worden versterkt?

VAN DE DONK Ik denk dat daarvoor de lokale *civil society* (inclusief kerkgenootschappen, ondernemende corporaties en vitale buurten) een meer aangewezen set van instituties levert dan een sturende overheid. Let wel, ik maak hier geen tegenstelling: ze zullen het samen moeten doen, de burgers,

Literatuur

WRR (2006), *De verzorgingsstaat herwogen. Over verzorgen, verzekeren, verheffen en verbinden*. Amsterdam University Press

Wim van de Donk, 'Geroepen tot verantwoordelijkheid: over de risico's van een gesloten bron' in: *Bezielde Verband, Adelbert-Vereniging 1934-2005*, p.13-39.

Wim van de Donk, Bilderberglezing (2006). *Over leiderschap en burgerschap, best belangrijk!* Zie www.vno-nw.nl onder: Dienstverlening & Bilderbergconferentie.

de overheid en de instituties van de *civil society*. Maar daar waar die laatste is weggezaakt, heeft de overheid een taak dat maatschappelijke weefsel te herstellen — het subsidiairiteitsbeginsel wijst dwingend een richting. Sociaal kapitaal, het vermogen tot verbinden en bruggen bouwen: het komt er niet wanneer de burger slechts in zijn hoedanigheid als kiezer of consument wordt aangesproken. De Wet maatschappelijke ondersteuning kan daarvoor een belangrijke hefboom worden, als lokale bestuurders althans de moed op kunnen brengen de omvangrijke budgetten slim de samenleving in te sturen, in plaats van ze aan te wenden voor de vorming van lokale bureaucratieën. Want die zullen zich voorspelbaar toeleggen op formuleren en Europese aanbestedingen, die bijna automatisch een voorkeurspositie geven aan al even anonieme als grootschalige dienstverleners.

Nederlandse politiek is een groot intellectueel zwart gat

In gesprek met Rob Riemen

door *Frank A.M. van den Heuvel*

Redacteur CDV

CDV sprak met ROB RIEMEN, oprichter en directeur van het aan de Universiteit van Tilburg gevestigde Nexus Instituut, over de intellectuele elite en haar rol in de samenleving. Het Nexus Instituut bestudeert het culturele erfgoed in zijn kunstzinnige, levensbeschouwelijke en filosofische samenhang, om aldus inzicht te bieden in eigentijdse vragen en uitdagend vorm te geven aan het cultuurfilosofische debat. Riemen hunkert naar een echte waardering van Europese humanistische cultuur op Europese schaal, waarbij recht gedaan wordt aan historie, waarden en intellectuelen. –

In deze CDV-uitgave, Noblesse oblige, stellen we ons de vraag wie op dit moment in Nederland, in Europa de elite is en wat ze voorstelt. Wat is haar rol en hoe vult ze die in. Onlangs heeft CDA-leider Jan Peter Balkenende in zijn boek met brieven aan bekende Nederlanders ook een brief geschreven aan schrijver Harry Mulisch. Hierin roept hij de culturele elite van Nederland op tot een debat met intellectuele vergezichten. Hij mist het intellectuele debat in Nederland. Het gaat te vaak over

technische en praktische zaken en te weinig over zaken achter de horizon.

RIEMEN Wanneer we de elite en haar rol bespreken is het van belang te definiëren over welke elite we het hebben. Er zijn verschillende soorten elites. Hebben we het over de top-200 van *de Volkskrant* met oud-minister Brinkman als nummer één? Het gaat in dit gezelschap om machtige mannen, die met name afkomstig zijn uit het bedrijfsleven en machtiger zijn dan de politici. Deze mensen zijn echter geen intellectuelen. Dan kunnen we meteen de vraag stellen: is er wel een Nederlandse intellectuele elite? Nederland is anti-intellectualistisch. Nederland heeft geen echte intellectuele traditie. In de terminologie van Virginia Woolf: het debat in Nederland is hoofdzakelijk het debat van de *middle brow*, journalisten, columnisten, de zogenaamde opinieleiders... We hebben in Nederland geen Habermas en Fest, geen Isaiah Berlin en Kolakowski. Ja, in het verleden hadden we deze grootheden met mensen als Menno ter Braak, Du Perron, Johan Huizinga en Anton van Duinkerken.

FOTO: ROBERT GODDIJN (UPA PHOTO)

Dan is het natuurlijk de vraag waarom Nederland geen intellectuele traditie heeft. Zeker in het verleden had Nederland intellectuelen die in de voorhoede zaten van intellectueel Europa: Spinoza en Erasmus, om er enkelen te noemen.

RIEMEN Erasmus heeft nauwelijks in Nederland gewoond en Spinoza was nu al lang naar Portugal gevlucht. Feit is dat Nederland, net als de Verenigde Staten, niet echt een intellectuele traditie heeft. Richard Hofstadter heeft in zijn klassieke boek over het Amerikaanse anti-intellectualisme gewezen op de rol van religie en commercie. Religie houdt niet van tegenspraak en commercie is überhaupt niet in intellectueel debat geïnteresseerd. Mijns inziens is het in dit land van dominees en kooplieden niet veel anders.

Ook in de jaren zestig heeft de intellectuele elite verraad gepleegd. Het enige dat mijns inziens het bestaan van een intellectu-

eel rechtvaardigt, is zijn verantwoordelijkheid voor de betekenis van woorden, voor de wereld van de ideeën en de adel van de geest. Als hoeder van de beschaving is het zijn primaire verantwoordelijkheid om het beste van het menselijk leven te duiden en in het publieke domein te verdedigen. Kennis van waarden overdragen, inzicht verschaffen. Het wezen van het Europese humanisme is dat het leven een oefening is in het cultiveren van de menselijke ziel, er weliswaar absolute waarden zijn maar dat niemand die universele waarden in pacht heeft. Het zijn deze fundamentele noties die we zijn kwijtgeraakt en wat we over hebben gehouden is politisering, vercommercialisering en vulgarisering.

Hoe zit het dan met de kabinetten-Balkenende? Balkenende heeft in het kader van het Nederlands EU-voorzitterschap het Nexus Instituut gevraagd een serie Euro-

pese debatten te organiseren over wat nu nog de relevantie is of kan zijn van het Europese beschavingsideaal.

RIEMEN Mijn probleem is dat de politiek de afgelopen decennia dankbaar gebruik heeft gemaakt van het 'verraad der intellectuelen' en geen enkele poging heeft ondernomen om de Europese cultuur te cultiveren, een intellectuele traditie een kans te geven, werk heeft gemaakt van het cruciaalste maatschappelijke vraagstuk waarmee we nu worden geconfronteerd: zullen we erin slagen om de 400 miljoen mensen die binnen de EU wonen zich óók een Europese identiteit eigen te laten maken. Ook de kabinetten-Balkenende hebben in dit opzicht helemaal niets bijgedragen. Er is op geen enkele wijze geïnvesteerd in cultuur en onder-

.....
.....
Het verraad van de politieke elite is even destructief als het verraad der intellectuelen
.....
.....

wijs, in Europees burgerschap. Het is dit dat ik het verraad van de politieke elite zou willen noemen, en het is even destructief als het verraad der intellectuelen. En het door Balkenende en Atzo Nicolaï mogelijk gemaakte Europese debat is paradoxaal genoeg een droeve illustratie van mijn stelling. Voorop staat dat het een uniek en buitengewoon moedig besluit was van Balkenende om voor het eerst in de parlementaire geschiedenis een intellectueel debat over de Europese identiteit niet alleen te faciliteren, maar daar zelf een rol in te spelen en een prominente plaats in het voorzitterschap van de EU te geven. Ik weet nu dat Balkenende zelf zeer goed in de gaten heeft hoe essentieel dit debat is, en zoals hij zelf in zijn openings toespraak zei: 'Als de EU enkel en alleen een

economische identiteit mag hebben, dan zal er geen toekomst voor zijn. De EU moet ook, of beter: vooral, een culturele en geestelijke identiteit zijn.' Honderdzesestig intellectuelen uit de hele wereld hebben eraan meegedaan; we konden rekenen op de steun van Barroso, Blair, Chirac, nieuwe lidstaten en zelfs Poetin heeft op zijn manier interesse getoond. Het verslag is naar alle leden van de Tweede en de Eerste Kamer en het Europees Parlement gestuurd. Aantal reacties: nul! Initiatieven om uitvoering te geven aan onze conclusies die de kern vormen om onder meer het integratie vraagstuk op te lossen: nul! Kortom, als dan op hoog internationaal niveau een debat wordt gevoerd, dat over de echte vragen van de toekomst gaat, dan tref je in de Nederlandse politieke wereld een groot intellectueel zwart gat, van links tot rechts. Er waren op onze slotbijeenkomst in Rotterdam meer dan duizend mensen uit het hele land. Wie waren er niet? De Nederlandse parlementariërs. Ik ben niet verbaasd over de uitslag van het referendum. Maar de situatie is zorgwekkend en veel tijd rest ons niet meer. Nogmaals, de vragen van de toekomst zullen veel minder gaan over economische vraagstukken (het klassieke links-rechts thema) maar veel meer over identiteit: wie zijn wij? Waar staan wij voor? Wat bindt onze samenleving? Wie is hier welkom? Wie willen wij zijn? De kostbare les die na een eeuwenlange bloedige Europese geschiedenis is geleerd, is dat alleen de idee Europa en een cultivering van de hoogste Europese geestelijke waarden dit continent kunnen behoeden voor nog meer burgeroorlogen. Maar we hebben in een halve eeuw niets serieus ondernomen om ons die identiteit eigen te maken. En nu zien we weer het omgekeerde: identiteiten worden kleiner, meer etnisch, meer gericht op een groep dan op het bredere verband. De identiteitsretoriek van een Rita Verdonk is zo beschamend

dom. Dom en gevaarlijk, want het leidt uiteindelijk tot een Balkanisering van Europa en we weten wat daarvan de consequenties zijn. We moeten af van dat geestelijk beperkende economische paradigma, alsof dat ons het kader kan bieden om de grootste problemen op te lossen. Quod non.

Als we dit alles horen, dan is het wel droevig gesteld met Nederland, Europa en de politiek. Is dit terecht cultuurpessimisme?

RIEMEN In de eerste plaats deel ik de visie van Karl Popper dat er geen historische wetmatigheden bestaan. In die zin ben ik dan ook geen cultuurpessimist, net zo goed als ik nooit een cultuuroptimist zal zijn. Het is mijns inziens nogal onnozel om te geloven dat er in de geschiedenis 'wetten' regeren. Ik kan iedereen in dit kader aanraden om de nieuwste vertaling van Tolstoj's *Oorlog en Vrede* te lezen. Hij maakt hetzelfde punt. Maar dat neemt niet weg dat er telkens weer kritisch moet worden gekeken naar waarin we als maatschappij zijn gaan geloven; wat zijn daarvan de premissen en de consequenties. Ik vind het geloof – want het is een geloof – er kan nooit meer oorlog in Europa komen, op een gevaarlijke wijze naïef. De implicatie is namelijk dat de afgelopen zestig jaren de menselijke natuur in dit deel van de wereld is veranderd en dat door deze miraculeuze genetische verandering wij op eens vredelievende non-agressieve wezens zijn geworden. Ik zou zeggen: kijk nog eens televisie en je weet wel beter. Juist het feit dat we al zestig jaren vrede hebben, zou ons extra alert moeten maken. Freuds *Unbehagen der Kultur* geldt in elk opzicht ook voor onze samenleving. En in dat opzicht is het wederom zo kortzichtig van de politieke klasse om zich alleen druk te maken over welvaart en veiligheid. Huizinga heeft al uitgelegd dat welvaart en veiligheid essentiële randvoor-

waarden zijn, maar nimmer het wezen van een beschaving kunnen vormen; zij zijn geen rem tegen nihilisme, decadentisme, populisme, en zelfs niet tegen terrorisme. Wat Huizinga ook al heeft gezien: welvaart en macht zijn fenomenen die de mensen meer verdelen dan verenigen. Het is geen toeval dat juist de SP, die bij uitstek puur materialistisch en ook anti-Europees is, daarmee de internationale solidariteit laat varen.

Kan het Nexus Instituut een rol spelen bij het terugbrengen van het cultureel Europees ideaal?

RIEMEN We doen wat wij kunnen: een poging. Een van de dingen die we steeds weer trachten te realiseren, is de wereld van de ideeën te verbinden met de wereld van de beslissers en een open en serieus debat te laten plaatsvinden. Er zijn oud-politici die meedoen in dit traject, ook binnen Nexus: Bolkestein, Lubbers, Halberstadt, alle partijen zijn vertegenwoordigd. Zij zien dit als noblesse oblige. Balkenende onderkent dit ook, het is alleen zeer te wensen dat, mocht hij verder gaan regeren, de noodzaak van een Europees burgerschap en onderwijs in de eeuwenoude en kosmopolitische Europese cultuur tot de kern van kabinetsbeleid zal maken. Maar ook de politiek kan dit niet alleen. Zonder de serieuze media en zonder ook een veel grotere betrokkenheid van de economische elite hebben we niet veel kans.

Welke drie punten moeten de politici tijdens de kabinetsformatie oppakken?

RIEMEN Allereerst moet de dreigende btw-verhoging op boeken, voorgesteld door CDA en VVD, van de baan. Het is een schandalig, buitengewoon stompzinig voorstel. Boeken vormen het hart van onze cultuur en de echte boekhandels hebben het al moei-

Maria Barnas

's Avonds wordt het meest gehuild

Een dorp in Laos zag voor het eerst sinds twintig jaar mensen van buiten het dorp. De kleine cameraploeg deed de mannen huilen, de vrouwen huilen, de antilopen, gemzen, herten huilen en de palmen, de savannen, het grasland en moerassen huilen. De gids huilen, de tolk huilen, de cameramannen huilen.

Een veelgemaakte fout is dat huilfrequentie en de neiging om te huilen worden verward. Inmiddels zijn de objectieve huilsituaties, de emoties en sociodemografische factoren redelijk in kaart gebracht. 's Avonds wordt het meest gehuild.

En hoe gelijk het huilen klinkt. Cultuur- en grensoverschrijdend de hulpeloosheid die zo een uitdrukking vindt. Hoog en piepend aan een statief zolang er gedraaid wordt en soms zelfs zonder geluid.

Schrijver en beeldend kunstenaar (1973). Ze publiceerde de romans 'Engelen van ijs' ('97), 'De baadster' (2000) en de dichtbundel 'Twee zonnen' (2003) bij de Arbeiderspers. 'Twee zonnen' werd bekroond met de C. Buddingh'-prijs voor nieuwe Nederlandse Poëzie 2004. In het voorjaar van 2007 zal haar nieuwe bundel verschijnen.

Boeken

Leo Prick

Drammen, Dreigen, Draaien.

Hoe het onderwijs twintig jaar lang vernieuwd werd

Mets en Schilt | 2006 | 188 pp. | € 15,00 | ISBN 9053304614

Eenzijdige kijk op onderwijshervormingen overtuigt niet

door *Wim van de Camp*

Lid van de Tweede-Kamerfractie van het CDA en onderwijswoordvoerder in de periode 1986-2002

De zuurgraad van het boek van Leo Prick is hoog, voor de alfa's onder u: een lage pH-waarde.

Als Leo Prick het in dit land voor het zegen zou hebben, bestond het land nog uit klassieke ambachtsscholen, scholen voor lager huishoud- en nijverheidsonderwijs (lhno), ULO, HBS A en B en MMS'en.

Leo is altijd erg kritisch geweest over onderwijsvernieuwingen, ere wie ere toekomt! Maar de wereld achteraf zó beschouwen is en blijft gemakkelijk.

De manier waarop hij de onderwijssocioloog prof.dr. Han Leune afrekent¹ en zijn liefde betuigt voor de onderwijsvisie van Bart Tromp² zijn daarvan sprekende voorbeelden.

Ook de manier van denken over vmbo-leerlingen is kenmerkend voor Leo Prick, maar onnodig simplistisch.³

* * *

Los van deze eenzijdigheid geeft het boek een interessante kijk op de onderwijsvernieuwingen van de afgelopen decennia. Welke dilemma's moesten worden opgelost, welke werden ontkend? Welke fouten werden er gemaakt en hoe werden die fouten al of niet opgelost? Zo bezien is het boek van Leo Prick een meer dan interessant tijdsdocument, waarin op een verantwoorde manier de onderwijsgeschiedenis van de laatste decennia wordt beschreven.

* * *

Voor een nadere analyse van het boek van Prick is het van belang eerst iets meer te weten over de onderwijshervormingen in de jaren tachtig van de vorige eeuw.

Er waren inderdaad meer dan serieuze maatschappelijke discussies over onderwijs eind jaren zeventig, begin jaren tachtig, ook wel samengevat onder de term 'constructieve onderwijspolitiek'. Dit in tegenstelling tot de zogenoemde 'distributieve onderwijspolitiek' waarbij de rijksoverheid vooral financiële middelen mocht toedelen.

Het vertrouwen in de maakbaarheid van de samenleving, het onderwijs en daarmee

van de leerling was inderdaad veel groter dan in de huidige tijd. En dat was niet alleen een sociaal-democratische aangelegenheid. Mede als uitvloeisel van de hervormingsgezinde jaren zestig vonden veel pedagogen, onderwijsorganisaties en politici dat het beter kon met het voortgezet onderwijs in Nederland.⁴ De bewindslieden Van Kemenade en Deetman presenteerden in de nadagen van het kabinet-Van Agt/Den Uyl (1982) de Nota Voortgezet Basis Onderwijs, een voorloper van de latere basisvorming. Ook latere kabinetten met CDA-deelname vonden dat er wat moest gebeuren met de eerste fase van het voortgezet onderwijs. Kennis en beter onderwijs, eerlijk en meer

.....
*De basisvorming is niet alleen
het product van sociaal-
democratische drammers*
.....

toegankelijk maken voor grotere groepen in onze samenleving was het centrale uitgangspunt.

Gelukkig erkent ook Leo Prick dat er een wetenschappelijke onderbouwing is te geven voor deze 'politiek-maatschappelijke' benadering van het onderwijs.⁵ Maar het kost hem de nodige moeite dit op te schrijven.

De basisvorming en ook de latere hervormingen in havo/vwo en vmbo zijn niet alleen maar producten van sociaal-democratische drammers.

* * *

Het is jammer dat Leo Prick hét onderwijscompromis van het regeerakkoord Lubbers/Kok (1989) niet nader heeft geanalyseerd: de basisvorming is namelijk geen schooltype, dat deed immers te veel denken aan de door het CDA niet gewilde middenschool, maar een onderwijsinhoud, zo veel mogelijk gelijklopend voor alle leerlingen in de eerste

fase van het voortgezet onderwijs. Met dit compromis werd in de schier eindeloze discussie over de middenschool een grote stap voorwaarts gezet. De discussie verkeerde immers al decennia lang in een patstelling.

* * *

In zijn boek legt Leo Prick omstandig uit tot welke mislukkingen de definitieve basisvorming heeft geleid, maar, nogmaals, in mijn ogen doet hij dat erg eenzijdig. Door de invoering van de basisvorming en de daaraan gekoppelde schaalvergroting is er de afgelopen twintig jaar een onderwijsvorming tot stand gekomen die haar weerga niet kent. En de maatschappelijke ontwikkelingen vroegen daar ook om.

Onderwijsveld en politiek hebben tussentijds echter ook meer keren ingegrepen en bijgesteld, niet blind voor de vele signalen uit het veld. Dat betekent dat ons voortgezet onderwijs er nu geheel anders en beter uitziet dan de oorspronkelijke plannen en opzet uit 1990. Karin Adelmund en Maria van der Hoeven hebben dat efficiënt en weloverwogen gedaan.

* * *

Maar Leo Prick gelooft eenvoudigweg niet in deze ambitieuze benadering van de jaren tachtig en negentig. Zijn ondertoon is dat eigenlijk ook de Mammoetwet (1965) te modern is geweest. Ook in 2006 is zijn adagium klassikaal onderwijs met een klassieke vakkenindeling en vooral veel enkelvoudige contacturen.

In dit opzicht sluiten zijn opvattingen goed aan bij de opvattingen van de huidige beweging Beter Onderwijs (in Nederland).⁶ Deze beweging pleit voor het herwaarderen van zogenoemd klassiek, klassikaal onderwijs. Deze beweging en Leo Prick onderschatten echter volledig hoeveel moeite het kost om de huidige generatie beweeglijke leerlingen in het voortgezet onderwijs, die rijk zijn opgevoed in een multimediale we-

B
O
E
K
E
N

reld, te boeien met (enkel) contacturen. Dat is vrijwel onmogelijk. De verworvenheden van het hierna nog te bespreken studiehuis hebben wat dat betreft nog niet aan actualiteit ingeboet.

* * *

De tragiek van de realiteit is dat de waarheid waarschijnlijk in het midden ligt.

Onze leerlingen, zeker de afgestudeerden van havo/vwo, worden internationaal vooral geprezen vanwege hun initiatiefrijke manier tot samenwerken; methodologisch weten zij kennis te vinden. Zij zijn onderzoekend, uitdagend en nieuwsgierig, volgens de maatstaven van andere culturen soms te veel en te snel. Bij Wiskunde en Natuurkunde Olympiades eindigt Nederland steevast in de hoogste regionen. Wij hebben eerder een kwantitatief (aantallen afgestudeerden) dan een kwalitatief probleem.

Toch moet het vakinhoudelijk beter, daar hebben Prick en de beweging Beter Onderwijs zeker een punt. Om kennis te kunnen vinden heb je ook kennis nodig, niet alleen methoden. Ook het voortdurende gemilimeter met 5,61 punt in het Nederlandse onderwijs, dat dan vervolgens wordt afgerond tot een voldoende en uiteindelijk tot een diploma leidt, is voor mij een bron van ergernis.

* * *

De maatschappelijke taken van de hedendaagse school worden door Prick en de zijnen volstrekt miskend. Binnen de klassieke CDA-ideologie mag de school geen opvoedingsinstituut zijn. Maar wat doe je als leerkracht als je ziet dat je leerlingen thuis onoverkomelijke maatschappelijke problemen hebben? Of die nu etnisch, familie- en opvoedingerelateerd, financieel of anderszins zijn. De zogenoemde 'Rotterdamse aanpak' en het concept van de 'brede school' kunnen niet maar eenvoudig uit de Nederlandse samenleving worden geschrapt.

Dit kan misschien wel bij homogene groepen witte havo/vwo-leerlingen, maar zeker niet bij de veelkleurige diversiteit aan vmbo-leerlingen, waarvan we vinden dat de volgende generatie ook een havo/vwo-diploma mag gaan behalen.

* * *

Helaas zijn er met de basisvorming fouten gemaakt. Sommige leraren en leerlingen zijn daar inderdaad de dupe van geworden. Daarentegen is er veel bereikt. De leer- en lesmethoden van het voortgezet onderwijs zijn grondig vernieuwd, de informatisering van het voortgezet onderwijs is vrijwel geruisloos verlopen en de vakken verzorging en maatschappelijke vorming hebben de voor onze multiculturele samenleving broodnodige verbreding gebracht.

* * *

De kijk van Leo Prick op het vmbo vind ik ronduit beschamend. Velen delen zijn mening dat de toenmalige basisvorming voor dit type leerling te theoretisch was, ik ook. Maar in een hoogwaardige technologische samenleving als de onze hebben ook vmbo-leerlingen een stevige portie theoretische kennis nodig. Denk daarbij aan de immer voortschrijdende techniek op bouwplaatsen en in autogarages.

De discussie zou veel meer moeten gaan over de pedagogisch-didactische methoden waarop die theoretische kennis aan dit type leerling kan worden aangeboden en dat hebben we met z'n allen de afgelopen jaren verzuimd. Nu pleiten voor de alom geroemde ambachtsschool met hamer en schuifmaat, is een onverantwoorde simplificering van de vmbo-leerling.

* * *

Ook het idee dat allochtone leerlingen beter af zouden zijn met een praktisch gericht vmbo is een groot misverstand. Juist de eerste generaties, in Nederland geboren, allochtone leerlingen wilden bij sterke

voorkeur een *white collar*-baan (met mavo of havo) en geen *blue collar*-baan (in de bouw of de techniek). Die laatste banen en opleidingen deden immers te veel denken aan hun ouders, zijnde gastarbeiders, en dat wilden de eerste en tweede generatie niet meer.

Gelukkig zien we het laatste decennium dan ook steeds meer allochtone leerlingen een havo/vwo-diploma behalen.

* * *

Dan het havo/vwo. De hervormingen die in deze schooltypen hebben plaats gevonden, kunnen evenmin op de instemming van Leo Prick rekenen. Bij havo/vwo is inderdaad wel iets opmerkelijks aan de hand, maar anders dan Leo Prick veronderstelt.

Begin jaren negentig kwam Jan Veldhuis, de toenmalige voorzitter van het College van Bestuur van de Rijksuniversiteit Utrecht, bij de Tweede-Kamerfractie van het CDA op bezoek. Let wel, de economie destijds vertoonde achteruitgang en er was een overschot aan hoger opgeleiden.

Hij en anderen uit de wereld van universiteiten en hoger beroepsonderwijs vonden dat er een eind moest komen aan de vele ongestructureerde vakkenpakketten⁷ in havo en vwo, het vak wiskunde I of Wiskunde A moest verplicht worden en er diende een meer 'wetenschappelijk geïnspireerde' selectie van leerlingen te komen. Maar bovenal moesten de leerlingen leren zelfstandig te werken en met name ook samen te werken. Deze wens is later vorm gegeven in het zogenoemde studiehuis.

Bij het vormgeven van de profielstructuur in havo/vwo is inderdaad de fout gemaakt daarin te veel kleine vakken op te nemen. De politici, onder wie ondergetekende, hebben onvoldoende weerstand geboden aan de ijzersterke lobby van de vele verenigingen van vakdocenten.

Bovendien hebben wij toentertijd volstrekt onderschat dat de vindingrijke leer-

lingen van havo en vwo hun werkstukken op internet al googelend samenstelden.

* * *

Eind jaren negentig echter kwamen diezelfde universiteiten en hbo-scholen, samen met de leerlingen van havo/vwo, in verzet tegen de aangescherpte eisen op beide schooltypen. Door de verscherpte eindexameneisen daalden de studentenaantallen, terwijl de economie sterke behoefte had aan meer hoger opgeleiden. Mede onder demografische invloeden zag het hoger onderwijs het aantal studenten in getal afnemen.

De hervormingen in havo vwo werden onder deze maatschappelijke druk gedeeltelijk teruggedraaid, wat Leo Prick⁸ min of meer toejuicht; en dat kan ik dan weer niet begrijpen.

* * *

En vervolgens de discussie over de schaalvergroting in het Nederlandse onderwijs.⁹

Is die in de jaren negentig van de vorige eeuw te ver doorgeschoten? Ja, daar heeft Leo Prick zonder meer een punt.

Maar had er dan in de jaren tachtig niets moeten gebeuren? Zouden wij nu nog ver-

.....

*Maatschappelijke
ontwikkelingen vragen een
voortdurende aanpassing en
bijstelling van het onderwijs in
Nederland*

.....

der kunnen met mavo- en vbo-scholen van 240 leerlingen en zelfs kleiner? Neen, absoluut niet.

De vele investeringen in computerlokalen, andere moderne leermiddelen, het meer efficiënt inzetten van leraren en hun lessen en de benutting van sportfaciliteiten, dat zijn immers allemaal factoren die een

B
O
E
K
E
N

grotere schaal vergden. En dat wil Leo Prick eenvoudigweg niet zien.

Opmerkelijk is dat het woord 'veiligheid' in het boek van Prick niet voortkomt. En dat woord is heden ten dage nu juist één van de belangrijkste motieven om de schaalvergroting in het voortgezet onderwijs op een aantal punten terug te draaien.

* * *

Tot slot dit: Leo Prick wekt in zijn boek zo nu en dan de indruk dat politici het voortgezet onderwijs in Nederland verkwanselen.¹⁰ Dat is niet juist. Zo werp ik de gedachte verre

van mij dat het CDA in het regeerakkoord van 1989 (Lubbers/Kok) onderwijshervormingen 'aangeboden' zou hebben voor hervormingen in de WAO en de Ziektewet.¹¹ Na de kabinetten-Lubbers I en II waren wij er nog steeds van overtuigd dat de eerste fase van het voortgezet onderwijs hervormd diende te worden. Maatschappelijke ontwikkelingen, technologisch en internationaal, vragen een voortdurende aanpassing en bijstelling van het onderwijs in Nederland. Wie dat niet wil erkennen, blijft een roepende in de woestijn.

Noten

- 1 p. 59
- 2 p. 75
- 3 p. 116, 'laat ze snel sleutelen aan auto's, maak ze eerder wegwijs in de elektrotechniek'.
- 4 Zie ook het destijds spraakmakende advies van de WRR *basisvorming in het onderwijs* d.d. 22 januari 1986

- 5 p. 29
- 6 Zie het NRC-artikel van Ad en Marijke Verbrugge d.d. 3 juni 2006
- 7 p. 80, de zogenoemde pretpakketten
- 8 p. 123
- 9 pp. 47, 48 en 88
- 10 p. 127, waar ik zelf een schrobbering mag ondergaan
- 11 p. 55

Martin Sommer
Onder onderwijzers en andere gemengde berichten

Amsterdam, Meulenhoff/de Volkskrant | 2006 | 285 pp. | € 17,50 | ISBN 90290 7791 3

Alleen het signaleren van onbehagen is niet voldoende

door *Anneke Lugtigheid*

Lerares Frans

Het in juni 2006 verschenen boek van Martin Sommer is een verzameling 'gemengde berichten', die hij tussen 2004 en 2006 heeft gepubliceerd in de Volkskrant. De benaming is duidelijk afgeleid van het Franse 'faits divers'. Hij was vijf jaar lang correspondent voor de Volkskrant, standplaats Parijs. In het nawoord beschrijft hij hoe hij ertoe is gekomen deze 'Gemengde Berichten' te schrijven. Na zijn terugkeer bleek de overgang wel erg groot: niet alleen het inruilen van de 'mooie lunches' voor weer 'koude boterhammen', maar ook van de 'paleizen van macht' voor de 'grijze betonrotsen waarin onze ministeries zijn gehuisvest'. De grootste overgang was misschien echter wel dat hij als buitenlandcorrespondent veel vrijer was dan in Nederland. Over de grens beperkt een journalist zich niet tot de kale feiten, maar legt hij ook uit wat de context is, de

betekenis, en de politieke omgeving waarin de dingen zich onttollen. Hij schrijft hierover: 'Helaas heb ik het niet zelf verzonnen, het was collega Marc Chavannes van NRC Handelsblad die sprak van dit journalistieke genre als de nieuwsrepolysé — nieuws, reportage en analyse in één combinatiemenu.'

In Nederland lukte het hem maar moeilijk om zich de Nederlandse journalistieke mores eigen te maken. Verscheidene collega's vonden zijn stukjes veel te opiniërend en soms te stellig. Naar Sommers' idee zei de kritiek ook iets over de beperkte opvatting die hier in Nederland geldt over objectiviteit: voor analyse, zelfstandig denken of vermoedens is op de nieuwspagina's van Nederlandse kranten heel weinig plaats.

Sinds hij 'Gemengde Berichten' schrijft, gaat het beter, constateert hij. Het zijn stuk voor stuk tastende pogingen om uit te vinden hoe het zit, zonder dat er per se bewijs voor is, zonder dat er een voorlichter is gebeld voor bevestiging, zonder gezaghebbende uitspraken van hoogleraren of ministers, soms zonder hoor en wederhoor, soms op grond van niet meer dan een intuïtie. Ze horen niet thuis op de nieuwspagina's, er

B
O
E
K
E
N

zijn collega's die vinden dat ze evenmin bij de meningen horen, te tastend, te onzeker.

* * *

In Frankrijk had hij het een en ander gelezen over samenlevingen die door vertrouwen of door wantrouwen worden gekenmerkt. Hij citeert het boek *Trust* van Fukuyama en *La société de confiance* van de Franse politicus Alain Peyrefitte, die beiden Nederland stellen als voorbeeld van een vertrouwenssamenleving. Nederlanders waren altijd bereid iemand op zijn woord te geloven, tot het tegendeel was bewezen. Hij constateert dat ergens rond het jaar 2000 Nederlandse burgers zijn opgehouden de overheid zo maar te geloven, en, zo stelt hij, andersom gebeurde hetzelfde. Hij kwam er zelf achter dat hij na vijf jaar afwezigheid anders naar Nederland was gaan kijken. Hij zegt hierover: 'Ik kwam terug in Nederland als een argwanender journalist dan ik was vertrokken' en hij vervolgt: 'Het toeval wilde dat ik in Nederland mijn koffers uitpakte, precies een maand nadat Pim Fortuyn was doodgeschoten. Het was een vruchtbaar moment voor een wantrouwige grondhouding.' Met deze wantrouwige grondhouding, was de basis gelegd voor zijn gemengde berichten. Tijd om in het dagelijkse leven op zoek te gaan naar bevestiging van de ergste vermoedens over het falende onderwijsbeleid, de bureaucratisering van het nieuwe zorgstelsel en de uitkeringsfabriek u.w.v. Sommer laat zien hoe beleid van ministeries en van instellingsbesturen uitwerken op mensen die er voor de klas, achter het loket en in het ziekenhuis mee te maken hebben.

* * *

Het boek is onderverdeeld in zes categorieën 'Gemengde Berichten'. De titel van het boek verwijst naar het eerste deel, dat gaat over alle kommer en kwel in het onderwijs. Deze lezen stuk voor stuk lekker weg. Soms moet je erom lachen, andere keren denk je bij jezelf,

nou, nou, dat zal toch niet waar zijn. En als je de stukjes allemaal achter elkaar leest, wat natuurlijk niet de oorspronkelijke bedoeling is (één per dag lijkt me beter), dan wordt het soms wel wat teveel van het goede. Je krijgt het idee dat er in het onderwijs echt niets goed gaat. Ik herken veel van zijn verhalen. Ik noem een aantal onderwerpen: de hoge lesuitval, het mislukken van het studiehuis, het nieuwe leren. Of bijvoorbeeld het verbijsterende verhaal over de geldverspilling bij Hogeschool InHolland waar een bizarre bobocultuur lijkt te zijn ontstaan: de directeurs zijn naar St. Paul de Vence (Côte d'Azur) geweest om met elkaar te vergaderen.

Die cultuur aan de top, waarvan ik het bestaan dan maar voor waar aanneem, staat in schril contrast met het nieuwe beloningssysteem dat op diezelfde school werd ingevoerd, net zoals overal in het onderwijs. Dit betekende dat de functies in schaal 10, 11 en

.....
*Ik vraag me nog steeds af
waarom zijn de leraren niet
massaal gaan staken?*
.....

12 werden omgezet in LB-, LC- en LD-functies. In dezelfde instelling kregen de docenten de mededeling dat ze voortaan in plaats van in een schaal 12-functie, zouden worden geplaatst in een LB-functie. In feite is dat doodgewoon twee schalen lager en dus een onzichtbare, maar werkelijke degradatie. In het stukje 'Toeten noch blazen' schrijft Sommer daarover: 'Onder de nieuwe functiewaardering kan een "gewone" leraar niet verder komen dan ambtenarenschaal 10 (= LB). Wie onderwijsontwikkelaar wordt of een projectgroep coördineert, kan doorgroeien naar schaal 12 (= LD) Met dank aan de bond.' Ik vraag mij nog steeds af, waarom zijn leraren niet massaal gaan staken?

* * *

Veel schrijft Martin Sommer over ‘het nieuwe leren’. De voorbeelden die hij noemt zijn onder andere weer de Hogeschool InHolland en het roc. Hier volgen enkele citaten uit het stukje ‘Lerarendag’: ‘Op dit moment word je voor oude domkop versleten die niet meer wil veranderen als je kritiek durft uit te oefenen en dat zal ook zeker niet je carrière ten goede komen. Als docent begeleid je de student, bij het werken aan zijn of haar scriptie; van het onderwerp hoef je niets meer af te weten, want, inderdaad, al die informatie is toegankelijk op internet. De grote hogeschool waar ik werk (vijftienduizend studenten) en waar de onderwijsvernieuwing het verst is doorgevoerd, scoort het slechtst in de hbo-monitor. Rara, hoe kan dat?’

‘Ons roc is bezig met het nieuwe onderwijs. Ik heb al een paar keer psychologische hulp gezocht omdat ik even dacht dat ik gek was. In onze derde klas zijn nu de hoofdvakken afgeschaft. Daarvoor in de plaats komen projecten, waarbij de leerlingen zelf als ze dat nodig vinden lessen mogen aanvragen. Al met al een enorme niveaueverlaging in het mbo; leve de kenniseconomie.’

‘Ook op ons roc waar ik werk, voltrekt zich de ramp die het competentiegerichte onderwijs teweegbrengt. Top-down, zonder inbreng van de docenten, wordt het nieuwe systeem opgelegd. Als teamleider ging ik op cursus, waar duurbetaalde, hooggehakte, kekke doctorandusjes mij ervan wilden overtuigen dat ik een dinosaurus was die leerlingen frontaal toeflakte. U moest eens weten hoeveel gekwetste beroepseer er heerst bij mijn collega’s.’

En nog als laatste deze:

‘Ruim 35 jaar geleden heb ik zeer bewust voor het onderwijs gekozen. Nu is het een vak geworden voor mislukkelingen van de maatschappij. Nooit zou ik nu nog overwegen het onderwijs in te stappen. Over enkele weken

voer ik zogenaamde ontwikkelgesprekken met mijn opleidingsmanager, waarbij mijn competenties (of het ontbreken daarvan?) aan de orde zullen worden gesteld. Er moet immers een POP (Persoonlijk Ontwikkelings Plan) van/over mij gemaakt worden. Ik kan dit alles niet meer serieus nemen.’

Ik heb de voorbeelden hoofdzakelijk gehaald uit de stukjes over het onderwijs, omdat ik die sector heel goed ken. En, ik moet toegeven: de verslagen kloppen, al deze situaties komen voor, máár, lang niet alle scholen zien er zo uit. Kars Veling, directeur van de Johan de Witt-scholengemeenschap in Den Haag zegt in het stukje ‘Leve het vmbo’: ‘Een goede school trekt zich vooral niet te veel aan van het beleid.’ En ik denk dat hij daarin gelijk heeft en dat daarvoor de laatste jaren ook veel meer ruimte is gekomen. Juist door de mislukkingen en de bijzonder slechte resultaten van veel experimenten zijn er veel veranderingen teruggedraaid. Er is daardoor ook weer meer ruimte voor goed en degelijk onderwijs, maar dat er veranderingen moesten komen, kon niet uitblijven.

* * *

Ik vind de aanpak van Sommer al met al wat teleurstellend. Zijn journalistieke aanpak draagt vooral bij tot dat gevoel van onbehagen, waarmee we sinds 2000 in alle media worden overspoeld. Of je nu het hoofdstuk over onderwijs, het uww, het nieuwe zorgstelsel of de multiculti-elite neemt, ze veroorzaken allemaal een gevoel van grote onvrede met het huidige klimaat in Nederland. Niet in de laatste plaats bij alle werknemers die hun baan hebben in deze sectoren, zoals ik. Mijn eigen indruk daartegenover is dat het merendeel van de middelbare scholen echt niet meedoet aan deze doorgeschoten mode van ‘nieuw leren’.

In plaats van maar door te gaan met afgeven op alles wat fout is en fout is gegaan, lijkt

Leo Tindemans

De memoires / Gedreven door een Overtuiging

Lannoo | 2003 | 608 pp. | € 39,95 | ISBN 978 90 209 4994 0

Wilfried Martens

De memoires / Luctor et Emergo

Lannoo | 2006 | 936 pp. | € 49,95 | ISBN 978 90 209 6520 9

Herinneringen van Martens & Tindemans

door *Arie Oostlander*

Oud-directeur van het w1 (1975-1989) en oud-lid van het Europees Parlement (1989-2004)

Onlangs zijn de memoires van oud-premier Martens van België verschenen. Een bespreking van dat boek krijgt extra relief door het te leggen naast dat van zijn voorganger en tijdgenoot Tindemans.

Het zijn, ook in hun memoires, heel verschillende persoonlijkheden:

Tindemans, de man van beschaving die zich zeer ergert aan politieke spelverruwing, daar nooit aan went en zich vanwege zijn bescheidenheid soms laat wegdrukken. Vooral ook een man van hoge principes, rechtlijnig, diepzinnig. Martens, de vechter die van het machtsspel houdt en betrokken is in tal van intriges. In zijn boek moet hij met heel wat roddels afrekenen. Politiek is voor hem een worsteling waarbij je moet zien boven te komen. De ondertitels bij hun memoires spreken voor zichzelf.

Ik herinner me nog goed dat de mensen binnen de cvp óf voor Martens óf voor

Tindemans waren. Toch hadden deze twee staatslieden nooit 'slaande ruzie', schrijft Tindemans veelzeggend. Opvallend zijn hun beschrijvingen van hun eerste contact. Martens (pag. 64): '...in 1968, vroeg de minister van Communautaire Betrekkingen Leo Tindemans me op zijn kabinet om hem te helpen bij de eerste grondwetsherziening...'

Tindemans beschrijft zijn 'kabinet' (politieke staf) eerst als een toegewijde vriendenkring en vervolgt dan met (pag. 111): 'Ik zou nog willen vermelden dat ook de voorzitter van de cvp-jongeren, Wilfried Martens..., op verzoek van partijvoorzitter Robert VandeKerkhove, in de groep werd opgenomen. Hij bleef echter nogal eens afwezig en droeg niet wezenlijk bij tot de gezamenlijke inspanning. Dit leidde af en toe tot spanningen met de kabinetschef, die gesteld was op een onberispelijke arbeidsverdeling.'

* * *

De memoires van Martens onthullen dat hij politiek zeker niet als een christendemocraat begonnen is. Hoewel hij het christelijke jargon kent en zelfs een baccalaureaat in de Thomistische wijsbegeerte had, voelde hij zich in de kern steeds flamingant. Zijn keuze voor de cvp en niet voor de Volksunie

B
O
E
K
E
N

veranderde daar niet veel aan. Veel cvp'ers zagen dat veeleer als een opportunistische keuze die hem meer kansen bood om zijn federalistische ideeën te kunnen realiseren. Zoals hij zelf schrijft neemt hij de kans waar om 'bij gebrek aan jong politiek talent in de cvp in te breken' en voorzitter te worden van de cvp-jongeren. Hij bekent dat er in brede kring twijfels bestonden of de beginselen van de partij bij hem wel in goede handen waren. Al dra begint hij met het jongerenbestuur de Belgisch-unitaristische cvp in Vlaams-federalistische richting te stuwen. Jaren lang is dit het centrum van zijn politieke streven gebleven. Veel werd daaraan opgeofferd. In de eerste plaats de samenwerking van de Vlaamse en Waalse christendemocraten. Functies die hun onderlinge band vertegenwoordigden werden hardhandig afgeschaft. Uiteendrijvende krachten werd ruim baan gelaten. Over het uitrangeren van geliefde boegbeelden van de partij moest je niet sentimenteel doen. Ik herinner mij dat in die jaren de collega's van de Twee Kerkenstraat (het Belgische Kuyperhuis) erover klaagden dat de federalistische staatshervormingen alle aandacht opeisten, ten koste van de ontwikkeling van een broodnodige sociaal-economische politiek. Ook bij Tindemans kom je dat tegen. Hij stelt bovendien: 'Staatshervormingen komen in België meestal maar tot stand op grond van chantage, aftroggelarij en politieke koopjes.' Martens geeft zelf openhartig toe dat hij de aandacht voor het algemene belang en voor de sociaal-economische problemen de eerste vijftien jaar van zijn politieke leven verwaarloosd heeft.

* * *

Behalve flamingant is Martens van oorsprong ook doorbraakman. Levensbeschouwing zou volgens de jonge Martens geen basis voor partijvorming moeten zijn. Openbaar en bijzonder onderwijs zouden tot

gemeenschapsonderwijs moeten fuseren. Toen het katholieke onderwijs door de federalisering in Wallonië in gevaar kwam, telde dat voor hem niet. Een tweepartijstelsel trok hem aan. Gemeenschappelijke frontvorming van de progressieve krachten, zoals de Nederlandse PPR voorstond, had zijn sympathie. Ontideologisering van de politiek conform de doelstelling van D66 was voor hem een aantrekkelijk voorbeeld contra 'de zwaar-doctrinaire cvp'. Een enquête onder jongeren gaf echter aan dat zij aan een christelijk geïnspireerde partij duidelijk de voorkeur gaven. Het jongerenbestuur onder leiding van Wilfried Martens was daardoor ontgoocheld. De meeste bestuursleden dropen in socialistische richting af.

Voor Martens kwam echter het voorzitterschap van de cvp in zicht. Daartegen bestonden ernstige bedenkingen. Geen wonder gezien de duidelijke afkeer van verzuiling die uit recente optredens van Martens gebleken was. Dus begon hij de eenheid van de christendemocraten en de eigenheid van hun gedachtegoed te onderstrepen. Dit mag men volgens Martens geen opportunisme noemen maar veeleer 'bescheidenheid ten opzichte van de maatschappij'. (Zo'n mooie definitie had ik nog niet eerder gelezen.) Machtsstrijd en berekening typeerden hem volgens zijn omgeving. Vanden Boeynants, zo herinnert Martens zich, verweet hem dat er geen bloed maar cola door zijn aderen vloeide.

* * *

De functie van partijvoorzitter brengt in België zeer veel macht met zich. Zowel bij Martens als in de memoires van Tindemans (die ook cvp-voorzitter is geweest) wordt gesproken over een 'junta' en over 'participatie'. Bij belangrijke beslissingen zoals over kabinetsformaties en politieke crises, komt de junta van partijvoorzitters bijeen. Zij confereren met de koning en verdelen de banen.

Fractievoorzitters worden daar doorgaans niet bij betrokken! Mijn Belgische vrienden beschreven hen als personeelschefs. Fracties hebben zo heel weinig inbreng. Het parlement wordt door de ‘junta’ gewantrouwd. Vandaar dat het denkbaar was dat België een paar jaar bij decreet (volmacht) geregeerd werd. Erg handig voor snelle besluitvorming... De bijeenkomsten van de ‘junta’ waren zo belangrijk dat zelfs de regelmatige audiënties bij de Koning daarvoor verschoven werden. Dit systeem ging zich meer en meer kanten tegen een gezond beleid. De ministers voelden zich zó afhankelijk van hun partijbazen, dat ze niet tot een fatsoenlijke economische politiek konden komen.

* * *

Er gebeurt dus heel veel in achterkamertjes en Martens en Tindemans beschrijven hoe dat ging. Vaak tamelijk grof. Vooral de Waalse socialistenleider André Cools was beiden een gruwel. Deze Cools, in 1991 omgelegd bij een afrekening in het criminele milieu, wilde bij het doordrukken van zijn plannen desnoods een grondwetverkrach-

*Er gebeurt heel veel in
achterkamertjes en Martens
en Tindemans beschrijven
hoe dat ging*

ting op de koop toe nemen, aldus Martens. Cools, aldus Tindemans, ging te werk met nietsontziende brutaliteit, gesteund door platte navolgbaarheid van andere linkse ‘leiders’. ‘Het begrip rechtsstaat zouden zij totaal verloochenen’ (Tindemans blz. 335). Ook onderling was het bij de socialisten een puinhoop (Martens blz. 285). Bij het overlijden van hun boegbeeld Spaak kon er geen goed woordje vanaf. Cools riep tegen

de cvp’ers: ‘Ik ken geen pardon; ik ben geen christen’. De val van de regering Leburton (een socialist) beschrijft Tindemans als volgt: ‘In het salonnetje op de eerste verdieping (van de ambtswoning) zat Leburton, dronken. ...beneden... waar de socialistische regeringsleden bijeen waren, in gezelschap van André Cools en Jos van Eynde. Vreemde geluiden drongen tot ons door. We hoorden schelden en tieren, een luid gestommel als men tot een handgemeen was gekomen.’ De leden van de regering boden die avond hun ontslag aan.op hetzelfde ogenblik was in het socialistische hoofdkwartier..... een uitbundige viering aan de gang om de val van “hun” eerste minister te “vieren”. (Tindemans blz. 230)

Trouwens ook tussen de Vlaamse en Waalse christendemocraten (psc) boterde het niet meer na de breuk die het mentale gevolg was van het federaliseringstreven. De sfeer was soms vijandig. Over de psc voorzitter Nothomb schrijft Tindemans: ‘het opportunisme van die man kende geen grenzen’.

* * *

Een bijzondere factor in de Belgische politiek is de koning. Beide schrijvers hebben maar weinig last van zoiets als ‘het geheim van Soestdijk’. Ze vertellen uitvoerig over de inhoud van de gesprekken en over de adviezen en waarschuwingen die de koning hen gaf. Koninklijke brieven aan hen en vice versa worden compleet afgedrukt. De koning der Belgen heeft kennelijk heel wat meer ruimte dan koningin Beatrix. Hij roept soms de partijvoorzitters bijeen om hen de moeilijke toestand van het land onder ogen te brengen. Kandidaten voor het eerste-ministerschap worden kritisch besproken of door de koning afgewezen. Hij heeft duidelijk moreel leiderschap en kan op basis daarvan ook de publieke opinie en de verantwoordelijke ministers beïnvloeden. Zo heeft hij zich verzet tegen terugtrekking van de Belgische

B
O
E
K
E
N

troepen uit Rwanda toen hun aanwezigheid de genocide nog kon verhinderen. Zijn weigering om de te liberale abortuswetten te ondertekenen dwong de politici tot een truc om de koninklijke handtekening te ontwijken. Ook had koning Boudewijn een eigen lijstje naar andere staatshoofden. Zowel Tindemans als Martens hecht eraan te laten blijken hoe goed hun relatie met de koning was.

* * *

Tindemans en Martens hebben beiden een belangrijke rol in Europa gespeeld. Omdat de Belgen in de vorige eeuw veel pijnlijker dan wij met hun neus op de Frans-Duitse tegenstelling zijn gedrukt, zijn ze zich veel sterker bewust van de noodzaak van Europese samenwerking en integratie. Zij zien de relativiteit van hun macht en nationale soevereiniteit. Tindemans beseft daardoor dat zijn creatieve visies heel praktisch moesten zijn en diplomatiek gebracht. Toen hij eens in het Europees Parlement werd betiteld als visionair wees hij die lof onmiddellijk verschrikt af. Die titel suggereerde volgens hem een tekort aan praktische zin. Toch zag men hem zo, in de goede zin van het woord. En zowel voor als tijdens zijn lidmaatschap van het EP vroegen regeringsleiders en parlementariërs hem om belangrijke, toekomstgerichte rapporten te schrijven die aan de Europese Unie een gedegen oriëntatie konden geven. Tindemans weet dat het bij de Europese integratie gaat om een kind van de christendemocratie, om de meest creatieve toepassing van politieke principes in de 20ste eeuw. Hij heeft de geschiedenis van de Europese Unie decennia lang meegemaakt vanuit diverse politieke functies. Tindemans genoot buitengewoon veel vertrouwen bij de kiezers. Hij verafschuwde de veel te grote betekenis die aan pr-specialisten en spindoctors wordt toegekend. Hij hield het liever bij visie en integriteit. Vandaar dat hij

met bijna een miljoen voorkeurstemmen in het EP gekozen werd. Van zijn grote kennis konden we later in het EP, dat pakhuis van politieke ervaring, profiteren!

* * *

Martens was niet een visionair in die zin. Hij concentreerde zich meer op de machtsverhoudingen en speelde daar bekwaam op in als voorzitter van de EVP-partijorganisatie. Een springend punt was daarbij het karakter van de EVP-fractie in het EP. Martens richtte zich allengs meer op de vergroting van de fractie door het opnemen van antisocialistische groepen. Toen de Britse conservatieven zich bij ons aanmeldden reageerde Tindemans met de stelling 'dat we ons niet konden verloochenen voor een bord linzenmoes'. Martens schrijft dat ook hij gekant was tegen samengaan met de Tory's, samen met de Italiaanse, Franse en Beneluxpartijen. Tindemans schrijft dat hij een parlementaire coalitie nog wel acceptabel vond. De CDA-delegatie was tot zijn verbazing tegen een vast parlementair verband. Hij beschrijft onze houding als 'alles of niets'. Dat is een vertekening. 'Alles' kwam, wat de Conservatieven betreft, voor het CDA al helemaal niet in aanmerking. Ik herinner me de gesprekken met de beste christenen die de Britten konden inzetten. Zij bleken bereid om alle principiële stellingen van de EVP namens de Britten te onderschrijven. Dat sloeg ons de wapens uit handen. We wisten toen nog niet dat een Tory-handtekening slechts een puur pragmatische handeling was, waarop later niemand meer kon worden aangesproken. Wie weet hadden we de coalitiegedachte serieuzer moeten nemen. Het is met de conservatieven van kwaad tot erger gegaan. Dat ziet ook Martens nu in. Maar toen na de Britten de Spaanse partij toetrad, en we ook nog met Berlusconi en diverse anderen te maken kregen, was Martens niet erg kritisch meer. Hij werd volgens ons een instrument

in handen van de Duitse en Spaanse machts-politici. Martens verwijderde zich daardoor van zijn eigen CVP. Merkwaardig en pikant is dat hij die verwijdering ook wijt aan zijn veronderstelde verhouding met Miet Smet (een voormalige minister en gewaardeerde collega in het EP), zijn scheiding en zijn huwelijk met een veel jongere vrouw. Hoe het ook zij, Martens verloor zijn lijsttrekerschap en beperkte zich voortaan tot het partijvoorzitterschap van de EVP. Zij die het niet met het onprincipiële, machtspolitieke gedoe eens waren, ontmoetten elkaar in de Athene-groep, genoemd naar een goed politiek document dat in een partijconventie van de EVP te Athene werd aangenomen. Dat was mijns inziens een handig middel om, indien nodig, afwijkend stemgedrag te organiseren. Het was bepaald niet bedoeld om de EVP te bedreigen. Martens heeft dat, zoals uit zijn memoires blijkt, wel geveesd. De Tory's gingen zich intussen meer en meer als Paard van Troje gedragen. Er werd zelfs een gerespecteerd lid uit de fractie gegooid omdat hij de EVP stemlijsten volgde en niet de eigen Britse lijst. Toen de Britten ook nog een eigen statuut kregen, waardoor ze de vrijheid kregen zich tegen de kernprincipes van de EVP te verzetten, was de maat voor enkele christendemocratische partijen vol. De Franse christendemocraten en de Italiaanse

PPI verlieten de EVP-fractie! Martens ziet in dat dit allemaal te ver is gegaan.

* * *

De Nederlandse collega-ministers worden doorgaans wel in positieve zin vermeld. De visie achter het ontwerpverdrag van Maastricht wordt als een christendemocratisch werkstuk beschreven. Europa was er helaas niet rijp voor. Raar is dat de lobby voor dat verdrag aan een staatssecretaris werd overgelaten. Volgens Martens was Lubbers geen voortrekker in Europese zaken. Hij was meer de *postiljon d'amour* richting Thatcher en daar werd hij door besmet. Tindemans noemt hem helemaal niet. Je moet wel concluderen dat Lubbers de machtsverhoudingen in de Unie niet goed heeft ingeschat. Dat geldt vooral de rol van Kohl, die in Martens' ogen de grote dirigent is geweest. Lubbers' misvatting inzake de Duitse hereniging is hem duur te staan gekomen.

Tindemans besluit met een vrij somber betoog. Hij ziet de politiek ten slachtoffer vallen aan de vervalsingen van de pr-functionarissen. Martens blijkt ten slotte meer waarde te zijn gaan hechten aan de betekenis van principes en geloofsinzichten. In het laatste hoofdstuk wijst hij 'puur pragmatisme en *realpolitik*' af. Zijn worsteling met het eigen politieke verleden heeft hem extra verdieping gebracht. Luctor et emergo!

Arno Bornebroek
Een heer in een volkspartij

Uitgeverij Aksant | 2006 | 316 pp. | € 25,00 | ISBN 9052601976

Hoe het leven van een ‘man van verzoening’ door conflict werd getekend

door *Job de Ruiter*

Oud-minister van Justitie en van Defensie

Toen Theo Heemskerk, aan wie dit proefschrift is gewijd, in 1932 was overleden verscheen er nog in hetzelfde jaar een biografie over hem van de hand van de VU-hoogleraar P.A. Diepenhorst, met als ondertitel *De Christen-staatsman*. Een typische, vrij oppervlakkige hagiografie, maar als getuigenis van een tijdgenoot toch niet geheel en al te versmaden.

Gelukkig ligt er nu een ‘echte’ Heemskerk-biografie ter bespreking voor, met meer diepgang en kritische zin, die zeker in een leemte voorziet en ons laat kennis maken met de vele facetten van deze wonderlijke persoonlijkheid. Een antirevolutionair politicus, die zijn hele leven, vrijwel letterlijk tot zijn laatste snik, heeft gewijd aan de publieke zaak en daarin de hoogste posten heeft bekleed en toch na zijn dood, zo niet in de vergeetelheid, dan toch in de marge van de

politieke geschiedschrijving is terechtgekomen. Ook tussen hem en zijn partij, waar hij zeker gewaardeerd werd, bestond een zekere afstand; hij was geen echte mannenbroeder. De auteur illustreert dit met de in 1924 door de partij uitgegeven plaat met een beeldengalerij, waarop naast historische figuren als Willem van Oranje ook de voormannen van de antirevolutionaire partij figureerden. Groen en Kuypers dominant, omgeven door de mindere goden. Maar Heemskerk ontbreekt, anders dan Talma en Colijn, terwijl die toch beiden minister onder premier Heemskerk waren geweest.

Deze afstand had, behalve met Heemskerks bijzondere persoonlijkheid, te maken met zijn afstamming uit een geheel ander milieu dan dat der ‘kleine luyden’. Zijn vader was de bekende conservatieve politicus Jan Heemskerk Azn, premier van drie kabinetten. In de sfeer waarin hij was opgevoed en ook in zijn studententijd, was de atmosfeer die de zoon Heemskerk inademde, heel ver verwijderd van het Kuypersiaanse gedachtegoed. Tekenend daarvoor is een publiek debat dat hij als student met Kuypers heeft, waarin hij de vloer aanveegt met de

antirevolutionaire politiek, en de door Kuyper geleide calvinistische beweging kenschetst als gevaarlijk voor de Nederlandse staat. Ook na zijn bekering en toetreding tot die beweging hield hij in vragen van praktische politiek conservatieve trekken.

Centraal in die overgang staat een crisis in zijn nog jonge leven, een inwendig proces dat leidde tot een radicaal andere levenshouding, zowel in zijn persoonlijk leven als in zijn kijk op de samenleving. Anders dan Kuyper heeft Heemskerk over zijn bekering nooit bijzonderheden prijsgegeven. Die verandering leidde wel tot veel onbegrip in zijn omgeving, zo zelfs dat de vader van zijn geliefde Maria Hartsen enige jaren hun huwelijk tegenhield, omdat hij deze plotse linge overgang niet vertrouwde. De auteur heeft deze episode zo belangrijk geacht, dat hij daarmee hoofdstuk 1 laat beginnen. Vanwege het belang ervan is dat wel te verdedigen, maar het doet wat vreemd aan dat het boek begint met de 24-jarige Heemskerk.

In het levensverhaal van Heemskerk lopen in bonte mengeling donkere en lichte zijden dooreen. In zijn persoonlijk leven allereerst. Zijn huwelijk met Maria Hartsen was een zegen die door haar dood op jonge leeftijd ruw werd verstoord. Het tweede huwelijk, met Lydia de Zaremba, vermoedelijk in een opwelling gesloten, was het tegendeel daarvan. De opvoeding van de kinderen moest aan anderen worden overgelaten. Na zijn bekering ging hij voor wat betreft de geneugten des levens ascetisch leven, terwijl hij later leerde inzien dat dit te radicaal was geweest. Dat gaf weer ongenoegen met zijn partij- en geloofsgenoten.

Heemskerk droeg en draagt het niet uit te wissen stempel van vertegenwoordiger van het 'jolic christendom'. In werkelijkheid was hij zeer ernstig in geloofszaken, maar hij liet dat niet merken in zijn opgewekte, aangepaste omgangsvormen.

Ook zijn werkzame leven laat contrasten zien. Een sober curriculum vitae van Heemskerk zou de indruk kunnen wekken van een stralende loopbaan, maar zo is het in werkelijkheid niet gegaan. Hij begon zijn loopbaan als advocaat in Amsterdam. Zijn praktijk is echter nooit goed van de grond gekomen. Soms zat hij moedeloos op een cliënt te wachten... Tot 1881 was zijn inkomen nog zo laag dat hij geen stemrecht had voor de gemeenteraad. Door Kuyper de partij binnengehaald was zijn entree allerm minst glorieus. Eerst weigerde hij een aantal malen een kandidatuur voor de gemeenteraad en toen hij dan eindelijk daarin toestemde, werd zijn aarzelende houding ten aanzien van de aanvaarding van een zetel een regelrechte vertoning. Eenmaal wethouder én lid van de Tweede Kamer kreeg hij uit de Tweede Kamer het verwijt dat hij teveel in de Amsterdamse raad was en vanuit de gemeenteraad het omgekeerde. Toch bleef hij rustig doorgaan en steeg geleidelijk op de politieke ladder (wellicht ook omdat mensen van zijn kaliber in de antirevolutionaire partij schaars waren).

Ook zijn afkomst bracht hem soms in conflict met anderen en met zichzelf... Allereerst met Kuyper. Deze voerde, het gaat nu om het derde kabinet-Heemskerk sr. in 1883, een keiharde oppositie en Heemskerk jr. kon die aanvallen op zijn vader niet verdragen. Hij liet dit Kuyper ook weten. Deze trok er zich, zoals hij bij kritiek gewend was, niets van aan.

Hier raak ik aan een punt dat wel als de grootste tragiek in het leven van Heemskerk moet worden beschouwd. Als herboren christen was hij in ernst de antirevolutionaire beginselen toegedaan en hij verdedigde die als kamerlid en later als premier hartstochtelijk. Tegelijkertijd moest hij niet veel hebben van de dwingende, antithetische wijze waarop Kuyper het Nederlandse

volk verdeelde. Maar Kuypers afvallen wilde hij niet. Hij bleef solidair aan de leider. Hij was, geheel overeenkomstig zijn karakter, een man van het overbruggen van tegenstellingen, van verzoening. Hij kwam daar ook rond voor uit, maar kwam toch in een overduidelijke spagaat terecht doordat hij als premier inhoudelijk de politiek van Kuypers bleef verdedigen. Dat viel de politieke tegenstanders natuurlijk op. De verzoenende toon deed hen weldadig aan, maar hij werd wel indringend bevraagd of hij nu de man van de verzoening of van de antithese was. Wilde hij het op de antithese gestoelde beleid van het kabinet-Kuypers voortzetten of waaide er werkelijk een nieuwe wind? Zelfs de woordkunstenaar Heemskerk kwam er niet helemaal uit.

Maar ondanks zijn trouw aan leider én beginsel raakte Heemskerk in een conflict met Kuypers, dat hem zijn hele verdere leven is blijven achtervolgen en dat hem diep heeft geraakt. Wie er meer over wil weten dan in dit boek wordt beschreven, zij verwezen naar het proefschrift van J. Voerman, *Het conflict Kuypers-Heemskerk* (1954). De oorzaak van het conflict lag in de verkiezingsnederlaag van 1905, tengevolge waarvan na het kabinet-Kuypers een liberaalconservatief kabinet-De Meester optrad. Toen dit in 1907 viel, kreeg Heemskerk van de koningin de formatieopdracht, waarop Kuypers had gerekend. Dit betekende toen al dat de rol van Kuypers in de nationale politiek was uitgespeeld, maar hij was wel de laatste om die realiteit onder ogen te zien. Kon hij dan al met moeite berusten in het overnemen van de wacht door Heemskerk in 1907, voor de toekomst, namelijk als er weer verkiezingen waren geweest in 1909, wilde hij weer als premier terugkeren. Zijn poging dit bij voorbaat vast te leggen, stuitte evenwel op de vaste overtuiging van Heemskerk dat dit niet kon en niet mocht. Hij en eigenlijk de

hele top van de partij waren ervan overtuigd dat een ander leiderschap dan dat van Kuypers noodzakelijk was. Ondanks diens pogingen de pil zoveel mogelijk te vergulden, heeft Kuypers dit Heemskerk nooit vergeven, hem beschuldigend van het zoeken van zijn eigen belang.

Dit was voor Heemskerk onverdraaglijk en het latere bericht van Idenburg aan Heemskerk dat Kuypers hem voor zijn dood nog had toevertrouwd dat hij er van overtuigd was geraakt dat dit niet Heemskerks drijfveer was geweest, kon de pijn niet wegnemen.

Heemskerk was een bijzonder aardige man, die nooit een tegenstander zou kwetsen. Daarbij was hij een ongelooflijk handig debater en improvisator. Die laatste eigenschap had hij ook wel nodig, omdat dossierkennis, zacht uitgedrukt, niet zijn sterkste kant was. Met een sprankelend betoog kon hij kritiek neutraliseren op een wijze die zijn opponent sprakeloos maakte, door het gevoel mooi te zijn beantwoord en tegelijk geen antwoord te hebben gekregen, of zelfs voor de mal te zijn gehouden. Vele feilen werden hem door dat optreden vergeven en in goede gemoedsstemming kon hij dan weer verder besturen.

Bijzonder aan Heemskerk is dat hij tot op zo hoge leeftijd politiek en bestuurlijk actief is gebleven. In 1913, toen zijn premierschap tot een einde kwam na een forse verkiezingsnederlaag van de antirevolutionaire partij, verbleef hij enkele jaren in de luwte van de Raad van State. Enige jaren later (de auteur schrijft dan oneigenlijk over Heemskerks nadagen) kwam hij weer terug in de actieve politiek als minister van Justitie. Toen ook daaraan een eind kwam weer lid van de Tweede Kamer, fractievoorzitter van de AR-fractie (uit welke functie hij ruw werd verwijderd door Colijn), en toen weer gewoon lid tot zijn dood in 1932.

Ik zou graag wat zijn doorgegaan met aan te halen wat in deze interessante en goed geschreven biografie over deze tegelijk succesvolle en tragische man staat. Daarvoor ontbreekt echter de toegemeten ruimte.

Valt er nog wat te wensen na bestudering

*De auteur heeft zich er een
beetje gemakkelijk vanaf
gemaakt*

van dit goed leesbare boek? Ja, op bepaalde punten meen ik dat de auteur zich er een beetje gemakkelijk vanaf heeft gemaakt. Ik noem een paar voorbeelden.

In navolging van de auteur vermeldde ik al de fenomenale redenaarskunst van Heemskerk. Toch is in het boek daarvan heel weinig te vinden. Ook van de redevoeringen van zijn politieke mede- en tegenstanders komt men vrijwel niets te weten. En dat is jammer, want op die manier komen inhoud en context toch niet tot hun recht. In zijn verantwoording op blz. 256 schrijft de auteur dat hij in dat opzicht een uitlating van Victor Rutgers heeft opgevolgd. Dat is moeilijk te volgen. Rutgers had juist gezegd dat men Heemskerk vooral moet leren kennen uit zijn vele, voornamelijk parlementaire redevoeringen. Rutgers voegt daaraan wel toe dat die redevoeringen voor een belangrijk deel hun betekenis ontleen aan de voordracht (wat hij nader adstrueert), maar daarmee is zijn eerste opmerking toch niet tenietgedaan. Een advies om al die redevoeringen zeer in het kort af te doen en er hoogstens een enkel aardig citaat en een gevleugeld woord uit aan te halen, valt er toch niet in te lezen. De Handelingen van de Tweede Kamer konden hier veel interessants opleveren.

Een kras voorbeeld van beknoptheid is

de beschrijving van het belangrijke debat, in 1908 gehouden in de Tweede Kamer over het karakter van het kabinet-Heemskerk. De auteur besteedt daaraan minder dan een bladzij. Hij karakteriseert Heemskerk woorden als ‘onnavolgbaar advocatenproza’, wat diens betoog samen in één alinea en vervolgt met: ‘Tot zoverre de debatten over de regeringsverklaringen’.

Een vergelijkbare opmerking betreft een belangrijke episode in de rode draad van het boek, de verhouding van Heemskerk tot Kuyper. Tijdens en na de kabinetten-Heemskerk was er binnen de antirevolutionaire bovenlaag een felle strijd uitgebroken over de leiding van de partij. Heemskerk heeft daarin een werkzaam aandeel gehad, samen met A. Anema, H. Bavinck, P.A. Diepenhorst en S. de Vries. Zij openden het debat met de brochure *Leider en leiding in de Antirevolutionaire Partij*, waarna een ware brochurerestrijd uitbrak. De auteur wijdt hieraan op blz. 210 enkele regels en verwijst verder in een noot naar de brochures. Dat is wel erg schamel. Het betreft hier een keerpunt in de geschiedenis van de Antirevolutionaire Partij, waarin Heemskerks rol niet mag worden veronachtzaamd.

Het boek bevat 44 pagina’s noten met hoofdzakelijk verwijzingen naar vindplaatsen. Mijn algemene indruk is dat er te weinig van wat achter die noten schuilgaat in de tekst is terechtgekomen. Met wat meer verwerking van die ‘vondsten’, wat meer naar voren halen ook van Heemskerks politieke tegenstanders, kortom met wat meer context, zou dit boek over deze zo levendige man zeker aan inhoud én levendigheid hebben gewonnen.

Steinar Stjernø

Solidarity in Europe: the history of an Idea

Cambridge University Press | 2005 | 406 pp. | € 78,00 | ISBN 0521843944

Een gekleurde geschiedenis van solidariteit in Europa

door *Jan Jacob van Dijk*

Tweede kamerlid voor het CDA

Solidariteit is één van de meest gebruikte woorden in de politiek. Te pas en te onpas wordt het begrip gebruikt. Tijdens een bezoek dat ik in de jaren negentig bracht aan de Franse communistische vakbond CGT, werd mij verteld dat de Franse regering de eisen over alcohol en verkeer had aangescherpt. Vanaf dat moment waren slechts twee glazen wijn toegestaan. Ik sprak daarvoor mijn waardering uit, maar dat riep furieuze uitlatingen van mijn gastheer op. ‘U bent gek. Dat is het einde van de solidariteit!’ Verbouwereerd keek ik hem aan, toen hij mij uitlegde dat deze maatregel de gewone arbeider trof. Die kon tussen de middag geen glas wijn meer drinken om daarna nog met de auto naar zijn werk te gaan. Voor de rijken was dat geen probleem, want die konden een taxi betalen.

Solidariteit wordt door verschillende personen en politieke stromingen op een totaal verschillende wijze uitgelegd en toegepast.

De Noorse wetenschapper Steinar Stjernø verrichtte onderzoek naar de herkomst van het begrip en de manier waarop dat in twee politieke stromingen, de sociaaldemocratie en de christendemocratie, werd gehanteerd.

* * *

Volgens Stjernø zijn er veel verschillende definities in omloop en interpreteren mensen solidariteit op een verschillende manier. Daarom geeft hij in het begin van zijn boek een omschrijving van zijn betekenis van het woord solidariteit: solidariteit is de bereidheid om bronnen met anderen te delen door persoonlijk bij te dragen aan hen die in een strijd zijn verwickeld of in behoeftige omstandigheden zijn dan wel door de staat georganiseerd via belasting en herverdeling.

Het is niet een houding die gebaseerd is op eigen belang. De solidariteit kan wat Stjernø betreft zowel door een persoonlijke bijdrage als door een bijdrage van de overheid worden verzekerd. Belangrijk voor hem zijn de volgende vier aspecten van solidariteit:

1. Wat wordt als de basis of grond gezien voor de solidariteit? Ligt die in het eigen belang, of in een eigen klasse of groep met

dezelfde normen, of komt het in de buurt van altruïsme?

2. Wat is het doel of de functie van de solidariteit? Solidariteit kan worden gebruikt om eigen doelstellingen te bereiken, die een individu niet alleen kan bereiken, maar het kan ook worden gebruikt om de gemeenschap te versterken.

3. Hoe inclusief is het: wie worden ingesloten en wie uitgesloten? Beperkt de solidariteit zich tot het gezin, de lokale gemeenschap, de beroepsgroep, klasse of natie?

4. Hoe sterk is de collectieve oriëntatie: tot welke mate wordt individuele vrijheid toegestaan?

* * *

Aan de hand van een beschrijving van de eerste sociologische theorieën, van onder anderen Weber en Durkheim, vervolgt Stjernø zijn zoektocht naar de opvatting van politieke filosofen als Marx, Lenin, Bernstein en naar de katholieke sociale leer en de lutherse opvattingen. Deze laatste acht hij representatief voor de protestantse wereld, maar deze opvatting verraadt teveel de Scandinavische achtergrond van de auteur en te weinig de kennis van de protestantse wereld en opvattingen.¹

DE SOCIAALDEMOCRATIE

Bij de aartsvader van de sociaaldemocraten, Karl Marx, lag de basis van de solidariteit in het realiseren van de belangen van de klasse. Zijn begrip solidariteit gold ook alleen de solidariteit voor de werkende klasse. Het doel was om de socialistische heilstaat te realiseren, waarbij de collectieve oriëntatie zeer sterk was. Het individuele belang moest ondergeschikt worden aan het collectieve klassenbelang van de arbeiders. Lenin was nog extremer: de autonomie van de individu moest worden onderdrukt, want niets mocht het collectieve belang in de weg staan.

De klassieke sociaaldemocratische opvatting over solidariteit, zoals die ontstond onder invloed van Eduard Bernstein, erkende de waarde van de individuele vrijheden. Solidariteit zou niet meer beperkt moeten blijven tot de arbeidende klasse, maar moest de hele bevolking van een natie omvatten. Haar doel was het scheppen van een gemeenschapsgevoel.

Het kostte echter enige tijd voordat het begrip solidariteit zijn weg vond in de diverse partijprogramma's van de sociaaldemocratische partijen. De eersten waren de Scandinavische partijen, die het begrip al aan het einde van de negentiende en het begin van de 20ste eeuw introduceerden. Zij beperkten de reikwijdte van het begrip tot de solidariteit tussen de arbeiders onderling. De ontwikkeling van een sociaaldemocratische visie op solidariteit liet nog een halve eeuw op zich wachten. Vanaf dat moment werd het dan ook in vrijwel alle sociaaldemocratische partijen, met uitzondering van de Zuid-Europese, als een basiswaarde van de sociaal-democratie gezien. Voor Frankrijk en Spanje duurde het tot de jaren tachtig voordat het begrip als een basiswaarde werd geaccepteerd.

DE CHRISTENDEMOCRATIE

Behalve in de sociaaldemocratie werd ook in religieuze kringen nagedacht over het begrip solidariteit. Omdat de sociaaldemocratie het begrip volledig in het teken van de klassenstrijd had geplaatst, kon het begrip pas volledige ingang vinden in de katholieke en protestantse opvattingen toen het ontstaan was van deze koppeling. Maar binnen de christelijke theologie was de associatie met het begrip al veel langer aanwezig. Verschillende begrippen duiden daar al op. Zo is er het Griekse begrip *agape*: dat duidt zowel op de liefde van God naar alle mensen als

B
O
E
K
E
N

de liefde die alle mensen naar elkaar behoren te hebben. Een tweede aanduiding kan worden gevonden in het bijbelse 'Heb uw naaste lief als uzelf', wat later werd vertaald in het begrip caritas. In de derde plaats het begrip broederschap, waarin mensen alles met elkaar delen, zoals in een gezin. Tot slot werd mensen vanuit het evangelie de boodschap gegeven om de wereld waarin ze leven zo goed mogelijk volgens de beginselen van het evangelie te maken.

Er is een duidelijk onderscheid tussen de katholieke en de lutherse opvattingen. Binnen de katholieke kerk speelde Thomas van Aquino een belangrijke rol. Hij leerde al dat het geloof zijn weg moest vinden in de politiek. Door goede werken te doen werden mensen na hun dood beloond. De zorg voor de behoeftigen, de liefdadigheid, was een plicht voor iedere burger. Belangrijk uitgangspunt was de gemeenschap: ieder individu behoort tot een gemeenschap. Deze sociale integratie mag als een belangrijke wortel voor de latere solidariteit worden gezien.

Pas aan het einde van de negentiende eeuw werd onder leiding van Paus Leo XIII de opening naar de moderne wereld geboden. In zijn pauselijke encycliek *Rerum Novarum* werd de zorg voor de werkende klasse benadrukt. Niet dat de overheid deze zaken moest regelen, maar vooral dat het maatschappelijk middenveld, de goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers, een speciale verantwoordelijkheid in dezen had. Veertig jaar later werkte Paus Pius XI deze gedachte verder uit en introduceerde hij het *sociaal rechtvaardig gezinsinkomen*: het inkomen moest voldoende zijn om een gezin te onderhouden. Omdat solidariteit nog steeds te veel werd geassocieerd met de klassenstrijd, werd het begrip nog steeds niet genoemd, maar wel de begrippen sociale integratie en sociale rechtvaardigheid. Pas in de jaren zestig vond het begrip solida-

riteit voor het eerst zijn weg in de pauselijke encycliek *Mater et Magistra* en *Populorum Progressio*. Opvallend is dat het begrip solidariteit niet tot de eigen klasse of groep beperkt bleef, maar vooral naar buiten werd vertaald: de behoeftigen in de samenleving en in de Derde Wereld. Dit in tegenstelling tot de sociaaldemocratie, waar het vooral beperkt bleef tot de eigen groep.

Binnen de lutherse kerken was de tweerijkenleer dominant. De hemel werd geregeerd door het woord van God en deze wereld door de menselijke wetten en het zwaard. Omdat de wereld zondig is, moeten regeringen regeren door wetten en het zwaard. Op grond van dit onderscheid waren de lutheranen ook lange tijd van mening dat de kerk zich niet met de wereldlijke macht moest be-

.....
Lutheranen waren lange tijd van mening dat de kerk zich niet met de wereldlijke macht moest bemoeien
.....

moeien. Pas in de jaren zeventig kwam hier verandering in en meende de kerk een verantwoordelijkheid te moeten dragen voor de wereld. Dat kwam het duidelijkst tot uitdrukking in de uitspraken van de Lutherse Wereldfederatie.

De ontwikkelingen binnen de kerken misten hun uitwerking niet op de christendemocratische partijen. Net zoals de kerken moeite hadden om het in hun ogen te veel met de klassenstrijd verbonden begrip solidariteit te gebruiken, duurde het tot de jaren zestig vooraleer christendemocratische partijen het in hun partijprogramma's opnamen. In tegenstelling tot de sociaaldemocraten pasten zij het vooral toe op groepen buiten hun eigen doelgroep: de Derde Wereld en de welvaartsstaat in het algemeen.

Bij de sociaaldemocraten bleef het lange tijd beperkt tot de eigen, arbeidende klasse.

UITDAGINGEN

Voor de komende periode komt de vraag naar voren hoe de solidariteit zich staande zal houden binnen de Europese welvaartsstaten. Want er is een ambivalente houding tussen welvaartsstaat en solidariteit. Aan de ene kant heeft de nadruk op solidariteit geleid tot de opbouw van de welvaartsstaat in Europa. Dankzij de solidariteit van de meerderheid met de minderheid, vaak de behoeftigen en de mensen met een zwakkere positie in de samenleving, is de solidariteit een kernbegrip in de Europese democratieën geworden. Vooral in een periode van een homogene bevolking met de nadruk op het collectieve, was het mogelijk om de solidaire welvaartsstaat op te bouwen. Aan de andere kant heeft de institutionalisering van de solidariteit geleid tot een uitholling van de spontane solidariteit. Vooral de *communitalians*, zoals A. Etzioni, zijn van mening dat de te grote rol van de staat de beleving van solidariteit heeft verminderd.

Maar volgens Stjernø komt de solidariteit binnen de welvaartsstaat steeds meer onder druk te staan doordat de samenleving steeds heterogener wordt. De pluriformiteit van de samenleving en de individualisering maken het volgens hem steeds lastiger om de solidariteit binnen de huidige samenleving overeind te houden. Hier verraadt hij zijn grotere vertrouwdheid met de sociaaldemocratie. Dit is inderdaad een groot probleem als wordt uitgegaan van het groepsbelang als basis voor de solidariteit. Binnen de christendemocratie is dat veel minder het geval. Daar wordt vooral de solidariteit met mensen buiten de groep gezocht en gaat men al uit van de pluriformiteit van de samenleving. Desondanks staan ook de chris-

tendemocraten voor een grote uitdaging, al was het alleen al vanwege de aanwezigheid van sociaaldemocratische partijen in de meeste Europese democratieën.

De vraag is of de basis voor solidariteit in de samenleving wel voor iedereen dezelfde is. Voor de mensen met een zwakke positie in de samenleving zou de basis voor de solidariteit wel eens meer gelegen kunnen liggen in de wens om als groep een steviger positie in de samenleving te krijgen. Voor de mensen behorende tot de middenklasse en hoger, zou een solidaire houding vooral moeten zijn gebaseerd op compassie met de benarde toestand waarin andere mensen verkeren.

Deze erkenning verlost ons nog niet van het probleem waar we in de huidige politiek tegenaan lopen. Want iedereen voelt zich solidair. Maar de grote vraag is: met wie? En in welke mate? Aan deze vragen komt Stjernø helaas niet toe in het verder voortreffelijk geschreven boek. De enige tekortkoming is dat het voor wat betreft de protestantse wereld beperkt blijft tot de opvattingen van lutheranen en dat de calvinisten volledig buiten schot blijven. Dat heeft ook gevolgen voor de beschrijving van de opvattingen van christendemocratische partijen. Alleen de Duitse CDU, de Italiaanse DC, de Spaanse Partido Popular en de Noorse Kristelig Folkesparti komen aan bod. De christendemocratische partijen in de Benelux, Oostenrijk, Zwitserland en Ierland blijven helaas buiten beschouwing. Maar een kniesoor die daarop let.

Noten

- 1 Wellicht dat hier het taalprobleem ook een rol speelt. Er zijn weinig publicaties van bijvoorbeeld de Nederlandse Raad van Kerken over de principiële uitgangspunten in het Engels vertaald.

Luc Panhuysen

De Ware Vrijheid, de levens van Johan en Cornelis de Witt

Uitgeverij Atlas | 2005 | 527 pp. | € 37,50 | ISBN 90 45 014 22 X

Ben Knapen

De Man en zijn staat, Johan van Oldenbarnevelt, 1547-1619

Uitgeverij Bert Bakker | 2005 | 368 pp. | € 29,50 | ISBN 90 351 30 72 3

De regenten en het gepeupel

door *Jan Schinkelshoek*

Voorzitter van de redactie van Christen Democratische Verkenningen. Hij staat op de kandidatenlijst van het CDA voor de Tweede Kamer.

Op zoek naar cadeautjes voor de nieuwe ministers die straks vol goede moed rondom koningin Beatrix op het bordes van Huis ten Bosch zullen staan? Of voor nieuwe kamerleden die na de verkiezingscampagne welgemutst aan het werk gaan?

Twee boekentips: *De Ware Vrijheid*, een dubbelbiografie van de gebroeders Johan en Cornelis de Witt, twee Hollandse regenten uit de hoogtijdagen van de Gouden Eeuw, en *De man en zijn staat*, een portret van Johan van Oldenbarnevelt, een staatsman uit de beginjaren van de Nederlandse Republiek.

Die twee recent verschenen biografieën — de ene geschreven door de historicus Luc Panhuysen, de andere door de journalist Ben Knapen — bieden fraaie, goedgeschreven inkijkjes in de politieke geschiedenis van meer dan driehonderd, bijna vierhonderd jaar geleden. Maar wat die boeken zo lezenswaard maakt is dat ze van een verbluffende actualiteit zijn.

Het gaat het over staatsmannen die in het Nederland-van-toen de top bereikten en een diepe val maakten. Dankzij zowel Van Oldenbarnevelt als de gebroeders De Witt werd de zeventiende eeuw voor het prille, wankel Nederland een Gouden Eeuw, een eeuw waarvan premier Balkenende af en toe nog steeds droomt. Maar de indrukwekkende politieke carrière van de drie staatsmannen van toen eindigde gewelddadig. Waar de één in 1619 op het Binnenhof werd onthoofd, werden de anderen in het rampjaar 1672 aan de rand van het Buitenhof gelynacht.

De boeken laten zich lezen als een vlijmscherpe analyse van wat zich vandaag de dag rond het Binnenhof afspeelt

Wat die boeken zo actueel maakt, zijn niet moord en doodslag. Nee, veel interessanter is het mechanisme van de macht dat wordt blootgelegd. Het laat zich lezen als een vlijmscherpe analyse van wat zich vandaag de dag rond het Binnenhof afspeelt.

Als landsadvocaat, raadpensionaris en

vlootvoogd hebben Van Oldenbarnevelt en de De Witten onnoemelijke verdiensten voor Holland in de Gouden Eeuw gehad. Ze hebben het land door een cruciale fase van de geschiedenis geholpen: de één bij de vestiging van de onafhankelijke Republiek der Nederlanden, de ander bij de uitbouw en verdediging van de nationale vrijstaat.

Maar alle drie waanden ze zich op een gegeven moment onkwetsbaar, boven alles en iedereen verheven. Als regenten van het oude stempel waren ze zo overtuigd van het eigen gelijk, de eigen aanpak en de eigen politiek, dat ze vervreemdden van hun omgeving. En die arrogantie werd hun ondergang. Letterlijk.

Panhuysens relaas over de levens van Johan en Cornelis de Witt — gebaseerd op deels nog niet eerder gebruikt bronnenmateriaal — tekent die regenteske ambitie haarscherp. De gebroeders voelden zich, zo blijkt uit hun briefwisseling, de verpersoonlijking van *De Ware Vrijheid*, zoals het werd genoemd, een staat die zich, ongehinderd door vorsten en hun aanhangers, richtte op voorspoed, handel en winst. Ook de Oranjes moesten op afstand worden gehouden: je wist maar nooit in welk avontuur de stadhouders het land zouden meeslepen.

Ja, het was aristocratenmacht ten voeten uit, zoals Panhuysen het noemt. Maar wel van een soort die sober, onkreukbaar en voorbeeldig was. En misschien wel daarom zo succesvol.

Onder leiding van de De Witten ging het lange tijd goed, verbluffend goed. Het was werkelijk een Gouden Eeuw. Ook achteraf kun je alleen maar verbazen over het succes van die kleine, nog steeds jonge Nederlandse Republiek.

Dit succes laat zich niet alleen verklaren uit een voorspoedige economische conjunctuur, een solide financiële onderbouw of een dynamische sociale infrastructuur. Nee, ook

de politieke daadkracht, bestuurlijke doorzettingsmacht en persoonlijke moed hebben die eeuw zo'n bijzondere glans gegeven.

Maar het was op de rand van de arrogantie. Hoe is anders Johans uitspraak te verstaan: 'Deze staat legt haar zaken nu al enige tijd zonder enige vaste vriendschap met een sterke macht?' En hij meende het zo nog wel een tijdje te kunnen uitzingen. In het Rampjaar 1672 sloeg het noodlot toe: het volk radeloos, de regenten redeloos, het land reddeloos...

* * *

De gebroeders De Witt hadden beter kunnen weten.

Een halve eeuw eerder was ook Van Oldenbarnevelt al te zelfstandig te werk gegaan en het slachtoffer geworden van zijn eigen tomeloze dadendrang.

Uit Knapens verslag van de politieke carrière van Van Oldenbarnevelt rijst het beeld op van een 'geweldige drammer', een 'scherpslijper', zoals hij het noemt, 'bereid grote risico's te nemen, soms onvoorstelbaar grote risico's'.

De *'advocaat van den lande'* — 'een man van de macht' — was een doortastend bestuurder. Het is aan zijn vastberadenheid te danken dat de jonge Republiek der Verenigde Nederlanden — na de dood van Willem van Oranje (1584) aanvankelijk niet meer een emmertje los zand — zich tussen de Europese grootmachten staande kon houden.

Maar ook de *Grand Old Man* vertilde zich. Of, zoals Knapen met een gevoel voor understatement schrijft: 'Zijn talent liep hem voor de voeten...'

Toen de Republiek tijdens een luwte in een onafhankelijkheidsstrijd verzeild raakte in godsdiensttwisten — wie op school goed heeft opgelet weet dat het ging om de theologische haarkloverijen tussen remonstranten en contraremonstranten, meer en minder orthodoxe calvinisten (rond 1618) — pro-

B

O

E

K

E

N

beerde de landsadvocaat op de hem karakteristieke, praktische en vooral doortastende manier het vuurtje uit te trappen. Maar dat werd zijn ondergang.

Zijn tegenstanders, voorop prins Maurits en de orangisten, grepen de spanningen op om Van Oldenbarnevelt ten val te brengen. Net zoals bijna vijftig jaar later de tegenstrevers van de De Witten — opnieuw: Oranje voorop — het kenterend getij benutten om ‘de wet te verzetten’.

Toch was het wellicht niet tot een bloedige ontknoping gekomen, als het volk er zich niet mee had bemoeid. Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt rekenden buiten dat wat minachtend het gepeupel, het grauw werd genoemd. Dat was misschien wel hun allergrootste fout.

Tegen wil en dank werden ze alle drie voor de publieke opinie ‘symboolfiguur voor de Haagse heren van het pluche’ (Knapen) en een ‘brandpunt van angst en haat’ (Panhuysen).

Zelfs in die predemocratische tijden hadden regenten beter moeten weten. Al in de Gouden Eeuw oefenen volksmassa’s op de achtergrond een lastig te taxeren invloed uit. Achter alle staatslieden, pensionarissen en stadhouders doemt uit de mist van de geschiedenis een vormeloze menigte op, een woedende meute die op onverhoedse momenten z’n recht opeist. En er niet voor terugdeinst om hardhandig orde op zaken te stellen, zoals Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt aan den lijve hebben ondervonden.

Heeft het Binnenhof die les kort geleden niet opnieuw moeten leren? Hardhandig wakker geschud door Fortuyn, is de politieke elite zich er sinds een jaar of vier, vijf meer dan ooit van bewust hoe afhankelijk men is van de volksgunst.

Gelukkig verliep die *Opstand der Burgers* niet zo bloederig als de revoltes uit de

Gouden Eeuw. Ook al vielen er voor het eerst sinds het rampjaar 1672 weer politieke doden. Maar de uitwerking was er niet minder om: het establishment doet sindsdien erg z’n best om de vermeende kloof tussen Den Haag en de rest van het land te overbruggen.

Zonder te overdrijven kun je zelfs vaststellen dat de elite zich in allerlei bochten wringt om het de mensen naar de zin te maken. Eén van de ergste verwijten die een politicus kan worden gemaakt, is met de rug naar de kiezer te staan. Dat is zoiets als een banvloek in de middeleeuwen.

Wie durft nog hardop te zeggen geen stroman van de kiezers te willen zijn? Niet permanent te bedelen om steun? Wie weigert gedwee achter de wisselende humeuren van het electoraat aan te lopen? Of de publieke opinie tot maatstaf te nemen?

Die fixatie op de volkswil krijgt dwangmatige trekken. Het geknutsel aan democratische procedures — bestuurlijke vernieuwing, heet het — heeft alles te maken met de behoefte om vooral kiezers ter wille te zijn. Om die vermeende kloof tussen politiek en burger te dichten, worden allerlei ‘kroonjuwelen’ opgepoetst, die meer zeggen over angstige, onzekere regenten dan dat die maatregelen het morrende volk apaiseren.

Maar wat erger is: dat populisme wordt steeds kruiperiger. Zo zeer zelfs dat het onecht begint te worden. Met name waar het ontaardt in onbedwingbare drang om burgers naar de mond te praten, om de kiezer naar de ogen te zien, om zich diep te buigen voor wat het volk schijnt te willen.

Het is soms vernederend om te zien.

Waarom buitelde bij de start van de verkiezingscampagne praktisch iedereen over elkaar heen om kinderopvang opeens gratis te maken? Waarom deed iedereen zich voor als gezinspartij? Waarom dat stuntwerk? Waarom waren sommige politici de afgelopen jaren meer in koffiehuisen dan in de

Tweede Kamer te signaleren? Waarom deden zelfs serieuze ministers soms zo goedkoop? En wat ondernamen politieke nieuwkomers al niet om het volk te paaïen?

Het beperkt zich niet tot de politiek, het is een algemeen maatschappelijk verschijnsel geworden. Hoe vallen anders al die ordinare televisieprogramma's te verklaren — behalve uit een zucht om de kijker te geven wat hij graag wil? Waarom dreigt een klassieke zender veld te moeten ruimen voor een al weer een nieuwe populaire jongerenzender? Waarom laten zelfs fatsoenlijke kranten de oren hangen naar zoiets onbestemds als de publieke opinie? Waarom moet reclame vaak zo plat, zo grof, zo ordinaïr zijn?

Wat begon als een nuttige correctie op regentendom, verwordt in hoog tempo tot iets dat uit dezelfde grondhouding voortkomt: arrogantie. Het nieuwe populisme

*Het nieuwe populisme denkt
even minachtend over het
gepeupel*

denkt even minachtend over het gepeupel. Door het bij voorbaat gelijk te geven, door in te spelen op wat het als volkse wensen ziet, door het naar de mond te praten, onderschat het de burger. Het houdt het volk voor dom. Alsof het zich met goedkope stunts zand in de ogen laat strooien. Alsof het echt niet van onecht kan onderscheiden. Alsof het dat kruiperige *dédain* ontgaat.

Eén ding is zeker: ook die arrogantie loopt fout af.

Van Oldenbarnevelt en de gebroeders De Witt zijn het slachtoffer geworden van zelfoverschatting. Alle drie waanden ze zich op den duur onkwetsbaar; beter nog: boven alles en iedereen verheven.

Als de meeslepende, angstwekkend ac-

tuele biografieën van Panhuysen en Knapen iets duidelijk maken, is het wel dat politieke hoogmoed voor de val komt. En dat is meer dan een mistaxatie, een inschattingsfout, laat staan een min of meer toevallige misgreep, een onhandigheid. Nee, het is vooral een kwestie van mentaliteit. Wat drijft iemand? Is er iets te bespeuren van waar vroeger een fraai, beetje ouderwets, maar daarom nog niet minder treffend woord voor bestond: dienstbaarheid?

Zowel Van Oldenbarnevelt als de gebroeders De Witt hadden — er bestaat na lezing van die twee dikke boeken geen spoor van twijfel over — het beste voor met Nederland. Hun politieke, diplomatieke en zelfs militaire verdiensten zijn groot, groter dan de orangistische geschiedschrijving heel lang heeft willen erkennen. Maar per saldo waren ze toch te veel partijganger — eigenzinnig, koppig en hooghartig — om als grote staatslieden in de nieuwe vaderlandse canon te worden bijgezet. Ze zaten misschien wel het meeste zichzelf in de weg.

De regenten-van-nu doen er goed aan zich te verdiepen in de lotgevallen van de regenten-van-toen. En als nieuwe ministers en staatssecretarissen, wellicht zelfs Kamerleden in spe, er voor de start van de kabinetsformatie aan beginnen, kunnen ze er al direct van het begin van de nieuwe regeringsperiode hun voordeel mee doen.

Al was het alleen maar om gewaarschuwd te zijn — voor arrogantie.

B
O
E
K
E
N

Toneelgroep Oostpool speelt Italiaanse Nacht

Volksstuk van Ödön von Horváth

Toneelgroep Oostpool speelt vanaf 16 januari 2007 het volkstoneelstuk Italiaanse Nacht van Ödön von Horváth in de regie van Arie de Mol. Het stuk toont hoe kwetsbaar democratie is als zij gemakzuchtig en ideeënloos wordt. Italiaanse Nacht is nooit eerder in Nederland te zien geweest en hoort met recht thuis in het strijdtoneelseizoen van Toneelgroep Oostpool. De voorstelling is van 16 januari tot en met 4 februari in Huis Oostpool, Arnhem te zien, waarna tot eind maart een tournee langs verschillende Nederlandse theaters volgt.

Italiaanse Nacht

“Weet je wat ik niet kan?

Nee.

Ik kan nergens in geloven.

Dat geloof ik graag, dat jij nergens in kunt geloven. Jij kunt nergens in geloven, omdat je niet hoeft.”

Een feestavond in een provinciestadje: de socialisten gaan hun Italiaanse Nacht houden - de waard van het etablissement heeft echter tegelijk de rechts-radicalen geboekt voor een ‘Nationale Dag’. Het conflict is snel geboren. In negen vlijmscherpe, vignet-achtige scènes tekent Horváth de menselijke zwaktes en grootheden in simpele, krachtige lijnen. Inclusief broeierige marxisten, luidruchtige fascistten, de van twee walletjes etende horecabaas en een sussende wethouder ertussenin. En met de nodige muzikale intermezzo’s. De Oostenrijks-Hongaarse schrijver Ödön von Horváth schreef zijn volkstoneelstuk Italiaanse Nacht in 1930.

Hij zei over Italiaanse Nacht: “Het richt zich niet tegen de politiek, maar tegen de massa die de politiek polariseert, tegen de zichtbare verloedering en het gebruik van politieke slagzinnen.”

Het stuk toont hoe kwetsbaar de democratie is als zij gemakzuchtig en ideeënloos wordt. Daardoor gaat Italiaanse Nacht niet zozeer over ‘Duitsland toen’, maar vooral over ons nu. Dit bijtend-grappige toneelstuk is nooit eerder in Nederland te zien geweest en hoort met recht thuis in het strijdtoneel-seizoen van Toneelgroep Oostpool. Arie de Mol, die eerder bij Toneelgroep Oostpool Atalanta maakte, en bij zijn eigen gezelschap Els Inc. Horváth’s klassieker Kasimir en Karoline regisseerde, werkt met een grote, jonge en strijdlustige cast.

Forza Horváth!

regie: Arie de Mol vertaling en dramaturgie: Rob Klinkenberg decor en kostuums: Theo Tienhooven lichtontwerp: Gé Wegman met o.a. Heidi Arts, Maurits van den Berg, Laura de Boer, Viktor Griffioen, Erik van der Horst, Sadettin Kirmiziyüz, Remco Melles, Victoria Osborn, Job Redelaar en Juul Vrijdag

Italiaanse Nacht beeldontwerp Joost Overbeek, fotografie Michael Ferron

Speellijst Italiaanse Nacht:

di 16 jan t/m zo 4 feb '07 , Arnhem
wo 7 feb, Leiden
do 8 feb, Amstelveen
vr 9 feb, Breda
za 10 feb, Gouda
wo 14 feb, Ede
do 15 feb, Deventer
vr 16 feb, Hengelo
za 17 feb, Apeldoorn
di 20 feb, Drachten
wo 21 & do 22 feb, Den Haag
vr 23 & za 24 feb, Haarlem
di 27 feb, Tiel
wo 28 feb, Utrecht
do 1 t/m zo 4 mrt Amsterdam
do 8 & vr 9 mrt, Den Bosch
di 13 & wo 14 mrt, Rotterdam
vr 16 t/m 18 mrt, Nijmegen
wo 21 t/m 25 mrt, Arnhem

Rozalie Hirs

UB₃₁₃ Eris

Verschijnt de werkelijkheid (op een bepaalde wijze)
 melden hemellichamen zich aan
 als sterren als planeet
 geven banen zich bloot binnen het kader een kijker
 (onze) hemel onze tijd
 werpen lichten dwingen hun aanwezigheid (verschijnen)
 in een bepaald licht
 te zien (hoe we zijn) bij wijze van voorspellen
 met wiskundige modellen bijgeloof de eenheid van hemel (en) beeld
 te verwerpen
 vinden de gebeurtenis mens zijn gebeuren plaats
 vanzelfsprekend vertellen we (vallen dood bij) de eigen persoonlijke
 oneindigheid openstaande mogelijkheden (hoe we kijken)
 meer manen ijsdwerger benoemen
 als luchtreiziger Apollo wat verschijnt
 (verschijning is) 1 miljard Jupiter-achtigen stralen daarboven
 vellen een uitzicht geven zich aan
 een inzicht tijdelijke lichtheid (tijdelijke
 verwondering)

Rozalie Hirs (1965) is dichtster en componist. Haar drie dichtbundels *Locus* (1998), *Logos* (2002) en *[Speling]* (2005) verschenen bij Querido. Tijdens voordrachten combineert Rozalie Hirs haar gedichten met van tevoren opgenomen en gemixte geluidsbanden. Hirs schrijft muziek voor ensembles als het Asko Ensemble, Ives Ensemble en Orkest De Volharding. Website: <http://www.rozalie.com>